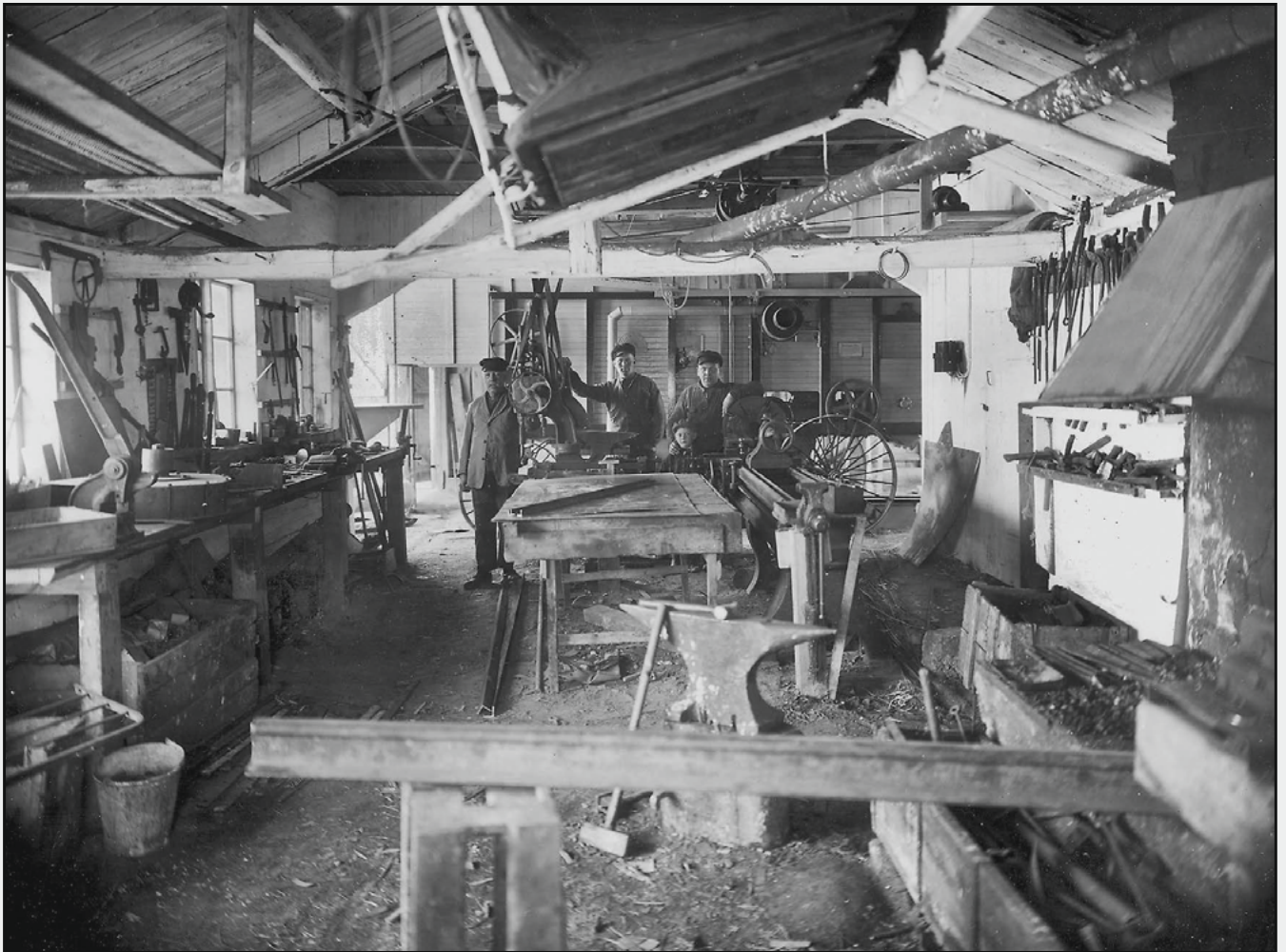

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Landsbygdens småindustrier

NR 50 • 2005

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 50 • 2005

Landsbygdens småindustrier

REDIGERAT AV

MATHS ISACSON & BO LARSSON

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av en därtill utsedd redaktör. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsgrupp.

Redaktionskommitté

Åsa Ahrland, SLU, Alnarp
Carl Erik Bergold, Stockholms universitet
Rosemarie Fiebranz, Uppsala universitet
Margit Forsström, Länsstyrelsen, Växjö
Cecilia Hammarlund-Larsson, Nordiska museet, Stockholm
Ulf Jansson, Stockholms universitet
Margareta Kempff Östlind, Stockholms universitet, ordf.
Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm
Fredrika Mellander Rönn, Stockholms länsmuseum
Bo Persson, Stockholms universitet
Lukas Smas, Stockholms universitet
Björn Strehlenert, Stockholm
Ola Wetterberg, Göteborgs universitet
Torun Zachrisson, Stockholms universitet

Sakkunniga: Professor Mats Larsson, Uppsala universitet
Docent Tom Petersson, Uppsala universitet
Fil dr Iréne A. Flygare, Upplandsmuseet

Recensioner

Ulf Jansson (huvudansvarig)
Marta Järfeldt-Carlsson
Per H. Ramqvist

Temaredaktörernas adress:

Maths Isacson
Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala
Telefon: 018-471 12 17
e-post: maths.isacson@ekhist.uu.se
Bo Larsson
Upplandsmuseet
S:t Eriks gränd 6 753 10 Uppsala
Telefon: 018-16 91 13
e-post: bo.larsson@upplandsmuseet.se

Redaktionens adress

Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Prenumeration och distribution

Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66, E-post: info@ssp.nu

Prenumeration för 2006 kan tecknas genom insättning av 250 kr på postgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

Lösnummer beställs på samma sätt. Lösnummerpris 150 kr + porto.

För beställning av äldre nummer se: www.ssp.nu

<i>Redaktörer för detta nummer</i>	Maths Isacson och Bo Larsson
<i>Grafisk form, teknisk redaktör</i>	Elina Antell, Uppsala
<i>Engelsk översättning</i>	Roger och Kerstin Tanner
<i>Typsnitt inlaga</i>	Sabon
<i>omslag</i>	Baskerville/Futura
<i>Tryck</i>	Vindspelet grafiska ab, Borås, 2006

© Respektive namngiven författare

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet samt Upplandsmuseet.

Innehåll

<i>Maths Isacson & Bo Larsson</i> Landsbygdens småindustrier – inledande kommentarer	5	<i>Henrik Borg</i> Hur byggdes mejerierna? – ett bidrag till mejeribranschens byggnadshistoria	85
<i>Britt Liljewall</i> Berättelserna, moderniseringen och livet	18	<i>Gert Magnusson</i> Landsbygdens småindustri och kulturmiljövården	97
<i>Bo Larsson</i> I bild och ord – en verkstadsberättelse	32	<i>Jan af Geijerstam</i> Industrins förflutna minnen och landskap	113
<i>Bo Persson</i> ”Piggen” – om flexibelt företagande i norrländsk skogsbygd	42		
<i>Lars Nyström</i> Hur bonden blev industriföretagare. Om Kvänumbygden och den industriella expansionen på västra Sveriges landsbygd under efterkrigstiden	55	Recensioner	
<i>Lena Palmqvist</i> Småskalig möbelindustri i Lindome	71	SØREN MØLLER CHRISTENSEN & METTE GULDBERG (red.): Historisk kystkultur: En ressource i nutiden av <i>Maria Bergman</i>	125
		ANDERS HANSSON, CARINA OLSON, JAN STORÅ, STIG WELINDER & ÅSA ZETTERSTRÖM: Agrarkris och ödegårdar i Jämtland av <i>Hans Antonson</i>	126

OMSLAGSBILDEN: *Porträtt av verkstaden och familjeföretaget Teda fläkt och smide, Teda socken, Uppsala län. Från vänster K. F. Karlsson, Lennart Rhen samt Uno Carlsson, verkstadens ägare. Framför honom sonen Tore Carlsson, då fyra eller fem år gammal. Tore Carlsson och hans bror Nils övertog driften 1960. FOTO cirka 1935, i privat ägo/Upplandsmuseet.*

BAKSIDESBILDEN: *Sjuttio år efter att omslagsbilden togs, är verkstaden fortfarande i gång. Tore och Nils Carlsson stående på samma plats som personerna på 1935 års bild. FOTO: Bo Larsson, mars 2006.*

Landsbygdens småindustrier – inledande kommentarer

av Maths Isacson & Bo Larsson

Temat för detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* är små industrier på landsbygden under 1900-talet. Avsikten är att belysa en viktig, men dåligt utforskad, verksamhet under en period då utrymme fanns för långt fler kategorier av industriföretag än de storskaliga exportinriktade, som normalt beaktas i översiktverk, i historisk företagsforskning och av kulturmiljövården.¹ Tidskriftsnumrets åtta artiklar ger exempel på mindre landsbygdsindustrier utifrån fyra teman. Ett tema är det ekonomisk-historiska med fokus på företag, produkter och marknader. Ett annat är det bebyggelsehistoriska med inriktning på lokalisering och bebyggelsemönster. Ett tredje behandlar socialhistoriska frågor med ägare, arbetskraft och kunder i centrum. Det fjärde är kulturarvsinriktat med fokus på hur industrierna formade och alltjämt avsätter spår i landskapet, samt hur minnen från den småindustriella verksamheten bevaras och återbrukas i vår tid.

Tidskriftens huvudtema reser flera viktiga frågor. För det första, vad menas med små industrier, hur avgränsas de från annan tillverkning som hantverk och storindustri och hur många sådana industriföretag har funnits under 1900-talet? För det andra, vad menas med landsbygd, och, för det tredje, varför producera ett nummer om en typ av företag som i Sverige inte har stått i det moderna samhällets rampljus, ja som under tillväxtåren efter 1945 snarast betraktades som en ålderdomlig företeelse som var på väg ut?

Småindustrier i det moderna 1900-talssamhället

Frågan om det meningsfulla i att ägna sig åt en gammaldags kvarleva i det moderna samhället har

flera svar. I Sverige har vi förvisso haft mycket stora industriföretag som satt sin prägel på landskapet, människors levnadsvillkor och tänkesätt, politiken och den nationella självbilden. Storföretagen har varit ett av fundamenten i byggandet av det moderna Sverige, där arbetsmarknadens stora huvudorganisationer LO, SAF och TCO intog en nyckelroll och staten ansvarade för det långsiktiga välfärdsbygget. Den solidariska lönepolitiken från 1950-talet hade dessutom som mål att företagen skulle vara effektiva och betala bra löner. Mindre effektiva företag med svag löneutveckling skulle läggas ned eller övertas av storföretagen och rationaliseras. De som överlevde blev allt större och mäktigare, slukades av eller länkades som underleverantörer till koncerner med kapital och ekonomisk-politisk makt.

Diskursen om det ideala storföretaget i det moderna samhället stämmer nu inte särskilt väl med industristrukturen. De små företagen har antalsmässigt varit i klar majoritet under hela 1900-talet (se nedan). Deras betydelse för sysselsättningen minskade dock under den hög-industriella epoken (från 1930-tal till 1980-tal) då den dominerande idén var att det storskaliga var rationellt och eftersträvänsvärt i alla delar av samhället.² Ändå överlevde många små industriföretag, som självständiga enheter, som underleverantörer eller som serviceföretag till storbolagen. Den företags-historiska forskningen har dock varit inriktad på de stora bolagen, de svenska flaggskeppen inom traditionella industribranscher som järn- och stål, trä och massa. Ofta har storföretagen också stött forskarna med pengar och på så vis fått sin historia skildrad i omfattande monografier, särskilt under 1950- och 1960-talen. I historiska översiktswerk intar storföretagen, med de geniala uppfinnarna och

FIGUR 1. Georg Erikssons verkstad och boningshus i Ramby, Löt socken, Uppsala län. Georg Eriksson var en av de alla små- och ensamföretagare som ingår i statistiken, men som sällan fått sin historia uppmärksammas. Nu har dock den och ett antal liknande verkstäder dokumenterats av Upplandsmuseet. FOTO: Olle Norling, Upplandsmuseet.

entreprenörerna, de dynamiska företagsledarna och långa historiska rottrådarna, en central plats.³ I långt mindre grad har forskarna uppmärksammat de små industriföretagen och deras verksamhet och roll.⁴ Emellanåt har småföretagen utarbetat historiker, skrivna av (äldre) medarbetare i samband med jubileer, vid nedläggningar och övertaganden.⁵ Under senare år har intresset dock vuxit och flera studier har med nya teoretiska frågeställningar, inspirerade av internationella undersökningar, studerat framförallt småindustriella distrikt.⁶ Landsbygdens industriregioner har även uppmärksammas av kulturmiljövården under arbetet med att få fram kulturmiljöprogram för Sverige.⁷ Långt mindre intresse har riktats mot enskilda småindustriföretag på landsbygden, deras verksamhet, ägare, anställda, kundkrets och sociokultur.⁸ Detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* fyller därför en lucka men problematiserar samtidigt bilden av det svenska industriföretaget och -företagaren.

Artiklarna anvisar även fruktbara metodiska vägar som kan följas för att öka kunskaperna om de små industriföretagen på landsbygden under industrialismen.

Avgränsningar

En tidsmässig avgränsning är nödvändig och två begrepp behöver diskuteras. Den ena begreppet är industri och det andra landsbygd.

Begreppet industri har enligt Nationalencyklopedin/NE både en vidare och en mer inskränkt betydelse. I den senare avses "den produktionsform som karakteriserar *fabriksindustrin* i industrisamhället". Den skiljer sig från hemslojd och hantverk genom att den "förbrukar större energitillgångar, genom att den bedrivs i större skala, i större anläggningar (fabriker) samt genom arbetsprocessens specialisering och mekanisering".⁹

Definitionen i NE ringar in flera centrala känne-

tecken, fabriken, skalan, specialiseringen och mekaniseringen. Ändå löser den inte problemet för den som undrar över gränsen till andra produktionsformer. Forskarna har ofta löst frågan genom att utgå från Kommerskollegiums storleksbaserade kriterium vid insamlingen av uppgifter från svenska industriföretag.¹⁰

Från 1896 till 1913 gällde att alla industriarbetsplatser var skyldiga att insända uppgifter om sin verksamhet. Mellan 1914–1916 nöjde sig Kommerskollegium med att kräva in uppgifter från företag med i genomsnitt minst tio årsarbetare, eller med ett produktionsvärde av 10 000 kr (eller 3 000 kr i förädlingslön). Inflationen i slutet av kriget drev år 1917 fram en höjning av beloppet till 20 000 kr (4 000 kr), ett belopp som 1926 sänktes till 15 000 kr (och 4 000 kr). 1946 återgick Kommerskollegium till att dra en gräns vid antalet årsarbetare, som sattes vid fem.¹¹

FIGUR 2. Georg Erikssons verkstad byggdes 1925 av fadern, Karl Robert Eriksson. När denne gick bort i 30-talets början övertog Georg Eriksson verksamheten. Här med barnen Margareta och Björn. Motorvagnen på bilden var en stor produkt för honom. Foto 1940-talets slut, i privat ägo.

Istället för en fix gräns vid antalet anställda har forskare valt att utgå från andra kriterier. Axel Iveroth (1943) lägger den avgörande skillnaden mellan industri och hantverk i "produktionens tekniska art". Även hantverkaren använder ofta verktyg och maskiner men använder dem "för att forma en varierad och komplicerad slutprodukt" i "alla dess detaljer". Industriarbetaren däremot "betjänar maskinerna i ett avsnitt av schematiserad produktionsprocess". Iveroth understryker samtidig att skillnaden inte "får pressas alltför hårt".¹²

Erik Dahmén är inne på snarlika tankegångar men riktar samtidigt invändningar mot dylika resonemang i sin stora studie av svensk industriföretagsamhet under mellankrigstiden (1950).¹³ "Enligt den strängt språkliga betydelsen får man med 'hantverk' åsyfta en tillverkning utan maskinella hjälpmedel. En sådan begreppsbestämning är dock numera föga ändamålsenlig, då det allra mesta av vad som i dagligt tal nu kallas hantverk i så fall skulle bli industri." Istället bör hantverksbegreppet, skriver Dahmén, reserveras till situationer "när tillverkningen sker i 'enstyck'". Maskiner kan mycket väl användas vid sådan tillverkning. Men eftersom det finns blandformer är inte heller denna avgränsning helt lämplig. En möjlighet är därför att utgå från avsättningen. Hantverkare producerar på beställning "av en konsument inom en lokalt begränsad marknad". Industriebegreppet reserveras istället för den tillverkning som sker "på lager i mer eller mindre standard och för avsättning på en större marknad".

Dahmén riktar även invändningar mot denna bestämning eftersom den strider mot vardagsspråket och skulle exkludera "delar av den moderna industrin". Lösningen blir då att inte binda sig för någon "alltidgiltig definition". Vilken definition som är lämplig bestäms av forskarens frågeställningar samt den bransch och tidsperiod som undersöks. Därför bör olika definitioner av begreppet industri användas vid studier av det industriella genombrottet och den moderna industrin.

Frågan om hur vi lämpligen avgränsar småindustriföretag kompliceras ytterligare av andra begrepp, varav åtminstone ett har tillförts det vetenskapliga språket, sedan Dahmén publicerade sin studie. *Proto-industri* lanserades av Franklin Mendels i början av 1970-talet, och betecknar en produktionsform som var vanlig i många regioner

perioden strax *före* det industriella genombrottet. Verksamheten bedrevs på hantverkets tekniska nivå, dvs. utan maskiner, men produkterna såldes på en interregional marknad, tog sin utgångspunkt i en regional specialisering och ledde, på sina håll, till en lokal arbetsdelning.¹⁴

Underförstått ligger idén om en rät linje från hantverk och protoindustrier, via småindustrier till storindustriella företag, dvs att utvecklingen genom sammanslagningar, växt och nedläggningar oundvikligt har gått från mindre till större, och därmed från det enkla till det avancerade. Axel Iveroth invänder dock mot detta enkla linjära utvecklingsmönster. De små industriföretagen var snarare en väsentlig del av industrisamhället.

Småindustrin kan också endast i undantagsfall betraktas såsom ett förstadium i industrialiseringsprocessen. Inom vissa branscher kan man tvärtom konstatera, att småindustrierna följde efter storindustrin.¹⁵

Den slutsats Iveroth drar är att småindustrin är "en integrerad del av det industriella näringslivet och den har, förutom ur hemproduktionen, tillförts företagare från både hantverket och storindustrin".¹⁶

Med hemproduktion avser Iveroth i första hand hemslöjd.¹⁷ Ett annat begrepp som används är *hemindustri* som var vanligt förekommande inom vissa branscher (framförallt trikå och sömnad) långt fram under 1900-talet.¹⁸ Även denna produktionsform tangerar hantverket när det gäller den tekniska nivån, men behöver inte göra det. Producenten arbetar i eller i anslutning till det egna bostaden, äger (eller hyr) arbetslokalen och (oftast) redskapen samt utför något litet moment på en produkt som är utlagd från en fabrik.¹⁹

Begreppet industri förekommer sålunda i en rad betydelser. Därför har vi här inte ställt krav på en sträng definition och en klar gräns mot i första hand hantverket, men även annan tillverkning i liten skala. Författarna har själva avgränsat sina studieobjekt. Vi redaktörer har dock inte helt lämnat dem i sticket utan gett förslag på hur fältet rimligen avgränsas, inte minst uppåt mot det som kan betecknas som "icke-småindustri". Även här brukar utredare och forskare ta hjälp av Kommerskollegiets siffror över antalet anställda. 50 årsanställda är den gängse gränsen. Företag med från 50 till 500

räknas som medelstora. Därefter klassificeras de som storföretag.

Lika lite som det är lämpligt med en strikt nedre gräns är det klokt med en exakt övre gräns. I detta sammanhang har vi låtit frågeställningar, branscher och tidsperioder avgöra. Artikelförfattarna har själva fått bestämma vilka storleksgränser de ansett som mest lämpliga. Som redaktörer har vi betonat att artiklarna skall behandla industriell verksamhet, dvs tillverkning med hjälp av maskiner i en fabrik som tillämpade en viss form av arbetsdelning. Företagen bör därför ha åtminstone några anställda, vilka kan ha hämtats från ägarfamiljen. Gränsen uppåt har vi satt vid ca 50 årsanställda.

Det andra begreppet som behöver klargöras är *landsbygd*. Även här har vi varit pragmatiska. Landsbygd är helt enkelt landskapet utanför stadsbildningar och förorter, dvs. större och mindre byar, stationssamhällen, mindre industriorter, och självfallet platser helt utan bostadsbebyggelse.²⁰

En sista avgränsning är nödvändig. När vi planerade tidskriftsnumret och inbjöd ett antal författare att delta framhöll vi att numret skulle behandla årtiondena från ca 1890 till 1960. Inom detta tidsspann ligger också artiklarna även om ett par författare har gått längre tillbaka i tiden och en drar historien ända fram till idag. Två artiklar som behandlar kulturarvet efter landsbygdens småindustrier tar också sin utgångspunkt i vår samtid, men ställer de senaste årtiondenas bevarandeinsatser och omfattande musealisering mot den bild av industrin som ges i samtida källor, däribland i Kommerskollegiets industristatistik. Artiklarna i detta nummer har med andra ord främst sin tidsmässiga tyngdpunkt på perioden 1890–1960.

Den statistiska bilden

Hur många av landets totala antal *industriarbetsställen* (som är det begrepp som Kommerskollegium har använt) har varit små, dvs. haft högst 50 anställda, och hur stor andel av de industrisysselsatta har arbetat på små arbetsställen? I det följande presenteras den statistiska bilden. Den är nödvändig för att vi ska kunna ta ställning till de små industriföretagens betydelse under olika perioder. Genomgången ligger också till grund för den hypotes som presenteras i det avsnitt som följer därpå.

DIAGRAM 1. *Antalet industriarbetsställen fördelade på storleksklasser 1913–1989.*

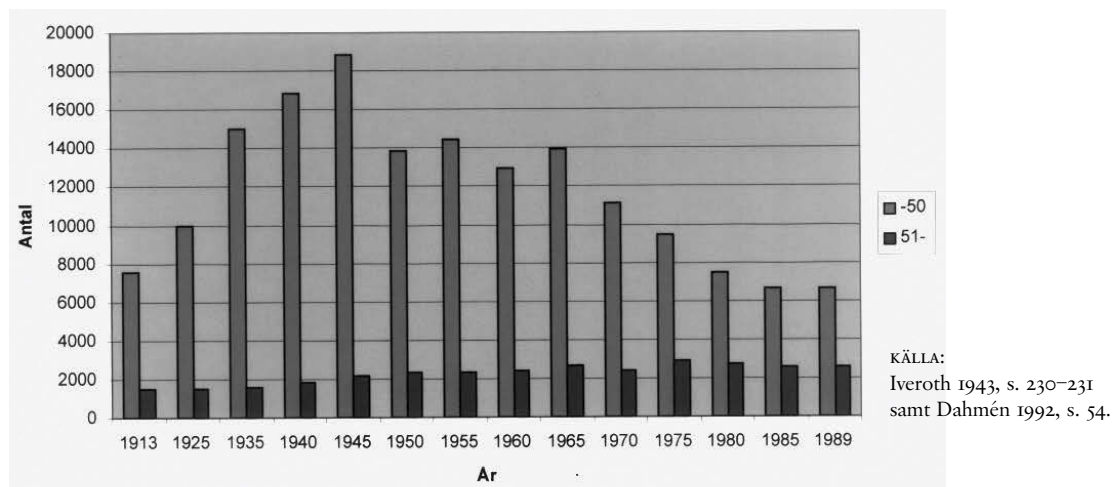
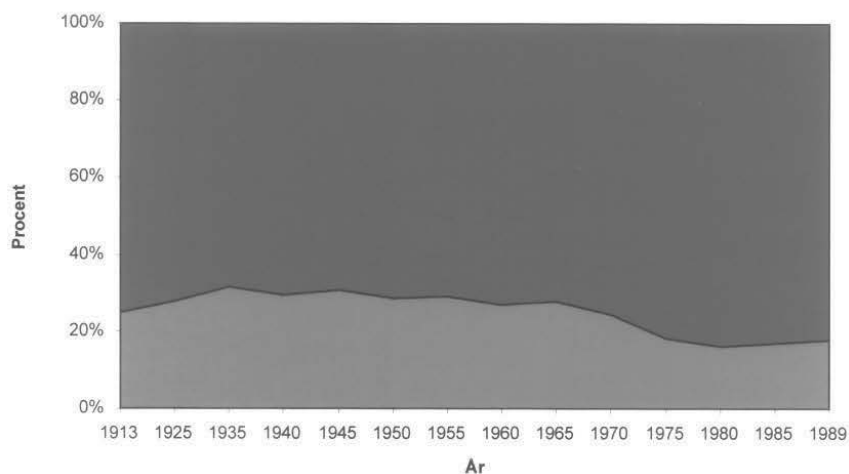

DIAGRAM 2. *Andelen sysselsatta efter arbetsställens storlek 1913–1989.*

KÄLLA: Iveroth 1943, s. 230–231 samt Dahmén 1992, s. 54.

Anmärkning: Genom omläggningar av industristatistiken i slutet av 1960-talet och en inkludering av tjänstemännen i antalet sysselsatta från år 1975 är procentandelen i diagrammet inte helt korrekt över tid. Tjänstemännens andel var – och är – i regel större i storföretag än i småföretag. Storföretagens betydelse för sysselsättningen var sålunda ännu något större före 1970-talet än vad som visas i diagrammet.

Under perioden från början av 1910-talet till år 1940 fördubblades antalet (redovisade) industriarbetsställen. Under framförallt 1930-talet var nybildningarna många. Uppsagda arbetare startade då egna företag under och efter den djupa ekonomiska krisen i början av årtiondet. Bostadsbyggandet som sköt fart efter att socialdemokraterna hade kommit i regeringsställning och inlett ett samarbete med bondeförbundet, var även gynnsamt för företagsbildningen. Utöver byggmaterial- och möbelindu-

strin drog verkstads- och textilindustrin fördel av den ekonomiska uppgång som följde.²¹

Majoriteten av alla arbetsställen var redan i början av 1900-talet små, med högst 10 anställda, och antalet steg snabbt under senare delen av 1920-talet och början av 1930-talet. 1913 hade 52 procent och 1940 63 procent av alla industriarbetsställen högst 10 anställda. Läger vi till arbetsställen med från 11 till 50 anställda, stiger siffran till 84 respektive 90 procent. De riktigt små arbetsställena återfanns

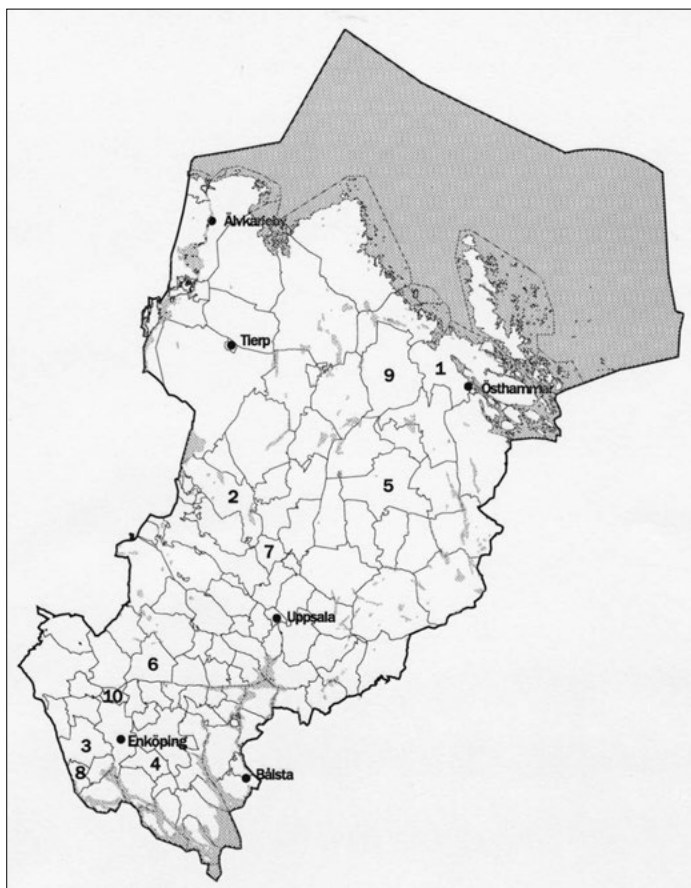
inom livsmedelsindustri, kraft- och vattenverk, kemisk-teknisk industri samt träindustri. Textil- och beklädnadsindustrin uppvisade relativt sett fler stora arbetsställen (50–500 anställda). År 1940 hade blott knappt en procent av alla arbetsställen i landet över 500 anställda. De var i första hand verksamma inom textil- och beklädnadsbranschen, samt malmbrytning och metallindustri.²²

Ser vi istället till sysselsättningen förändras bilden radikalt, och skillnaden accentuerades under 1960- och 1970-talen. Storföretagens betydelse växte då markant.

Arbetsställen med högst 10 anställda sysselsatte 1913 knappt sex procent och 1940 drygt nio procent av industriarbetarna. Inkluderas arbetsställen med minst 50 anställda stiger siffrorna till 25 respektive 29 procent. Majoriteten av landets industriarbetare var verksamma på arbetsplatser med mellan 50 och 500 anställda. De allra största arbetsställena, de med över 500 personer sysselsatte år 1913 knappt 21 procent av industriarbetarna, en siffra som 1940 hade stigit till 28 procent. Framför allt hade de riktigt stora arbetsställena, med över 1 000 anställda, ökat sin andel (från 8,6 till 15,2%). Särskilt tydligt var de stora arbetsställenas betydelse inom malm-brytning och metallindustri samt kemisk-teknisk industri, och deras betydelse steg under perioden mellan de två världskrigen.²³

Antalet arbetsställen med högst 50 anställda halverades från 1940-talet fram till den internationella krisen i mitten av 1970-talet. Ändå startades nya småföretag under 1950-talet och början av 1960-talet, en etablering som följde i spåren på den ekonomiska tillväxten och välståndsökningen. Nedläggningarna var dock långt fler än nyetableringarna, framförallt i stagnerande branscher. De industriföretag som startade var dessutom små och verksamma som underleverantörer till framförallt stora verkstadsföretag och varv.²⁴

Antalet och andelen sysselsatta på små (– 50) arbetsställen steg från mitten av 1920-talet fram till början av 1940-talet. Därefter började en långsam tillbakagång, i första hand om vi ser till andelen arbetsställen och sysselsatta. I mitten av 1960-talet inleddes en nedgång som accentuerades under krisen i mitten av 1970-talet och som varade fram till början av 1980-talet. Men ännu år 1965, då industrissysselsättningen i Sverige började vika av nedåt, var drygt 200 000 arbetare verksamma på industriar-

betsställen som sysselsatte högst 50 personer.²⁵

Storföretagens dominans växte under årtiondena efter 1945, både om vi ser till antalet sysselsatta och deras ekonomiska och politiska betydelse.²⁶ Lämna vi arbetsplatsnivån och ser på de stora industriföretagens andel av antalet industrianställda i Sverige blir bilden av storföretagens roll än tydligare. Ett företag kan ha ett eller flera arbetsställen, de riktigt stora företagen har i regel ett stort antal (varav en växande del under senare årtionden återfinns i andra länder och världsdelar).²⁷

1945 sysselsatte de tio största svenska företagen knappt en tiondel av de industrianställda. 1975 hade andelen stigit till en fjärdedel och år 1990 till knappt en tredjedel. De tjugo största företagen sysselsatte vid den sistnämnda tidpunkten drygt fyrtio procent av antalet industrianställda i Sverige. De blev samtidigt allt mer internationella med en snabbt växande skara sysselsatta i utländska dotterbolag. Småföretag i Sverige som överlevde knöts under tiden som underleverantörer allt närmare storföretagen.²⁸

TABELL 1. *De tio undersökta verkstäderna*

Företag och ort	startår	slutår antal anställda	största	viktiga produkter
1. Anton Norbergs bil- & smidesverkstad, Östhammar, Börstil sn	1917	1982	ca 8	vagnar, traktorkärror, bilreparationer
2. Axel Pettersson, Sjöheden, Björklinge sn	ca 1900	1975	ca 4-5	vagnar, bondsmide, ombyggnad till traktordrift
3. Berglinds svets- & smidesverkstad, Nykvarn, Tillinge sn	troligen 1932	2000	5	vagnar, bondsmide, ombyggnad till traktordrift
4. Klarbo snickeri & smide, Klarbo, Boglösa sn	ca 1935	1990-91	ca 4	vagnar, bondsmide, Klarbosladden
5. Marma smidesverkstad, Marma, Alunda sn	1939	1980-tal	ca 5	vagnar, traktorkärror, bondsmide
6. Mattssons smides- & mekaniska verkstad, Mosta, Nysätra sn	1944	1959	ca 15	Brunnsborming, bondsmide, RB-harven
7. Sixten Ohlssons smidesverkstad, Storråta, Ärentuna sn	1946	1989/90	ca 6	källar, traktorkärror, bondsmide, legoarbete
8. Teda fläkt & smide, Fröberga, Teda sn	ca 1930	fortf. i bruk	4-5	fläktar, höinjektorer, tröskverksrep. bondsmide, legojobb
9. Valö bil- & mekaniska verkstad, Valö sn	1947-48	fortf. i bruk	6	traktordrag, ombyggnad till traktordrift, bilreparationer
10. Vänsjöbro svets- & smidesverkstad Härnevi sn	1936	1976	ca 5	Enasladden, byggnadssmide, legojobb

Kartan på omstående sida visar 10 verkstadsföretag i Uppsala län som dokumenterats av Upplandsmuseet. Dessa var av storleksordningen 5 till 15 sysselsatta personer. Som enmansföretag ingår Georg Erikssons smedja inte bland dessa, men den låg ungefär mittemellan Boglösa socken (nr 4) och Bålsta.

En möjlig hypotes

Det är rimligt att formulera en arbetshypotes i anslutning till frågan om småindustriföretagens betydelse under industrialismens olika faser. Under den första industrialiseringsfasen i slutet av 1800-talet fanns utrymme för ett stort antal små industriföretag och små arbetsställen vilka förmodligen höll sig med en flexibel kundanpassad produktion. Hantverkare skaffade maskiner och började tillverka varor för nya kundkategorier samtidigt som det skedde nyetableringar för att tillgodose lokala behov. Efterfrågan växte, särskilt från jordbruket som mekaniserades, men även genom urbaniseringen. Tillväxten av små industrier växte ytterligare när de större industriföretagen efter kriserna på 1920- och 1930-talen, för att klara sig i konkurrensen, rationaliserade och effektiviserade tillverkningen. De övergav mångsyssleriet och specialiserade sig på ett fåtal produkter som de tillverkade i större volymer med hjälp av en rationell arbetsorganisa-

tion och moderna maskiner.²⁹ I det vakuum som uppstod kunde nya små industriföretag etableras, särskilt under 1930-talets boom för hemmamarknaden, under folkhemmets grundläggningsperiod. Småföretagarna tog över produkter och marknader som inte var lönsamma för storföretagen som övergick till allt stelare produktionssystem. Småföretagarna vänder sig i första hand till lokala kunder och förmådde anpassa tillverkningen efter deras behov. Med tiden, när inhemska och utländska storföretag hade förfinat sin produktionsutrustning, reducerat styckekostnaderna genom allt större volymer och etablerat ett nätverk med återförsäljare runt om i världen, kunde de konkurrera med småföretagarna även med produkter som hade en begränsad lokal avsättning. Volymen var ändå så stor att produktionen kunde organiseras på ett rationellt sätt. Småföretagarna förlorade i konkurrensen, avvecklade sina verksamheter eller knöts närmare storföretagen som underleverantörer av någon detalj.

De små självständiga industriföretagens glansperiod bör sålunda sträcka sig från de sista årtiondena av 1800-talet fram in på 1950-talet, med en topp på 1930- och 1940-talen. Perioden varierar mellan regioner och branscher. De självständiga små företagen har inte heller helt och hållet försvunnit. Flera internationella studier har visat att det har funnits lönsamma alternativ till storföretagens massproduktion. Den flexibla specialisering som under senare år lyfts fram som en förebild för framtidens företag har varit något som mindre industrier runt om i den industrialiserade världen har hållit sig med under hela 1900-talet. Sällan har dessa företag dock setts som utvecklingsbara alternativ i storskalighetens tidevarv, inte förrän mot slutet av 1900-talet.³⁰

Alla småindustrier var nu inte lokaliserade till *landsbygden*. Det är svårt att få fram lättillgängliga och säkra uppgifter som tydligt visar de mindre industriföretagens placering på den geografiska kartan. Uppgifter om de små arbetsställets branschtillhörighet och industriföretagens hemort ger ändå tillräcklig kunskap för att det skall vara rimligt att hävda att ett mycket stort antal småindustrier var förlagda till landsbygden. Erik Dahmén's undersökning av industrietableringen under mellankrigstiden från 1950 ger ytterligare stöd för denna slutsats.³¹

FIGUR 3. Georg Eriksson med sonen Björn framför verkstadsbyggnaden. Björn Eriksson övertog sedermera verkstaden och drev den några år under 1970-talets början, innan verksamheten lades ner. Foto från 1950-talets början, privat ägo.

Småindustrins roll för landskapsbilden

Ett skäl att *Bebyggelsehistorisk tidskrift* ägnar ett nummer åt småindustrier på landsbygden är deras stora betydelse för landskapsbilden i byar och mindre tätorter. Avtrycken av den småindustriella verksamheten är på sina håll alltjämt synliga i landskapet, inte minst i Bergslagen, Småland och Norrlands inland. För inte så länge sedan kantas åar, bäckar och sjöar av småindustrier. Anläggningarna låg i vissa bygder som ett pärlband längs vattnets väg från högre till lägre belägna sjöar och vattendrag. I det förindustriella samhället utnyttjades fallhöjden för att driva vattenhjul. Kvarnar, hyttor, hammarsmedjor, linskätkar och bondsågar lämnade i slutet av 1800-talet plats för mekaniska verkstäder, tegelbruk, ramsågverk, träullsfabriker, snickerier, textilfabriker och kraftverk. Med tiden växte en del av dessa anläggningar till storindustrier, andra förblev små med en lokal marknad men stängde när konkurrensen under 1960- och 1970-talen blev för övermäktig och det intjänade kapi-

talet inte räckte till för en modernisering. Avvecklingen skedde ofta när ägarna och arbetarna gick i pension. Barnen såg ingen framtid i dessa små, ofta omoderna, industriföretag.

Idag har dessa verkstäder och fabriker förvandlats till ruiner i skilda stadier av förfall och utnyttjas, i bästa fall, för förvaring. Andra har bevarats och omvandlats till arbetslivsmuseer eller, som blir allt vanligare, lokaler för konsthantverkare, caféer och restauranger, eller till sommarbostäder. Placeringen bredvid en brusande å, som kantas av frodig sommargrönska och med ålderdomliga, stabila och estetiskt tilltalande byggnader, har blivit en stor tillgång i vår kulturarvsbejakade tid med dess längtan efter historiska sammanhang och vurm för det "ursprungliga".

Disposition och artiklar

De åtta artiklarna i detta nummer sönderfaller i två grupper. I de sex första artiklarna belyser författarna, med hjälp av olika teorier och metoder, den

småindustriella verksamheten och dess människor i skilda delar av Sverige, medan de två avslutande artiklarna uppehåller sig vid kulturarvstemat. Den tidsperiod som behandlas sträcker sig, som har påpekats, utöver den period som här ovan inringats som den centrala, dvs från 1890 till ca 1960. Lena Palmqvist går i sin artikel längre tillbaka i tiden medan Lars Nyström följer företagen fram till år 2005. De båda kulturarvsartiklarna tar sin utgångspunkt i dagens situation.

Numret inleds med *Britt Liljewalls* artikel om fyra småföretagare, verksamma runt sekelskiftet 1900. Liljewall är historiker och verksam vid Museion, Göteborgs universitet. Hon har utgått ifrån företagens levnadsberättelser för att skildra och tolka deras liv och självbilder under industrialismens första årtionden, under en period då industriproduktionen ersatte hantverket. Med hjälp av denna källkategori får hon fram en delvis annan bild än den gängse. Den småskaliga varuproduktionen slogs inte obevkligt ut av storföretagande och

massproduktion. Småföretagarna kunde anpassa sig till och överleva under moderniseringen.

Nästa artikel är skriven av *Bo Larsson*, doktorand i ekonomisk historia i Uppsala. Med hjälp av för en historiker mer ovanliga källor, fotografier och intervjuer, ger han en ingående beskrivning av arbetet och livet vid en småverkstad i Uppland omkring mitten av 1900-talet. Artikeln kan ses som ett försök att närma den företagshistoriska forskningen till den socialhistoriska, vilket är möjligt med metoder och frågeställningar hämtade från etnografisk historieskrivning, upphämtad genom långvarig museipraktik.

Från upplandsslätten beger vi oss i nästa artikel till södra Norrlands inland. *Bo Persson*, historiker vid Stockholms universitet, beskriver en av skogsbygdens märkligare småföretagare och hans verksamhet i början av 1900-talet. Trots omfattande investeringar, bl.a. i flera industrianläggningar, under en tid då efterfrågan på varor steg även i Norrlands skogsbygder, tog verksamheten aldrig riktig

FIGUR 4. Georg Erikssons verkstad år 2000 då den användes av konstmeden Erik Vargtand. Mycket av interiören är kvar sedan Georg Erikssons tid, bland annat fjäderhammar till höger i bild. FOTO: Olle Norling, Upplandsmuseet.

fart. Persson diskuterar möjliga hämmande orsaker och finner dem inte minst i oförmågan, eller oviljan, att bryta med de agrara banden samt i den lokala kulturen, dvs. i mångsyssleriet och flexibiliteten.

Lars Nyström, även han historiker i Göteborg, uppehåller sig vid en grupp idag framgångsrika verkstadsföretag på Varaslätten. Han söker deras ursprung i den livliga småföretagsamhet som växte fram i anslutning till jordbruket årtiondena efter 1945. Kopplingen mellan jordbruket och småindustriföretagen är för övrigt ett genomgående tema i detta nummer av Bebyggelsehistorisk tidskrift. De nya småföretagarna var väl hemmastadda i böndernas värld och de använde sina kontakter och praktiska kunskaper för att etablera och utveckla nya industrier i en tid då efterfrågan sköt i höjden.

I den följande artikeln, skriven av Lena Palmqvist, etnolog och verksam vid Nordiska museet, vänder vi tillbaka i historien. Här är frågan snarare varför det, trots goda lokala förutsättningar, aldrig skedde någon industrialisering av den utbredda snickeriverksamhet som bedrevs i Lindomebygden under 1800-talet. Det småskaliga snickeriet i Norra Halland satte däremot tydliga avtryck i den lokala bebyggelsen, men de otaliga bönder som idkade möbelsnickeri hade, trots försök, svårt att ta steget över till industriproduktion. Marknaden fanns i Göteborg och verksamheten var väl så uppdriven, men bedrevs även fortsättningsvis i huvudsak som ett hantverk.

Från Halland tar vi oss i följande artikel ner till Skåne. Henrik Borg, bebyggelseantikvarie vid regionmuseet i Kristianstad, skildrar i sitt bidrag mejeriföretagens byggnadshistoria. I Skåne fanns, liksom på andra håll i landet, ett stort antal kooperativt ägda småmejerier vilka växte fram från slutet av 1800-talet. Utifrån en inventering som nyligen genomförts vid regionmuseet skildrar han mejeriernas byggnadssätt och tekniska utrustning. Förebilderna hittar han såväl i regionen liksom i grannlandet Danmark.

Efter sex artiklar som på olika sätt belyst den industriella småföretagsamhetens verksamhet, bebyggelse, problem och möjligheter skiftar numret fokus. Den övergripande frågan i de två sista artiklarna är, för det första, vad som finns bevarat av 1900-talets småindustriella verksamhet samt, för det andra, hur väl bevarandet stämmer med

industrins geografiska mönster och företagens storlek. Svaret på representationsfrågan söker Gert Magnusson, arkeolog och verksam vid Riksantikvarieämbetet, genom en ingående granskning av ett antal större nationella sammanställningar över museer, byggnadsminnen och kulturlämningar. I artikeln presenteras också ett pågående inventeringsarbete som utifrån bevarade lämningar ger en delvis ny bild av småindustriernas lokalisering på landsbygden.

I den avslutande artikeln ställer Jan af Geijerstam, industriminnesforskare vid Tekniska högskolan i Stockholm, frågan hur väl den från slutet av 1970-talet snabbt växande floran av små arbetslivsmuseer geografiskt och storleksmässig stämmer överens med den regionala industristrukturen. Analysen fördjupas genom en specialgranskning av arbetslivsmuseernas representativitet i Kalmar län, där det har genomförts ett mycket ambitiöst "industrialivsprojekt". Han finner att det råder en dålig överensstämmelse mellan den industriella företagsamheten och vad som har bevarats och omvandlats till arbetslivsmuseer. Liksom de sex första artiklarna visar på behovet av en intensifierad forskning om småindustrier på landsbygden (och i städerna!) mynnar de två sistnämnda artiklarna ut i en plädering för ett nytänkande, inte minst inom kulturmiljövården, för att det skall bli en bättre överensstämmelse mellan den regionala industrihistorien, å ena sidan, och de inventeringar som görs och den historia som skildras vid museerna, å den andra.

Maths Isacson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och på halvtid under fem år gästprofessor i industriminnesforskning vid Avdelning för teknik- och vetenskapshistoria, KTH i Stockholm

maths.isacson@ekhist.uu.se

Bo Larsson är doktorand i ekonomisk historia vid Uppsala universitet, antikvarie på Upplandsmuseet och knuten till Nordiska museets forskarskola.

bo.larsson@upplandsmuseet.se

Noter

1. Se till exempel Riksantikvarieämbetets (RAÄ) program för det industrihistoriska arvet: *Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen* 2001. För en genomgång och analys av RAÄ:s urval, se bl.a. Isacson 2001.
2. Om den högindustriella epoken, se Isacson 2002.
3. Om konstruktionen av en svensk industrihistoria, se Hasselberg & Petersson 2003 och Hasselberg 2004. Om framväxten av den företagshistoriska forskningen, se Lindgren 1999; Hildebrand 1989; Adamson 1998.
4. Undantag finns, se bl.a. Iveroth 1943 samt Dahmén 1950. Skrifter om branscher, regioner och industriföretag förtecknas i Sandqvist 1979.
5. Se Sandqvist 1979 som även förtecknat mindre industriföretag. Samma gäller Wingborg, 1969–1993. Dylka litteratursammanställningar finns även för andra län och kommuner, bl.a. utarbetade av Wingborg.
6. Danell 2000; Bergström, Götlind & Haraldson 2003. Småföretagsforskningen har också tagit fart, se t.ex. Gratzner 1996.
7. Vikström 1995.
8. För en intressant studie av en småföretagares värld, se Arnstsberg 1993.
9. Bunte 1992.
10. Se t.ex. Albinsson 1961, s. 3; Haraldsson & Isacson 1982, kap. 2.
11. *sos Industri* 1913, 1926 och 1946. *Arbetsstället* utgör sedan 1913 dessutom industrienheten vid insamlingen av "primärmaterial till industristatistiken". Med arbetsställe avses "anläggning, fabrik, verkstad", Albinsson 1961, s. 3.
12. Iveroth 1943, s. 60–61.
13. Dahmén 1950, band I s. 63, not 1. Se också sidan 181 och bilaga 1.
14. Se *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 16, 1988, som helt ägnas åt den svenska proto-industrialiseringen.
15. Iveroth 1943, s. 17. Samma tanke, om än inte med småindustrin i fokus, hävdar Raphael Samuel i en känd artikel om hantverkets roll i England under industrialismens genombrott. Se Samuel 1977.
16. Iveroth 1943, s. 18.
17. Iveroth 1943, s. 20–32.
18. Iveroth 1943, s. 33–45. Han redovisar även siffror över antalet hemarbetare från 1913 till 1940, s. 206. Se även s. 207.
19. Se "Hemindustri", NE; Jonell-Ericsson 1975, s. 18; *Svensk hemindustri* 1917.
20. För referenser till en aktuella diskussion om begreppet landsbygd, se Jan af Geijerstams artikel i detta nummer.
21. Dahmén 1950, s. 40–44; Schön 2000, s. 334 ff. Om företagsbildningen under 1930-talet, se även Dahmén 1985, s. 43; Pettersson 1980.
22. Iveroth 1943, s. 230–231.
23. Ibid.
24. Dahmén 1992, s. 52–54.
25. Dahmén 1992, s. 54.
26. Schön 2000, s. 414–418; *Koncentrationsutredningen*, V 1968; Hermansson 1979.
27. Se t.ex. Ericssons lokalisering i och utanför Sverige i Attman och Olsson 1976.
28. Dahmén 1992, s. 53–55.
29. Se t.ex. Albinsson 1961. Om rationaliseringsrörelsen, se De Geer 1978.
30. Se Sabel & Zeilin 1997; Isacson & Morell 2002, kapitel 1 och där anförd litteratur, samt artiklar i bokens del 3.
31. Dahmén 1950, band 2, bilaga 8. Se även Lundmark & Malmberg 1988.

Litteratur

- Adamson, Rolf, 1998, Tankar kring svensk industrihistorisk forskning under 1900-talet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 36 (s. 9–20).
- Albinsson, Göran, 1961, *Svensk verkstadsindustri. Struktur och utvecklingslinjer*. Stockholm: Industrins Utredningsinstitut.
- Attman, Artur & Olsson, Ulf, 1976, *LM Ericsson 100 år*. Volym II. Stockholm: LM Ericsson.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 16, 1988. Proto-industrialisering. Saluslöjden och Sveriges industrialisering. Isacson, Maths & Magnusson, Lars (red).
- Bergström, Eva, Götlind, Anna & Haraldson, Kjell, 2003, *Eldsjälar, nätverk och lokal gemenskap. Studier kring föreningsliv och företagande i Mora, Leksand, Edsbyn och Östervåla*. Dfr-rapport 2003:1. Falun: Dalarnas Forskningsråd.
- Arnstsberg, Karl-Olov, 1993, *Kristoffer och hans verkstad. Om småskaligt servicearbete i en stor sjöstad*. Stockholm: Sjöhistoriska museet.
- Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen*. Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet, 2002. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Bunte, Rune, 1992, *Industri. Nationalencyklopedin*, band 9. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Dahmén, Erik, 1950, *Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriell utvecklingen 1919–1939*, band 1–2. Stockholm: Industrins Utredningsinstitut.
- , 1985, Mellankrigstiden. *Industri i omvandling. Sveriges Industri*. Industriförbundet (s. 32–45). Stockholm: Industriförbundet.
- , 1992, Den industriella utvecklingen efter andra världskriget. *Sveriges Industri*. Industriförbundet (s. 47–68). Stockholm: Industriförbundet.
- Danell, Torbjörn, 2000, *Entreprenörskap i industrialismens gränsområde? En studie av lokala förutsättningar och företagarnätverk i Skellefteåbygden under 1800- och 1900-talen*. Umeå Studies in Economic History Nr 24.
- De Geer, Hans, 1978, *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitets idéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*. Stockholm: SNS-Förlag.
- Gratzner, Karl, 1996, *Småföretagandets villkor. Automatrestauranger under 1900-talet*. Stockholm Studies in Economic History 23.
- Haraldsson, Kjell & Isacson, Maths, 1982, *Från bondsåg till processindustri. En historisk-geografisk skildring av sågverksindustrin i Gävleborgs län*. Gävle: Läns museet i Gävle.

- leborgs län.
- Hasselberg, Ylva & Petersson, Tom, 2003, Företag har sina öden: om framgångar och fiaskon inom svensk företags-historia. Ylva Hasselberg & Tom Petersson: *I samma båt. Uppsatser i finans- och företagshistoria tillägnade Mats Larsson*, red. Hasselberg, Ylva & Hedeberg, Peter. Uppsala studies in Economic History.
- Hasselberg, Ylva, 2004, Eli och Arthur, Arthur och Eli: ett vetenskapssociologiskt perspektiv på ekonomisk historias födelse i Sverige, 1920–1940. *En annan historia. Tolv historiografiska uppsatser*, Edquist, Samuel (red.). Opuscula historica Uppsaliensia.
- Hemindustri, *Nationalencyklopedin* 1992, band 8. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Hermansson, Carl-Herman, 1979, *Kapitalister I. Monopol*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Hildebrand, Karl-Gustaf, 1989, Om företagshistoria. *Uppsala Papers in Economic History* 1989. Research report no 23. Ekonomisk-historiska institutionen.
- Isacson, Maths, 2001, Industriarvet. *Nationalencyklopedin* 2000 (s. 211–215). Malmö: NE Nationalencyklopedin AB.
- , 2002, Den högindustriella epoken. I Isacson & Morell 2002 (s. 115–126).
- Isacson, Maths & Morell, Mats (red.), *Industrialismens tid. Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*. Stockholm: sns-Förlag.
- Iveroth, Axel, 1943, *Småindustri och hantverk i Sverige*. Stockholm: Industrins Utredningsinstitut.
- Jonell-Ericsson, Britta, 1975, *Skinnare i Malung. Från hemarbete till fabriksindustri*. Uppsala Studies in Economic History 12.
- Koncentrationsutredningen*, V. SOU 1968:5. Stockholm.
- Lundmark, Mats & Malmberg, Anders, 1988, *Industrilokalise-ring i Sverige – regional och strukturell förändring*. Geografiska Regionstudier Nr 19. Kulturgeografiska institutionen vid Uppsala Universitet.
- Lindgren, Håkan, 1999, Företagshistoria som vetenskap. Lindgren, Håkan & Olsson, Ulf (red.), 1999, *Bevara och beforska. Festskrift till Gert Nylander den 15 april 1999*. Stockholm. Handelshögskolan, Institutet för Ekonomisk historisk forskning, forskningsrapport nr 11 (s. 93–118).
- Löfgren, Olof, 1992, Sveriges industri – ett regionalt perspektiv. *Sveriges Industri*. Stockholm: Industriförbundet (s. 135–144).
- Petersson, Jan-Erik, 1980, *Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939–1949*. Uppsala Studies in Economic History 24.
- Sabel, Charles F. & Zeitlin, Jonathan (eds.), 1997, *World of Possibilities. Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Samuel, Ralph, 1977, Workshop of the world: Steam power and hand technology in mid-Victorian Britain. *History Workshop Journal*, nr 3.
- Sandqvist, Inga-Britta, 1979, *Litteratur om svenska industriföretag*. IVA-Meddelande 227. Stockholm: IVA.
- Schön, Lennart, 2000, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: sns-Förlag.
- Svensk hemindustri*, I, 1917. Bidrag till Sveriges officiella statistik (bisos). Stockholm.
- Vikström, Eva, 1995, *Industrimiljöer på landsbygden*. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Wingborg, Olle, 1969–1993, *Litteratur om Dalarna*, del 1–5. Falun: Dalarnas Bildningsförbund och Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund.

Small rural industries – introductory remarks

By Maths Isacson & Bo Larsson

Summary

This issue of *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* is devoted to small industries in the 19th century countryside and is aimed at illuminating an important, but poorly researched, activity at a time when there was scope for many more categories of industrial enterprise than the large-scale export concerns that normally figure in general accounts, corporate history research and heritage conservation. The eight articles in this issue exemplify small rural industries with reference to four themes. One theme is that of economic history, focusing on undertakings, products and markets. The second is concerned with settlement history, focusing on localisation and patterns of settlement. A third addresses topics of social history, above as regards ownership, manpower and customers. The fourth is heritage-oriented, focusing on the way in which these industries shaped and are still leaving their mark on the countryside, and on how memories of small-scale industrial activity are being preserved and recycled in our own day.

The introductory chapter discusses the concept of small industry and its boundary with crafts and large-scale industry. Although we are in many ways tied to the limits used for the collection of official industrial statistics, which from the mid-1940s onwards means undertakings with at least 5 and at most 50 whole-year personnel equivalents, the present contributors have been given a free hand in deciding the best way of delimiting small-scale industry in relation to crafts, cottage industry and large-scale industry.

How many small industrial undertakings have existed in Sweden, how important were they for

employment and how many of them were located in the countryside? Available data show the absolute majority of “workplaces” – the term used in the official statistics – all through the 20th century to have had not more than 50 employees (diagram 1). Peaking at over 90 per cent of all industrial workplaces in the 1930s, the proportion slowly declined after 1945. A steep decline set in during the second half of the 1960s, reducing the figure to just over 70 per cent in the 1980s. The industrial emphasis of the small undertakings, moreover, suggests that a large proportion of them were located in the countryside, i.e. in villages and small urban communities. If instead we turn to consider employment, the picture is radically transformed. At most, in the 1930s, small industrial workplaces employed over 30 per cent of the workforce (diagram 2). A decline starting in the early 1950s accelerated during the 1960s and 1970s, when the figure fell to 16 per cent. This was a time when a limited number of really big industrial concerns dominated both the employment scene and concepts of how a modern, forward-looking enterprise should be organised and managed. The heyday of the small industrial undertakings came between about 1890 and 1960. And yet new small industrial undertakings have been started since then in both town and countryside. Many of these, however, were linked as subcontractors to the big undertakings, but both recent and older, discontinued small industrial undertakings have made regionally distinct impressions on settlement and the landscape, and are continuing to do so.

Berättelserna, moderniseringen och livet

av Britt Liljewall

I DENNA ARTIKEL skall fyra småföretagares levnadsberättelser presenteras och diskuteras. Berättelserna är skrivna av män som sysslade med småskalig varutillverkning på landsbygden runt sekelskiftet 1900. *Karl Johan Nilsson* föddes 1865 i Kråkshults socken i norra Småland. Han drev smidesverkstad i Emarp, Lönneberga och Mariannelund. *Wilhelm Johansson* föddes 1868 i Garpenbergs socken i södra Dalarna. Han drev snickeriverkstad i Hummelbo. *Lars Eriksson* föddes 1882 i Årdala socken i södra Södermanland. Han blev möbelföretagare i Vrena. *Erik Ljungcrantz* föddes 1890 i Virestads socken i södra Småland. Han var verksam som småbrukare, verkstadsägare och cykelreparatör i Virestad och Liatorp.¹

En levnadsberättelse kan beskrivas som en rekonstruktion, i vilka författaren kommunicerar effekten av det levda livet inom de ramar som den omgivande kulturen, skrivandets syfte och den självbiografiska genren skapar. Resultatet blir en bild av livet fångat inifrån och insatt i ett rumsligt, tidsmässigt och socialt sammanhang, en bild som författaren i allmänhet själv uppfattar som ärlig. Denna "subjektivt sanna självbild" är naturligtvis i första hand giltig för skrivtiden. Den har emellertid inte skapats ur intet utan vuxit fram under livets gång och påverkat berättarens agerande inte bara vid skrivtillfället utan också tidigare.²

De fyra småföretagarna har blivit studiens huvudpersoner helt enkelt därför att de gjort något så ovanligt som att skriva ned sina levnadsberättelser och ställa dessa till eftervärldens förfogande. Sådana aktörer kan naturligtvis inte diskuteras som representativa för sin sociala grupp eller för sin bransch. Deras självbilder kan inte generaliseras till någon sorts kollektiv lantlig småföretagaridentitet. Värde med att analysera deras levnadsberättelser

ligger i något annat, i att de förmår komplicera, nyansera och förmänskliga mönster som vi i allmänhet redan har övergripande kunskap om. De ger oss möjligheter att diskutera val och strategier inte bara ur en aspekt utan insatta i något som mer liknar livets egen mångfald av sociala förhållanden, ekonomi och ideologi. På ett sätt som är typiskt för den självbiografiska genren dras ofta också föregående generationers liv in. Detta innebär att vi kan följa enskilda familjers utveckling över lång tid.

Genom inifrånperspektivet får vi en chans att ställa frågor direkt till de människor som deltog i och påverkades av samhällsutvecklingen. Vi möter i berättelserna ord som är skribenternas egna. Samtidigt är just språket – som möjliggör kommunikation mellan människor – en kollektiv företeelse. Genom att uppmärksamma hur – och om – vissa begrepp används, synliggörs nyanser i självbilderna. Genom att uppmärksamma hur – och när – vissa begrepp brukas, historiseras själva begreppen.³

Bilder av förändring

Varuproduktionens utveckling kring sekelskiftet 1900 har i allmänhet studerats på en mer övergripande och avpersonifierad nivå än den som kommer att användas här. Hantverkets möte med industrin har ingått i vad som kallats "den första industriella revolutionen". Genom denna försköts samhällets tyngdpunkt från agrart till industriellt. Fabriken och dess maskiner blev symboler för förändringen. Utvecklingen har också beskrivits med uttrycket "från klassisk till organiserad kapitalism". Den klassiska kapitalismens varuproduktion kännetecknades av hög grad av traditionellt hantverk och låg grad av mekanisering. Den organiserade

kapitalismens kännetecknades av nya energikällor, massproduktion och ökad arbetsdelning. Det hantverksmässiga och småskaliga har ofta betraktats som moderniseringens förlorare. Till dessa tolkningar återkommer jag på en mer detaljerad nivå i slutdiskussionen.⁴

Vilka bilder ger då de fyra skrivande småföretagarna – män som verkat under brytningstiden mellan traditionellt och modernt, mellan hantverk och industri, mellan agrart och urbant, mellan arbete och kapital – av sina liv? Såg skribenterna sitt företagande som ett arv från föregående generation eller som något nyskapat? Hur drog de gränserna mellan ”oss” och ”de andra”? Vad avslöjar språk och begrepp om jaget, företaget och tiden?

En småländsk smed

Smälänningen *Karl Johan Nilsson* presenterar sig i sin levnadsberättelse både som torpar- och hantverkarson. Likheter mellan det egna livet och faderns och farfaderns framstår inledningsvis som stor.

Min farfar var timmerman (byggmästare) och slöjdare till yrket /.../ Min fader Nils Johan Nilsson efterträdde honom i hans yrke, men min far ville även bli smed, å detta yrke lärde han sig själv så småningom. /.../ Då jag 1880 hade konfirmeras, så steg lusten mer å mer för smidesyrket, far var borta å snickade å jag var då ensam hjälprea i hemmet, då det kom något enklare arbete från byarna så måste jag gå ned till smedjan å försöka laga eller göra det.

Karl Johans yrkesval framstår som en länk i en manlig kedja. När det gällde kunskaperna skaffade han sig dessa dels hemma, dels inom ett ännu fungerande traditionellt hantverkssystem. Han blev i början av 1880-talet lärling hos en herrgårdssmed, som till skillnad från fadern hade ”räckhammarsmedja och spiksmidja som drevs med vattenkraft”. Karl Johan passar på att detaljerat beskriva den småskaliga och varierade produktionen i herrgårdssmedjan och placerar denna inom det ännu dominerande ”handarbetet”. Och han identifierar sig själv genom det flitiga bruket av ”vi” med handarbetarna. Mot detta ställer han ”de större bruken”.

Smidestillverkningen 1882 o 1883 var av mångahanda slag, vi smälte jernskrot som ej var för stora stycke, det smälte vi samman och gjorde plog och årderbillar av, samt huggyxor, handyxor, bil eller skrädyxor, grövre hackor för odling av åker samt tandsidor till plogar. Vidare gjorde vi små hackor

(potatishackor) samt grepar, hästsko och sko till oxar, kätting, fåbindslen, buskriskor, beslag vagnar källar harvar årder och byggnadssmide och smide för hushållet, såsom eldstänger, grytgrepar, satte skatt eller tånglingar på wofflejern, hästskosöm, oxskosöm, klackjern, skospik selbeslag och oxok, Ja: för övrigt allt som förekom vid landtbruket och hemmet ty jernaffärer fans ej utan i städerna, dom började tillverka en hel del vid de större bruken men det var i alla fall mäst handarbete.⁵

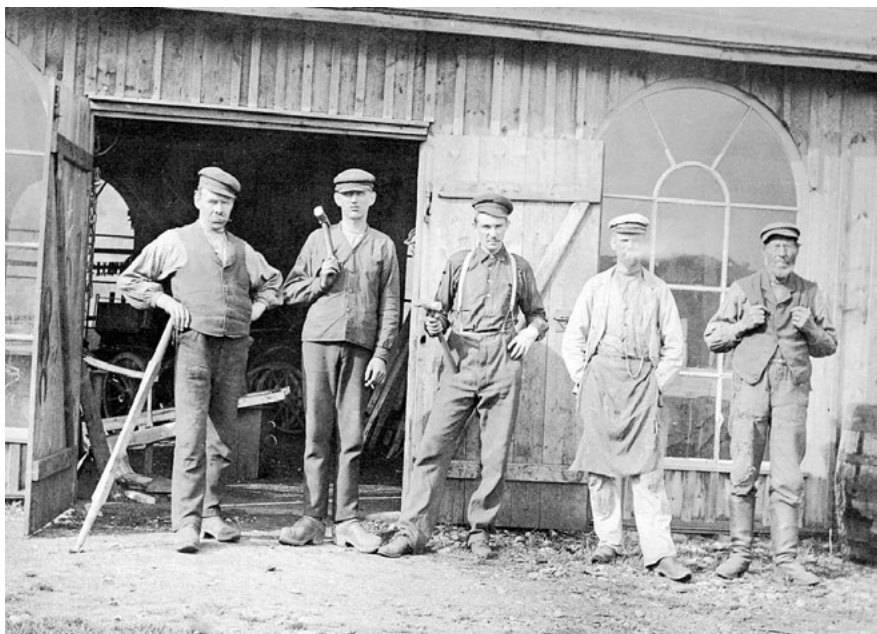
Karl Johan återvände redan före lärlingstidens slut till föräldrahemmet. Han skulle avlasta fadern, främst genom att ansvara för de åtaganden som var förknippade med torpet, familjens andra försörjningsbas. Efter några år bytte far och son roller. Fadern lämnade över huvudansvaret för smedjan till den nu vuxne sonen och tog själv över torparbetet. Detta skifte verkar ha styrts av livscykeln.

”Vi” i berättelsen om denna period omfattar i allmänhet Karl Johan och fadern. Det är svårt att avgöra vem av dessa två som utförde dagsverkena, skötte torpjordbruket eller arbetade i smedjan. Vi får ett tecken på att familjen var den centrala arbets- och försörjningsenheten, men också – bland annat genom att kvinnorna aldrig involverades i ”vi” – om tydliga könsgränser och manliga hierarkier. Hustrun skymtar endast en gång i Karl Johans levnadsberättelse: ”År 1905 gifte jag mig, jag var då 40 år, men då gick bra i alla fall.”

Några år därefter började Karl Johans liv att avlägsna sig från tidigare generationers. Förändringarna sattes igång utifrån och framstår närmast som påtvingade. Han berättar att det blev bråk om torpet efter en konkurs på herrgården. 1909 flyttade Karl Johan till det närbelägna stationssamhället Emarp och etablerade sig som småföretagare, snarare än som traditionell hantverkare. Avgörande för denna tolkning är hans uttalande om flera arbetare och bättre drift. När det gäller arbetslokalen talar han emellertid ännu om ”smedja”.

Gripslund bytte ägare å han gjorde konkurs, å det blev bråk om torpet, då köpte jag ett ställe vid en av våra jernvägsstationer och bygde en ny större smedja tog in flera arbetare och drev det bättre. Det var år 1909 jag flyttade från Gripslund till det nya stället Emsborg. 1911 sållde jag det och flytta till Lönneberga i Kallmar län. Der byggde jag ett större hus. Under krigsåren 1921 sållde jag det och 1922 flyttade till Mariannelund.

I samband med flyttningen till stationssamhället blir ”jag” det dominerande subjektet i Karl Johans

FIGUR 1. Karl Johan Nilssons smedja i Emarp 1909. Troligen är mannen längst till vänster Karl Johan Nilsson själv. Foto i Lunds folkminnesarkiv.

framställning. Det är detta, snarare än något explicit uttalande, som får mig att tro att fadern inte flyttade med. Karl Johan framstår i resten av berättelsen som den ende aktören inom familjen både när det gäller de fortsatta flyttningarna och försörjningen.

Perioden som arbetsgivare var för Karl Johans del begränsad till ett drygt decennium. Från 1922 drog han ned, arbetade på nytt ensam och specialiserade sig på "jerngrindar och antiksmide samt en hel del eggjernssmide". Och nu överger han ordet smedja och talar om sin "smidesverkstad". När beställningarna tröt arbetade han dessutom hos "Julius Nilssons Mek. Verkstad". På ett sätt som knappast anses typiskt för kapitalistiskt företagande anpassar han sin försörjningsberättelse efter livscykeln. 1925 skulle han fylla 60 år.

Några problem med att växla mellan egenföretagandet och lönearbetet syns inte i Karl Johans berättelse. Det är fullt möjligt att också i detta sammanhang dra paralleller bakåt i tiden, till tidigare hantverkargenerationers pendlande mellan självständigt arbete och arbete för andra.

Det folket som bebode de övriga torpen var också nästan alla handtvärkare. En var snickare, en skomakare, en skytt och fiskare, borstbindare och skinnuppköpare och far var smed, en var odlare eller diverse arbetare – och alla va

fattiga ty arbetet var alti dåligt betalt men aldrig någon arbetslöshet ändå, ty blev då smått om då non gång, så feck dom odla åker åt bönderna eller lägga stenmurar och gräva täckdiken, eller fälla skog till svedjeland, eller riska i skogen.

En snickare från Dalarna

Dalmasen *Wilhelm Johansson* inleder sin självbiografi med en minnesbild från barndomshemmet på den lilla gården Udden i Hummelbo: "Över golvet i det lilla köket stod hyvelspånen nära meterhögt."⁶ Redan som pojke ville han delta i faderns och de två äldre brödernas snickeriarbete, men i köket var det ont om plats. Också Wilhelm betonar alltså i sina levnadsminnen banden mellan sig själv och tidigare generationer. Tråden bakåt blir tydlig genom att han – också sent i livet och efter många år av företagande – valde att kalla sig "hantverkare".

Viljan att knyta an till föregående generationers verksamhet innebar ingen motvilja mot förändringar i Wilhelms berättelse. Han och grannpojken Johan fantiserade redan som barn omkring 1880 om att ta över efter fäderna, men samtidigt om att tekniskt utveckla verksamheterna. Ordet "verkstad", framstår också här som centralt för att markera det nya.

Men det var något annat som vi haft i tankarna flera år /.../ och det var, att vi en gång skulle slå oss ihop och sätta upp egen verkstad. Vad det skulle bli för sorts verkstad visste vi knappast själva, men den tanken hade vi i alla fall, och vi talade om det ofta och i fantasien utvecklade vi våra planer, fast i största hemlighet förstås.

I Wilhelms fall stärktes troligen teknikintresset genom några års arbete utanför hemmet, dels på en mekanisk verkstad i Gävle, dels på det närbelägna Stjärnsunds bruk. Det verkar ha varit genom lönearbete, inte som lärling, som han skaffade sig yrkeskunskaper utöver de han kunde få hemma.

I Wilhelms levnadsminnen förenades alltså kontinuitet tydligt med en strävan efter förändring. Genom att kombinera gammalt och nytt och genom att utveckla verksamheten successivt framställs det snickeriföretag som han byggde upp som en del av moderniseringen. Säsongsarbete i det lilla köket på gården (som komplement till jordbruk och skogsarbete) utvecklades via småskaligt verkstadsarbete (kompletterat med byggnadsarbete och fortsatt jordbruk) till årsarbete i de ständigt förstörade verkstadslokalerna.

Som ett inslag i företagsutvecklingen framträder specialiseringen av produktionen. I stället för den gamla blandningen av "skaklar, kälkar, möbler och kolskrindor" kom tillverkningen efter 1895 att allt mer inriktas på en enda produkt, på hyvelbänkar. Wilhelm berättar att drygt 6 000 tillverkades i Hummelbo under en femtioårsperiod. De allra flesta hamnade i folkskolornas nya slöjdsalar.⁷

Också den tekniska utvecklingen framställer Wilhelm som stegvis. Från början fanns inte ens en svarv i Hummelbo, och när de första hyvelbänkarna skulle tillverkas minns han att träskruvarna fick beställas utifrån. Den första egna svarven, liksom redskap som cirkelsåg, rikthyvel, borr- och stämsmaskin, tillverkades hemma: "Det var lite besvärligt många gånger, men det måste gå."

För att påbörja mekaniseringen på allvar krävdes drivkraft utöver den mänskliga. Efter ett misslyckat försök med vindkraft inköptes 1899 en begagnad ångmaskin. Reaktionerna i byn var, enligt Wilhelm, skeptiska.

– Tänker du ställa tä med amerikansk verkstad?

Han menade kanske mekanisk verkstad fast han skulle skämta med mig. /.../ Hur skulle de där, som stått hemma i en liten stuga och snickrat litet på vintrarna kunna tänka sig att dra till med att skaffa sig ångmaskin och snickerimaskiner och driva på stort. Detta var ju otänkbart.

En "mekanisk verkstad" framställs alltså som något annorlunda än en verkstad, för att inte tala om en smedja. Sammankopplingen av "amerikansk" och "mekanisk" ger en fingervisning om den laddning av modernitet och storskalighet som fanns i uttrycket. 1906 byttes ångmaskinen i Hummelbo ut mot en begagnad fotogenmotor – och verkstaden byggdes ut på nytt.

Också Wilhelm har svårt att använda ordet "jag" när han berättar om sitt företagande. Detta framstår som logiskt med tanke på hans betoning av kontinuiteten bakåt. "Vi" används på ett så oklart sätt att det förblir osäkert hur företagandet överhuvudtaget var organiserat. Hur var rollfördelningen mellan fadern och Wilhelm? Fanns de äldre bröderna med i företaget? När började man ha anställda? Hur gick det egentligen med ungdomsplanerna tillsammans med vännen Johan? Först när fadern var död börjar Wilhelm mer frekvent att använda "jag" i sin berättelse. Att han formellt varit företagsledare redan ett decennium tidigare framgår exempelvis av en tryckt prislista.

Vid de relativt få tillfällen då Wilhelm använder "jag" i skildringen av tiden före faderns död handlar det om företeelser som kan förknippas med

FIGUR 2. Den första prislistan, från mitten av 1890-talet, över hyvelbänkar från Wilhelm Johanssons snickerifirma i Hummelbo. Ur Wilhelm Johanssons publicerade självbiografi.

PRISLISTA			
öfver			
HYFVELBÄNKAR			
från			
VILH. JOHANSSON			
HUMMELBO, GARPENBERG			
Med furuskifva	5 fot långa	Kr. 10: —	
» »	6 » »	11: —	
» »	7 » »	12: 50	
» » gröfre och starkare	7 » »	16: —	
» » » » »	8 » »	18: —	
» björkskifva	5 » »	12: —	
» »	6 » »	13: 50	
» »	7 » »	14: 50	
» » gröfre och starkare	7 » »	18: —	
» » » » »	8 » »	20: —	
Dubbelbänkar af furu	6 » »	19: —	
» » björk	6 » »	22: —	
VILH. JOHANSSON			
Hummelbo, Garpenberg.			

FIGUR 3. Interiör från snickeriverkstaden i Hummelbo omkring 1920. Vid hyvelbänken Wilhelms son Udd Axel Johansson. Foto i privat ägo.

modernt företagande till skillnad från det äldre. Det är "jag" som har kunskaper om modern teknik, kunskaper som kommer till användning till exempel i samband med köp av ångmaskinen. Det är "jag" som har affärssinne och genomskådar dem som luras.

Huvudsyftet med Wilhelms levnadsberättelse är att skildra familjeföretagets expansion. Om den egna familjen och familjelivet tiger han, liksom Karl Johan Nilsson, i stort sett still. Vid ett enda tillfälle berättar han om hustrun, och då handlar det om hennes arbetsinsatser inom företaget. Dessa framstår emellertid snarast som nödlösningar och undantag.

En sörmländsk möbelfabrikant

Sörmlänningen *Lars Eriksson* närmar sig sin småföretagarroll på liknande sätt som Karl Johan Nilsson och Wilhelm Johansson. Också han markerar i sitt berättande kontinuitet bakåt med tidigare generationer. Farfadern förlorade gården till bruket, blev torpare och tillverkade ploghandtag. Fadern lärde sig bland annat vagnmakeri och hovslageri

och gick också i slöjdskola. Fadern arbetade sedan under många år på en godsskola som slöjdlärare och skolträdgårdsmästare. Här fanns också utrymme för arbete vid sidan om i den egna "smedjan", en lokal som fylldes med både trä- och metallarbete.

Han hade även byggt sig en lite smedja, där han reparerade vagnar och redskap åt traktens torpare och bönder, kunde allt och gjorde allt åt befolkningen på trakten, som erfordrade någon yrkeskunskap. Så småningom blev det också någon finare möbel till traktens herregårdar.

Genom en beställning av så kallade munkstolar blev det ett uppsving i smedjan. Enligt Lars var fadern en skicklig hantverkare, men han saknade sinne för affärer. Genom att öppet diskutera faderns tillkommande skiljer Lars sig från de två tidigare presenterade skribenterna.

Pappa kunde allting och hade ett obegränsat självförtroende. Men när det gällde hans egen verksamhet, var det som om hägen inte sträckte sig längre än han själv räckte med sina händer. Han hade en viss ovilja mot affärer.

Ett avstånd mellan generationerna framkommer efterhand också i vad Lars kallar "tankevärldarna".

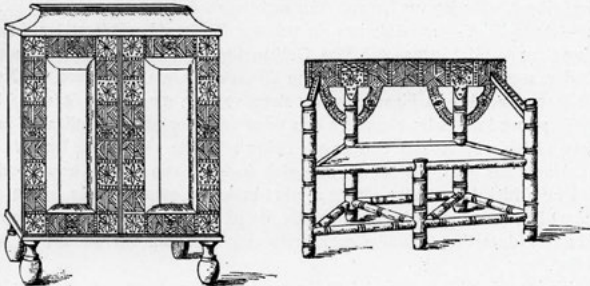
Han bryter med äldre mönster till exempel genom att sent omsider ta avstånd från det föräldraärvda engagemanget i väckelserörelsen. I slutet av sitt liv presenterar han sig som ateist och kommunist.

Lars hade flera bröder och alla lärde sig grunderna i snickaryrket av fadern. De såg också sin uppfinnarlust som ett arv från honom. Pojkarna tog när den tiden kom "lärlingsarbete på snickerifabriker". Hantverkssystemets traditionella utbildningsbegrepp hade flyttat in i industrin. På fabrikerna fick de, till skillnad från i det traditionella lärlingsarbetet, erfarenhet av maskiner. Lars kombinerar fabriksarbetet med kvällskurs på en teknisk skola för att också få teoretiska kunskaper. Han framhåller att han skaffade sig just sådana kunskaper som fadern saknade.

Uppbrottet från det traditionella hantverket till ett mer modernt företagande initierades i Lars familj, liksom för Karl Johan Nilsson, utifrån.

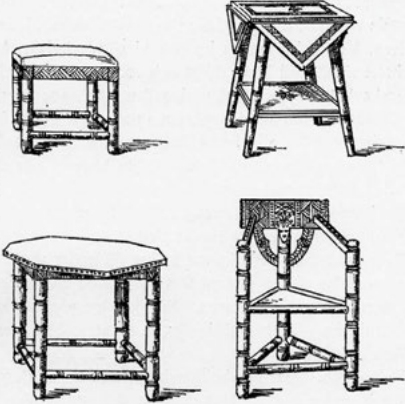
FIGUR 4. Prislista över s.k. munkmöbler från A.H. Eriksson & Söner i Vrena. Ur Lars Erikssons publicerade självbiografi.

Munkmöbler af ek.

PRIS:

Stol	Kr. 8: —
Soffa, längd 100 cm. "	20: —
Do " 150 " "	30: —
Bord, åttkant, 75 " "	16: —
Klaffbord 50 " "	14: —
Taburett, stoppad, oklädd	6: 50
Skåp, höjd 155 cm, bredd 112 cm. "	70: —

A. H. Eriksson & Söner
VRENA

Några år in på 1900-talet skulle godset säljas och i samband med detta styckades egendomen. Faderns försök att friköpa bostad och smedja misslyckades dock. I stället köpte han 1906 ett ställe i ett närbeläget stationssamhälle, Vrena, och byggde nytt där. Munkmöblerna följde med in i "möbelverkstaden". Och Lars återvände hem.

Emellertid hade jag lovat pappa att komma hem och hjälpa till, om han skaffade bättre verkstad och maskiner. Jag var ju den enda av bröderna utom de båda i Amerika som haft med maskiner att göra, så det var kanske nödvändigt.

Snart var det flera av sönerna som tillsammans med fadern drev företaget i bolagsform. En av Lars uppgifter var att "sköta affärerna", vilket bland annat innebar att teckna firman och ansvara för bokföringen. En av bröderna som varit i Amerika ville omsätta vad han sett där till svenska förhållanden. Företagandet innebar emellertid inte att familjemedlemmarna befriades från det fysiska produktionsarbetet. Åtminstone var detta inget som lyfts fram i vare sig självbilden eller andra bilder (jfr fig. 5).

Familjen Erikssons företag framstår i förhållande till äldre tiders hantverk som något nytt. Det som skiljer – exempelvis maskindriften, den moderna tekniken och det företagsekonomiska tänkandet – betonas i Lars berättelse på det kontinuerliga bekostnad.⁸ Även om "fabrik" inte förekommer när det gäller det egna företaget – varken här eller i övriga levnadsberättelser – verkar tillverkningen ha skett fabriksmässigt.

Redan 1912 lämnade Lars familjeföretaget. Han antyder att det berodde på konflikter inom bolaget. Efter några år som lantbrukare på Gotland och arbetare i Stockholm återvände han 1918 till hembygden och familjeföretaget. Om detta innebar att Lars på nytt gick in i möbelfirman som delägare eller om han var anställd framgår inte av levnadsberättelsen. Kanske var fabriksrollen inte förenlig med den kommunistiska ideologi som han anknöt till när han på 1950-talet skrev ned sin berättelse.

Lars sätt att språkligt presentera sina olika försörjningslösningar ger intryck av att han undviker att dra sociala gränser. Han talar inte om sig själv vare sig som arbetare, lantbrukare eller företagare, trots att det utifrån sett naturligtvis var just dessa roller han hade. När han skriver om sitt första

FIGUR 5. Arbetsstyrkan vid A.H. Eriksson & Söners Möbelsnickeri i Vrena, troligen i början av 1920-talet. Med hjälp av anletsdragen snarare än andra yttre attribut kan några familjemedlemmar identifieras. Sittande längst till vänster fadern Henrik Eriksson. Sittande längst till höger några av sönerna Eriksson. Foto i Lars Erikssons publicerade självbiografi.

arbete utanför hemmet talar han om att han fick "börja som lärling". Efter militärtjänstgöringen "erhöll han anställning" vid en möbelverkstad. Härifrån återvänder han hem för att "hjälpa till". När möbelverkstaden kom igång talar han om sig själv och sina bröder som "arbetande familjemedlemmar".⁹

Lars bryter med föräldrarnas religiösa och ideologiska värderingar. Han tar också avstånd från äldre patriarkaliska mönster. I hans levnadsberättelse tar hustrun och barnen stor plats, och han framstår som en mycket engagerad familjefar. Han framställer sig åtminstone vid skrivtillfället som en man som levt i ett jämlikt förhållande. Han beskriver hustruns insatser, som dock inte var knutna till familjeföretaget, som lika nödvändiga för familjens försörjning som hans egna. Mycket av den närhet till familjen som finns i Lars minnestecknande skapas med hjälp av pronomenet "vi". I citatet nedan är det "vi" som väntar barn och deltar i förlossningen. Det är "vi" som gläds över den nya situationen. Det är till och med "vi" som har barnflicka.

I december väntade vi grabbens ankomst. Han skulle heta Per. Och den 18:de en lördagskväll var det dags för mig att hämta fru Larsson. Det är förunderligt vad dylika tilldragelser står klart i minnet på en far. Hur skall det då inte vara för en mor? Det var sed att mannen skulle vara närvarande vid förlossningen, och jag får erkänna att också mina krafter var i det närmaste uttömda, när pojken några minuter före midnatt kom till världen. /.../ Och glada var vi allihop och sträckte omedvetet ut vår tillvaro en hel generation i framtiden. /.../ Hade vi varit lyckliga förut och haft mycket gemensamt så blev det nu ännu bättre. Pojken var ju ett underbarn på alla sätt. Vi var ofta hos farfar och farmor och då var det Per som var huvudpersonen. En liten eskilstunaflicka, Elna Carlsson, hade vi en tid som barnflicka och Elin fortsatte med sin matservering.

En småländsk mångsysslare

Smålänningen *Erik Ljungcrantz* ägnar mycket utrymme i sin levnadsberättelse åt att skildra både föräldragenerationen och far- och morföräldrarna.¹⁰ Men här är syftet, till skillnad åtminstone från de två först diskuterade levnadsminnena, att markera avstånd till förfäderna snarare än närhet. Erik betonar att han valde en framtid som "småbrukare med ett yrke bredvid" och att valet var

hans eget. Debatten om det rationella småskaliga jordbruket var under hans uppväxt intensiv, och med hjälp av ordet småbrukare tycks han signalera modernitet och professionalitet.¹¹ Yrket bredvid innebar smedja på gården, men inte heller detta såg Erik som en traditionell lösning – som böndernas mångsysslande förr – utan som något nytt och framtidsinriktat.

Erik växte upp i en gammal bondesläkt, som höll på att förlora sin sociala och ekonomiska ställning. Farfadern hade varit storbonde och kallat sig ”bondearistokrat”. Fadern ärvde jord, men kom på obestånd och flyttade med sin stora familj in på farföräldrarnas undantagsställe, småbruket Ingarör. Enligt sonen saknade fadern uthållighet när det gällde fysiskt arbete liksom förmåga att omsätta teoretiska kunskaper i praktiken. Helst sysslade han med skrivelser och kommunala uppdrag.

Erik måste, liksom syskonen, tidigt börja arbeta. Han var 1904–05 ”smedlärling eller smeddräng” och menar att detta var avgörande för hans framtida yrkesbana. Snart fick han också rykte om sig att vara en god ”mekaniker”. Vurmen för teknik och lusten att experimentera betonas, liksom i flera av de tidigare diskuterade levnadsberättelserna. Erik försökte sig bland annat på att bygga cyklar

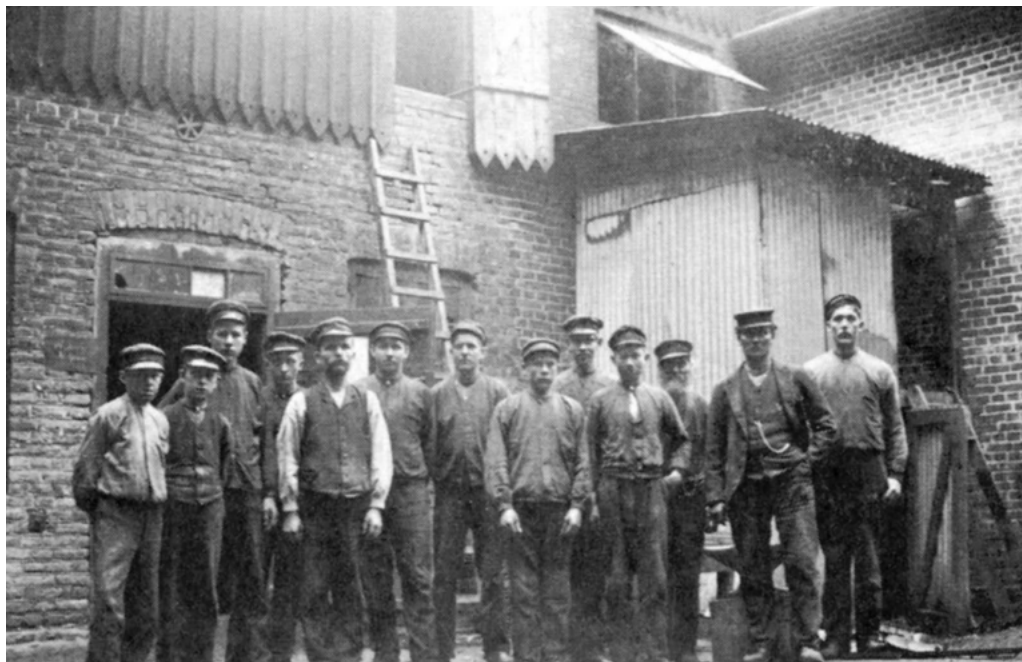
för gång både i vatten och på is. Han gick i teknisk aftonskola och på folkhögskola. Liksom flera av bröderna tog han under ungdomsåren också fabriksarbete. Negativa erfarenheter av detta förstärkte hans vilja att starta eget.

Alla mina syskon tyckte att jag skulle lämna hemmet och söka få en plats med bättre framtidsutsikter. Men så tyckte inte jag. Nu hade jag prövat litet av varje. Jag visste hur det var att utföra arbete som för mig kändes som slavarbete. Hur dåligt det än var att vara sin egen så skulle jag trivas bättre med det. /.../ Jag ville försöka med mitt drömyrke – en kombination av hantverk och jordbruk.

Erik tog över ansvaret för småbruket Ingarör redan när han var i 20-årsåldern. 1909 byggde han på gården en ”smedja”, som snart bytte namn till ”verkstad”. Här försökte han sig på något som kan beskrivas som produktspecialisering – serietillverkning av barnkällkar. Men framgångarna verkar ha uteblivit. Han förklarar misslyckandena dels med den allmänna ekonomiska situationen, dels med sina personliga brister som affärsman.

Redan 1910 skaffade sig Erik ett tredje ben i sin egenhändigt komponerade försörjningslösning. Han blev cykelhandlare och cykelreparatör i det närbelägna stationssamhället Liatorp och kallar sig ”allahandamakare”. Här liksom i Karl Johan Nils-

FIGUR 6. Arbetare vid Diö Leksaksfabrik 1907. Erik Ljungcrantz är nummer tre från vänster. Foto i Erik Ljungcrantz publicerade självbiografi.

FIGUR 7. IOGT-utflykt på Virestadsnässjön 1910. Mitt i båten och närmast kameran sitter Erik Ljungcrantz. Foto i Erik Ljungcrantz publicerade självbiografi.

sons och Lars Erikssons levnadsberättelser – och i forskningen – framstår de nya tätorterna som nav i landsbygdens modernisering.¹²

I Eriks levnadsberättelse spelar uppgörelsen med det gamla samhället stor roll. Vi har redan sett att han, trots yttre likheten med äldre mönster, framställer sin försörjning som något nytt. Han uppfattar sig överhuvudtaget som en representant för ett modernt, jämlikt och demokratiskt samhälle, som ställs i motsatsförhållande till det gamla, ojämlika och odemokratiska. "Bondearistokratens" sonson, identifierar sig med hjälp av ordet "vi" inte med släkten utan med alla dem som upplevt jämlik fattigdom.

Vi som vuxit upp under fattiga förhållanden och under jämlika och torftiga villkor har inte lätt för att fatta hur stor rangskillnaden verkligen var på 1800-talet. /.../ Liv-egen var väl inte den stora massan av folket – men inte långt därifrån.

Föräldrarna och deras generation blir "de andra", som representerar det gamla och ojämlika. Det nya finner Erik i folkrörelserna, främst nykterhetsrörelsen, med tyngdpunkt i den nya tätorten. Kring

nykterhetsfrågan blir motsättningarna mellan generationerna tydliga.

Som förut nämnts vanns ungdomen lätt för den helnyktra idén i dessa trakter, men så var motståndet så mycket större bland de äldre i allmänhet. /.../ Många såg i nykterhetsrörelsen en samling antikristna och samhällsfördärvare.

I berättelsen framstår Eriks folkrörelsenätverk – även om det var i logen han hittade sin i övrigt osynliga hustru – som närmast enkönat manligt. Genom nykterheten markerade han och hans generationskamrater sin hemvist i det framåtblickande och demokratiska och tog avstånd från både bondeliv och ekonomiska eliter. Och Erik lyckas till och med vända sitt egenföretagande till en fördel i folkrörelsearbetet.

Som ordförande i [fest]kommittén var det rätt så naturligt att jag fick på min lott att åka iväg för att underhandla [om dansmusik]. De andra var kanske mer bundna vid sina arbeten än jag. Jag hade cykelverkstad och var egen arbetsgivare och disponerade själv min tid.

Slutdiskussion

Avslutningsvis skall analyserna av de fyra småföretagarnas levnadsberättelser sammanfattas och dis-

kutas i förhållande till de övergripande bilder av förändring som nämnts inledningsvis. Det handlar alltså om förändringar som på ett sammanfattande plan har kallats "den första industriella revolutionen" och karakteriserats med "från klassisk till organiserad kapitalism". I dessa bilder framstår hantverkets och småföretagandets möte med industrialismen som problematisk. I förlängningen framstår de som moderniseringens förlorare.

Inom småföretagarforskningen har varuproduktionens förändringar brutits ned till ett antal principiella utvecklingslinjer. Hur förhåller sig de ovan presenterade levnadsberättelserna till dessa?

1. Vissa hantverksnäringar kunde inte klara konkurrensen med industrin. De försvann som självständiga varuproducenter.
2. Vissa hantverksnäringar mötte konkurrensen från industrin genom att själva övergå till storskaligare, industriell produktion.
3. Vissa hantverksnäringar upphörde med den hantverksmässiga produktionen och började i stället att försälja och reparera industriproducerade varor.
4. Vissa hantverksnäringar specialiserade och kvalificerade sitt hantverksarbete. Resultatet blev snarast en konsthantverksmässig produktion som kunde samexistera med den industriella.¹³

Karl Johan Nilsson lämnade 1909, relativt sent i sitt liv, det traditionella smedhantverket. Under en period tycks han ha försökt sig på ett företagliv med en mer storskalig verkstadsproduktion, jfr linje 2 ovan. Han lämnade dock snart denna strategi och gick tillbaka till mer småskaliga och traditionella produktionsförhållanden. Han sysslade på 1920-talet med kvalificerad hantverksmässig tillverkning av "jerngrindar och antiksmide samt en hel del eggjernssmide", sådant som den industriella produktionen inte klarade av, men som det trots allt fanns en marknad för, jfr linje 4. Det specialiserade hantverket kombinerade han till synes utan problem med lönearbete. Hans val framstår som styrda av åldern, och hans berättelse skapar frågor om vad livscykelpositionen kan ha betytt vid mötet med den övergripande förändringsprocessen. I Karl Johan Nilssons självbild tycks varken företagare eller arbetarrollen ha hunnit växa sig

stark. Han var och förblev i första hand smed och hantverkare.

Wilhelm Johansson skildrar sitt företagliv som en utveckling av faderns traditionella bisyssla som snickare och timmerman. Samtidigt ser man här en mer aktiv strävan efter förändring än hos Karl Johan Nilsson. Satsningarna under perioden 1895–1910 på specialiserad och relativt storskalig produktion, modern teknik och växande lokaler gör att hyvelbänkstillverkningen i Hummelbo på ett tydligt sätt illustrerar övergången från hantverk till industriell produktion, jfr linje 2. Som en central komponent i företagsbyggandet framstår emellertid den gradvisa utvecklingen, något som inte synliggörs i utvecklingslinjerna. Det successiva illustreras hos Wilhelm, liksom hos de andra författarna, också begreppsligt. Produktionslokalen "smedjan" övergår i berättelserna till "verkstad" och vidare till "mekanisk verkstad" – men inte till "fabrik". Utifrån måste Wilhelm Johansson beskrivas som framgångsrik modern företagare, även om han själv föredrar att kalla sig hantverkare.

Lars Eriksson berättar om utvecklingen av ett familjeföretag inom möbelbranschen. Detta startade 1906, och baserades dels på den äldre generationens traditionella hantverkskunnande, dels på den yngre generationens erfarenheter av modernt fabriksarbete. Genom denna kombination kunde hantverksproduktionen i faderns smedja växlas över i ett av allt att döma uthålligt småföretagande. Det vi ser är ytterligare ett exempel på övergång till storskaligare och industriell produktion, jfr linje 2. Det är emellertid troligt att det fabriksmässiga kombinerades med ett specialiserat och kvalificerat hantverksarbete (jfr linje 4) åtminstone för delar av produktionen (jfr munkmöblerna) och att detta är en viktig förklaring till framgångarna. På avstånd kan vi se att Lars Eriksson under livet pendlade mellan arbetar-, företagare- och lantbrukarroller. Genom de språkliga vagheterna signalerar han att han inte helt identifierade sig med någon av dessa.

Erik Ljungcrantz "allahandamakande" startar omkring 1910 och innehåller både egen varuproduktion, försäljning och reparation av industritillverkade varor och småskaligt jordbruk. Hos honom förenas redan tidigt i livet tre småföretagarroller i en och samma person. Här finns specialiserat enmansarbete i den egna verkstaden tillsammans med försäljning och reparation av andras industriproduk-

ter, det vill säga en kombination av linje 3 och 4. Dessutom var han jordbrukare. Trots att hans försörjningsmönster (bland annat genom fasthållandet vid det agrara) liknar förfädernas mångsysslande, förmår han att framställa sig själv som representant för en helt ny tid och en helt ny generation. För den nya identiteten är delaktigheten i nykterhetsrörelsen avgörande. Med hjälp av folk-rörelserna – och med stationssamhället som rumslig bas – öppnades gemenskap också med arbetargruppen. Erik Ljungcrantz uppfattade sig som medskapare till det moderna Sverige.

De principiella utvecklingslinjerna är som synes lätta att identifiera i de självskrivna småföretagar-liven. Detta kan naturligtvis sägas stärka deras, liksom de övergripande förändringsbildernas, förklaringsvärde. Samtidigt döljer samma utvecklingslinjer den flexibla rörligheten mellan olika strategier och de variationer, kombinationer och nyanser som blir så uppenbara i levnadsberättelsernas självbilder. Med nya utsiktspunkter skapas delvis nya bilder, och också dessa är värdefulla för vår förståelse av den förändringsprocess som kallats moderniseringen.¹⁴

När – som i analysen av enskilda livshistorier –

inte bara en, utan flera olika aspekter av livet kan dras in synliggörs nya samband. Berättelserna ger oss bilder som – utan att kullkasta den övergripande tolkningen – avslöjar blandformer, växlande riktningar och inte minst kontinuitet i förändringen. När livet kan följas inifrån, underifrån och över flera generationer skapas ny kunskap. När de fyra småföretagarna presenterar sina egna liv flätas ständigt kontinuitet och förändring samman. När moderniseringen, som på utvecklingslinjernas aggregerade nivå framstår som omvälvande, betraktas på nära håll visar den sig innehålla många trådar bakåt.¹⁵ När småföretagarklassen – liksom vilken annan klass som helst – betraktas som något som skapas inifrån och av verkliga och föreställda erfarenheter blir klassidentiteten mindre entydig.¹⁶

Det skiljer 25 år mellan den äldste och den yngste huvudpersonen i denna studie. Detta betyder att samhällsramarna som de hade att agera inom bör ha skilt sig från person till person. Trots detta tycks de fyra skribenterna förlägga sina avgörande och relativt likartade företags- och försörjningsval till en ganska begränsad tidsperiod. Det är för dem, oavsett ålder, det första decenniet under 1900-talet som framstår som mest omvälvande.

FIGUR 8. Möbelfirman i Vrena så som den såg ut på 1970-talet.
Foto i Lars Erikssons publicerade självbiografi.

En tydligare skillnad mellan de äldre och de yngre skribenterna finner man i perspektiven på själva förändringsprocessen. Medan de äldre skribenterna identifierar sig med förfäderna och det förgångna, så placerar sig de yngre i tydligare opposition mot föräldragenerationen och deras erfarenheter. Kanske kan man tala om att de fyra levnadsberättelserna illustrerar hur intresset för "erfarenhetsrummet" över tid ersätts med intresse för en mer framtidsinriktad "förväntningshorisont".¹⁷ Också en sådan mental förändring är naturligtvis ett viktigt inslag i moderniseringsprocessen.

Det finns alltså anledning att avsluta med framtiderna. Vad hände sedan med skribenternas barn och med deras företag? I tre fall av de fyra har detta gått att kartlägga.¹⁸ Det visar sig att inte bara kontinuiteten bakåt utan också framåt är stor.

Wilhelm Johansson startade på 1930-talet ytterligare ett företag, en träullsfabrik i Dormsjö, tillsammans med sonen Udd Axel. Sonen flyttade snart vidare och startade en snickerifabrik i Hedemora. Företaget på familjegården i Hummelbo försvann, liksom kopplingen till landsbygden, men småföretagandet fortsatte inom familjen.¹⁹

En ändå tydligare kontinuitet framåt finner man när det gäller Lars Eriksson. "AB Eriksson & Söner Möbelsnickeri" finns ännu kvar i Vrena. Munkstolarna har dock försvunnit ur produktionen, och tyngdpunkten ligger på tillverkning av specialinredningar för kök och badrum. Idag har småskaliga lösningar anpassade efter individuella önskemål en

troligen växande marknad, inte minst när det gäller boendet.²⁰

Erik Ljungcrantz gårdsverkstad och cykelaffären i Liatorp är av allt att döma borta. Kvar i familjen finns emellertid gården Ingarör, och här har en son och en sondotter utvecklat ett stuteri för uppfödning av fritidshästar. Ytterligare en sondotter sysslar med liknande verksamhet i närheten. Det handlar i deras fall om ett fortsatt småföretagande på landsbygden, men nu med framställning av levande produkter.²¹

Småskaligt företagande fokuseras också inom vad som kanske kan kallas postmodern moderniseringsforskning. I denna, liksom i samhällsdebatten, har den tidigare bilden av småföretagandet som moderniseringsprocessens förlorare allt mer ifrågasatts.²² Småföretagandet beskrivs i stället som en rörlig resurs som alltid finns närvarande och som kan mobiliseras också i det mogna industriella samhället. Småföretagandet har till och med utsetts till något av en räddare i övergången mellan det industriella och det postindustriella samhället – eller i "den tredje industriella revolutionen".

Britt Liljewall, f. 1943, fil.dr. i historia och docent i agrarhistoria. Har forskat om främst 1800-talets "självskrivna" liv så som de framträder i bonde-dagböcker, folkliga levnadsminnen och obemärkta personers brev. Är verksam vid Museion, Göteborgs universitet och driver projektet "Västgötska brev" vid Västergötlands museum i Skara.

(britt.liljewall@museion.gu.se)

Noter

1. Det skiljer 25 år mellan den äldstes och den yngste skribenten. Det har gått ändå något längre tid mellan skrivtillfällena. *Karl Johan Nilssons* levnadsteckning är nedskriven omkring 1940, troligen på uppmaning av folkminnesarkiven, vars meddelare han var. *Wilhelm Johanssons* levnadsminnen med titeln "Ur en hantverkarens liv" trycktes 1938. *Lars Erikssons* levnadsminnen med titeln "Jag minns. En familjehistoria från gamla tiders Sörmland" är nedtecknade på 1950-talet. De verkar vara skrivna för familjen och trycktes först på 1970-talet. *Erik Ljungcrantz* levnadsminnen med titeln "Levnadsfragment. Folklivsskildringar från sekelskiftet" är nedtecknade och tryckta omkring 1970. Bland berättelserna finns minnesanteckningar i första hand avsedda för de

- egna barnen, men också texter som utformats för offentliga arkiv eller för att tryckas. Inte oväntat är samtliga författare män. Kvinnorna var underrepresenterade inte bara bland småföretagarna utan också när det gällde självbiografiskt skrivande (jfr *Liljewall* 1995 kap. 2 resp. 2001 kap. 2 och 4).
2. Kring livshistoriskt berättande se *Liljewall* 2001, speciellt kap. 1 och 3.
3. Man kan tala om en begreppshistoriskt ansats i min analys av texterna. För en orientering kring begreppshistoria se *Lindberg* (red) 2005.
4. Det centrala svenska arbetet när det gäller hantverksnäringarnas möte med industrialiseringen och det moderna små-

- företagandets framväxt runt sekelskiftet 1900 är *Ericsson* 1988. En mer aktuell översikt över småföretagsforskningen inom ekonomisk historia, nationalekonomi och företagsökonomi finns i *Gratzer* 1996. Den första, av tre, industriella revolutioner diskuteras i *Isacson* 2002. Kring kapitalismens olika faser se *Torstendahl* 1989.
5. Syftet med detaljrikedomen i kildringen av det försvinnande "handarbetet" kan vara att tillfredsställa mottagaren, som i det här fallet var ett traditionsbevarande arkiv.
 6. I *Götling* 1999 behandlas Wilhelm Johanssons levnadsberättelse ur liknande perspektiv som här.
 7. Slöjdundervisning infördes i folkskolan i slutet av 1870-talet.
 8. Kanske kan man se Vrenaföretagets försök under 1920-talet att specialisera sig på skolornas möbelbehov som ytterligare ett uttryck för ett modernt företagsekonomiskt tänkande. Se annonser i *Svensk Läraretidning* 1929 nr 47 och 48.
 9. En enda gång i sin levnadsberättelse använder "kommunisten" Lars ordet arbetare med syfte på den egna familjen. Det handlar om Stockholmstiden och det tredje barnets födelse. Det är intressant att konstatera att ordet då tycks vara förknippat med barnmorskans utifråntolkning av familjens sociala situation: "Eftersom vi inte kände någon barnmorska gick vi efter annons och råkade ut för en gammal majorska, som väl aldrig förr haft en förrättning i ett arbetarhem."
 10. Jag har tidigare behandlat Erik Ljungcrantz självbiografiska text, då tillsammans med faderns, David Ljungcrantz, och broderns, Karl Ljungcrantz, levnadsminnen. Jfr *Liljewall* 2001, kap. 6.
 11. En inspirationskälla när det gällde småbrukets överlevnadsmöjligheter var Per Jönsson Rösiö. Denne nämns i Erik Ljungcrantz text. Kring småbrukarrörelsen se *Edling* 1996. Kring Rösiö se *Toler* 1992.
 12. Kring stationssamhällellenas roll i den nordiska moderniseringen se *Aronsson & Johansson* (red) 1999.
 13. De fyra utvecklingslinjerna så som de är formulerade här utgör min bearbetning av *Ericsson* 1988, s. 47–48; 169–170. *Ericsson* bygger i sin tur på *Volkov* 1978, s. 53–60. I båda diskuteras ytterligare en utvecklingslinje, dock utan större relevans för varuproduktionen på landsbygden. Det handlar om den hantverksmässiga livsmedelsproduktionen (ex. bagaryrket, slaktaryrket) som i hög grad överlevde industrialiseringsprocessen.
 14. Eva Österberg är en historiker som ofta argumenterat för olika perspektiv och nivåer som komplement, snarare än alternativ, till varandra. Se t.ex. *Österberg* 1994: "Av både kunskapsteoretiska och politiska skäl är det livsviktigt att vi inte alla ständigt står på samma avstånd från verkligheten när vi gör våra analyser." Ett tydligt empiriskt exempel på värdet av att minska avståndet i historiska studier finns i *Isacson* 1994. Där undersöks arbets- och försörjningsmönster i en enskild kommun, Gagnef, under 1900-talet. *Isacson* kan tack vare avgränsningarna i rummet dra in nya källor och därmed också den informella ekonomin i diskussionen. I *Isacson*s studie framträder, liksom här, komplexiteten i mönstren och – trots diskussionen om brytpunkter – tydliga drag av kontinuitet i utvecklingen.
 15. En diskussion kring tradition och förnyelse som parallella företeelser finns i *Liljewall* 2000.
 16. För ett liknande synsätt på hur klass skapas se *Thompson* 1963.
 17. Begreppen är hämtade från Reinhart Koselleck, jfr *Koselleck* 2004, s. 165–195.
 18. När det gäller den fjärde, Karl Johan Nilsson och hans familj, har det visat sig svårt att följa den fortsatta utvecklingen. Själv avslöjar han inget om framtiden. Vi får inte ens veta om han hade några barn.
 19. *Götling* 1999. Udd Axel Johansson är också känd som riksspelman.
 20. www.trainindustrin.org; www.byggbasen.com
 21. www.newforest.g.se; www.virdarstallet.se
 22. För en diskussion av omsvängningen inom forskningen i synen på småföretagandet se *Gratzer* 1996.

Käll- och litteraturförteckning

Otrycka källor

Lunds universitets folkminnesarkiv:

M. 7611 Nilsson, Karl Johan, 1941: *Egna upplevelser och minnen*.

Tryckta källor

Johansson, Wilhelm, 1938: *Ur en hantverkares liv*. A. Wretmans boktryckeri, Mariestad.

Eriksson, Lars, 1974: *Jag minns. En familjehistoria från gamla tiders Sörmland*. Sörmländska handlingar 32.

Ljungcrantz, Erik, 1971: *Levnadsfragment. Folklivsskildringar från sekelskiftet*. Carl Svanberg AB, Växjö.

Svensk Läraretidning 1929.

Litteratur

Aronsson, Peter & Johansson, Lennart (red), 1999: *Stations-samhällellena. Nordiska perspektiv på landsbygdens moderni-*

sering. Acta Wexionensia, Humaniora, Växjö universitet.
Edling, Nils, 1996: *Det fosterländska hemmet. Egnahems-po-litik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Carlssons bokförlag.

Ericsson, Tom, 1988: *Mellan kapital och arbete. Småborger-ligheten i Sverige 1850–1914*. Acta Universitatis Umensis. Umeå Studies in the Humanities 86.

Gratzer, Karl, 1996: Forskning om småföretag. *Historisk tid-skrift* nr 4.

Götling, Anna, 1999: Smedtappan i Hummelbo – en framtids-dröm. *Dalarnas Hembygdsbok*, årgång 69.

Isacson, Maths, 1994: *Vardagens ekonomi. Arbete och försörj-ning i en mellansvensk kommun under 1900-talet*. Gid-lunds förlag.

Isacson, Maths, 2002: Tre industriella revolutioner? Isacson, M. & Morell, M. (red), *Industrialismens tid. Ekonomisk-histo-riska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*. SNS Förlag.

Koselleck, Reinhart, 2004: *Erfarenhet, tid och historia. Om*

- historiska tiders semantik*. Daidalos.
- Liljewall, Britt, 1995: *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg nr 10.
- , 2000: Traditioner som moderniserande kraft. Alternativa mönster för historisk förändring. *Rig* nr 3.
- , 2001: *Självskrivna liv. Studier i äldre folkliga levnadsminnen*. Nordiska museets förlag.
- Lindberg, Bo (red), 2005: *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien.
- Thompson, E.P., 1963: *The making of the English working class*. Gollancz, London.
- Toler, John, 1992: *Per Jönson Rösiö. "The Agrarian Prophet"*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 47.
- Torstendahl, Rolf, 1989: Teknologi och samhällsutveckling 1850–1980. Fyra faser i västeuropeisk industrikapitalism. Nybom, T. & Torstendahl, R. (red), *Byråkratisering och*

maktfördelning. Studentlitteratur.

Volkov, Shulamit, 1978: *The Rise of Popular Antimodernism in Germany. The Urban Master Artisans, 1873–1896*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Österberg, Eva, 1994: *Kusinen från Landet*. Universiteten och lokalhistorien. Aronsson, P., Björkman, B. & Johansson, L (red), ... *och fram träder landsbygdens människor. Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994*. Institutionen för humaniora. Högskolan i Växjö.

Internet

AB Eriksson & Söner Möbelsnickeri
www.trainindustrin.org
www.byggbasen.com

Familjen Ljungcrantz verksamhet i Liatorp
www.newforest.g.se
www.virdarstallet.se

Narratives, modernisation and life

By Britt Liljewall

Summary

This article presents and discusses four life stories written by men who in about 1900 were occupied with small-scale commodity manufacturing in the countryside. These autobiographical narratives are regarded as meaningful, time-bound reconstructions of life. They reveal values and identities which the authors themselves find credible. The questions discussed circle round the writers' values and actions in relation to the modernisation of commodity production. The individual life stories enable one to examine life's own complexity of social conditions, economics and ideology at close quarters. The options and possibilities in the transition between craft production and industrial commodity production can be elaborated, nuanced and humanised with the aid of the individual life stories.

In the encounters with this process of change, various strategies are mingled in the life stories. The Småland smith tries his hand at large-scale production for a time but reverts to hand-crafting qualitatively demanding products. All his life the joinery factory owner from Dalarna, although run-

ning an expansive enterprise, thinks of himself as a craftsman, emphasising the continuity of development at the expense of change. The Södermanland furniture manufacturer sees modernisation as a result of skilled craftsmanship coupled with modern technical and financial know-how. The Småland engineering works proprietor lives by a combination of smallholding and small-scale enterprise which can be termed either traditional or modern. He chooses the latter, mainly to distance himself from past generations and align himself with forward-looking popular movements.

Finally the individual life story is discussed in relation to more overarching interpretations of the development of crafts and small-scale enterprise during the modernisation process. Among other things this involves viewing the narratives in relation to notions of the demise of crafts and small businesses. Juxtaposed with the life stories considered here, just as in current historical research, such interpretations are seen to be oversimplified and over-generalised.

I bild och ord

– en verkstadsberättelse

av Bo Larsson

SE BILDEN AV DET ÄLDRE PARET vid kaffebordet: Man och kvinna, kanske gifta, i 70-årsåldern; mannen med keps och pipa, kvinnan med knäduk och skål; på bordet kaffekoppar och kaffebröd; i bakgrunden pump och glasveranda, i förgrunden parasoll och katt; bilden tagen i stämningsskapande motljus. Klassisk svensk sommaridyll?

Ja, och troligen stämmer det fridfulla intrycket med verkligheten så som den såg ut vid exponeringsögonblicket. Bilden togs 1968, vid en tidpunkt då de avporträtterade personerna kunde se tillbaka på ett strävsamt liv som ägare till verkstaden *Teda fläkt och smide*, belägen i Fröberga, Teda socken, Uppsala län. Åtta år tidigare hade de lämnat över företaget till två av sina söner, efter att själva ha drivit det i 27 år. Även om arbete i verkstad och hushåll fortfarande var aktuellt, fanns det tid till vila och eftertanke.

Paret på bilden är Uno (1898–1975) och Kristina Carlsson (1899–1996). De gifte sig 1923, tio år innan Uno Carlsson startade företaget. Huvudprodukt var vid begynnelsen försäljning, reparation och modernisering av tröskverk samt tillverkning av spannmålsfläktar. Det sistnämnda fortsatte in på 1960-talet då produktionen gradvis ändrades efter de två sönerna Tores och Nils övertagande. Deras inriktning blev i stället legotillverkning och service åt andra och större firmor, främst till den i Enköping närbelägna industrin Bahco. I dag, år 2005, är företaget under avveckling, efter att under hela sin existens ha varit ett litet familjeföretag. Det hade aldrig mer än fem sysselsatta.

Det är om *Teda fläkt och smide* denna artikel handlar. Avsikten är att utgående från fyra fotografier berätta inte i första hand företagets kronologis-

ka historia utan att visa på några av dess väsentliga karaktärsdrag. Det kommer att handla om verkstadsens byggnader, deras tillkomst och användning, men också om det liv som utspelade sig inom dem. Som familjeföretag var *Teda fläkt och smide* präglad av relationer; såväl mellan kön och generationer som mellan syskon. Det sistnämnda accentuerat genom de tre sönernas förhållande.

Inom den kulturarvsbevarande verksamheten i Sverige – bland annat inom museerna, mitt eget yrkesområde – är industri- och andra byggnadsinventeringar inte ovanliga.¹ I den relativt nypublicerade artikeln *Alliera eller alienera? – Om samverkan mellan museer, arkiv och kulturmiljövård* konstateras dock att även om viljan att ”fånga människors arbete, liv och sociala villkor i industrimiljöerna” har funnits, så har dessa undersökningar huvudsakligen beskrivit byggnader och i enstaka fall maskiner. Artikelförfattarna menar därför att studierna i mycket högre grad än i dag borde ”fokusera på relationen och sambanden mellan människa, teknik och miljö”.²

Mitt bidrag här syftar inte främst på byggnadshistoriska aspekter, men det tillför det perspektiv som författarna efterlyser. Det passar också väl in på slutsatserna från en inventering över vad som gjorts respektive inte gjorts angående industriarvet. Där konstateras att det framför allt är 1800-talet och det tidiga 1900-talet som har intresserat forskare av olika slag. Tiden mellan 1930- och 1970-tal har inte behandlats lika utförligt. Även mindre industri, arbetare och småföretagare har undersökts i lägre grad. En slutsats som dras i inventeringen är därför att perioden 1930–1970 bör prioriteras eftersom ”det alltså, men inte så länge till, är möjligt att

FIGUR 1. Uno och Kristina Carlsson 1968. Foto i privat ägo/Upplandsmuseet.

intervjua berörda människor och på den vägen samla icke-officiellt skriftligt källmaterial, föremål, fotografier och filmer.”³

En bland flera

Teda fläkt och smide var inte den enda verkstaden av sitt slag.⁴ I det jordbruksland Sverige var under en stor del av det förra århundradet fanns det behov av sådana företag, både för reparationer och för redskapstillverkning. I Uppsala län har 15 dylika verkstäder kartlagts, vilka hade flera gemensamma drag.⁵ För det första var de små till storleken. Antalet sysselsatta hos de flesta av dem varierade mellan en och fem personer. För det andra hade de alla en likartad produktion, huvudsakligen eller till stora delar inriktad på jordbruksnäringen. Summariskt kan deras tillverkning delas in i fyra kategorier: bondsmide (reparationer, plogbillsvässande med flera liknande göromål), byggnadssmide (balkonger, staket, räcken etc.), legotillverkning samt egen tillverkning av redskap och maskiner. Kategorierna hade dock olikartad betydelse under olika perioder av verkstädernas existens, beroende på kunders och omgivnings med tiden varierande behov.

Ett tredje gemensamt drag var att sex av företagen låg inom den södra delen av regionen, medan de andra var mer spridda över länet. Förhållandet var knappast en slump. Området är klassisk jordbruksmark och behovet av verkstäder av detta slag torde ha varit stort.

Ett fjärde drag var tidsmässigt. Flertalet av verkstäderna grundades vid ungefär samma tidpunkt – under 1930- och 1940-talen. Under detta skede ägde en stark mekaniseringsvåg rum inom jordbruksnäringen, med bland annat traktorn som en viktig och ny produkt.⁶ Mekaniseringen med vad den innebar av redskapsförnyelse och -modifiering var av stor betydelse för dessa företag. Tidsramen var dock till stora delar likartad också vad gäller deras upphörande. Många av dem antingen upphörde eller ändrade produktionsinriktning under 1970- och 1980-talen. Även här står orsaken åtminstone delvis att finna i jordbruksutvecklingen. Från 1950-talet och framåt rationaliserades näringen på olika sätt: effektivare brukningsenheter, förbättrad husdjursavel, bättre maskiner. Parallellt med detta ökade konkurrensen från utländska tillverkare av jordbruksredskap. Denna var hård under hela 1900-talet, men accentuerades särskilt från

omkring 1970.⁷ Att följa med i den utvecklingen torde, om det inte var omöjligt, ha kostat mycket för företag i denna storlek.⁸

Gårdsbyggnaderna

Se nu på bild nummer två. Den är tagen omkring 1940 och visar hela verkstadsbyggnaden för *Teda fläkt och smide*. Med början från vänster åskådliggörs hur verkstaden successivt utökades. Den första sektionen byggdes redan i mitten av 1920-talet av Uno Carlssons far, Karl Fredrik Karlsson (1864–1942). Denne var torparson från Småland men lärde sig smedsyrket genom lärlingsarbete på Ankarsrums bruk. Efter en period som vagnmakare i Sundsvall kom han till Enköpingsstrakten 1913 och till Fröberga, Teda, elva år senare.⁹ Ett litet jordbruk fanns på gården, men den huvudsakliga sysselsättningen för K. F. Karlsson var reparationsarbete åt traktens jordbrukare, främst för det närbelägna godset Målhammar. Ännu i pensionsåldern gick han dit för att reparera och smida.

Nästa del av verkstaden, mittsektionen, byggdes 1933 av Uno Carlsson, i samband med att han startade *Teda fläkt och smide*. Tillbyggnaden med dess högre höjd behövdes för att få plats med de utrymmeskrävande tröskverken. Det är också dessa maskiner som omtalas på den sedermera nedblåsta takskylten: "Ombud för Olléns trösk-

verk". På den fabriken, belägen i Flen, hade Uno Carlsson tidigare varit anställd.¹⁰ Smedsyrket lärde han sig dock av sin far; redan som 12-åring arbetade han som "släggdräng" på dennes reparationsuppdrag.¹¹

Den tredje delen av verkstadsbyggnaden tillkom 1938. Någon särskild orsak utöver trängsel fanns inte för den utbyggnaden. Med tröskverk, maskiner och en till två anställda behövdes mer utrymme.

I bildens högra kant syns boningshuset. Det är framför detta som vi några decennier senare ser Uno och Kristina Carlsson sittande vid kaffebordet. Huset fanns redan när K. F. Karlsson köpte gården och var i bruk fram till 1979 då Kristina Carlsson flyttade. Då hade hon bott ensam sedan makens död fyra år tidigare. Tidvis var huset dock tätbefolkat, åtminstone efter nutida mått mätt. Ett hushåll bestående av som flest åtta personer delade på fem rum och två kök. I övervåningen ett rum och kök bodde K. F. Karlsson och hans hustru Anna Lovisa (1865–1952). Undervåningen – fyra rum och kök – beboddes av Uno Carlssons familj: Uno och Kristina Carlsson, deras tre söner samt Kristina Carlssons mor Edla Charlotta Eklöf. Hon kom till gården 1934 för att hjälpa sin dotter med hushållsarbetet och stannade till sin död 1953. På somrarna vistades även adoptivdottern Anne-Marie på gården; hon var annars sjuklig och i samhällelig vård. Trångboddheten lindrades

FIGUR 2. *Teda fläkt och smide*, cirka 1940. Foto i privat ägo/Upplandsmuseet.

dock något när äldste sonen Per i de övre tonären flyttade ut till ett i verkstaden iordningsställt rum. På somrarna kunde också hans yngre bröder flytta upp till ett litet vindsutrymme.

Hus och verkstad fick elektricitet indraget på 1920-talet. Vatten och avlopp dröjde dock ytterligare tre decennier. Först på 1950-talet moderniserades gården med sådana faciliteter. Innan dess hämtades vattnet från brunnen utanför huset (se pumpen på bild 1). Till tvätt – ett drygt arbete i en smedfamilj – tappades det i en 40- och en 50-litersdunk och kördes på skottkärra ner till verkstaden. Där kunde Kristina Carlsson rengöra kläderna efter att vattnet värmts upp i en behållare invid pannmuren.

Vatten fick även bäras till djuren. Till självförsörjning hade familjen ett cirka fem tunnland litet jordbruk med åker och hagmark, lite skog samt två kor, en gris och ett 25-tal höns. Även detta var Kristina Carlssons uppgift, om än med hjälp av barnen.

Innanför dörrarna

Om vi återgår till bild 1 och sätter oss bredvid Uno Carlsson i soffan, hamnar verkstadsexteriören ännu en gång i vårt blickfång. En bild tagen från detta håll skulle dock ha visat inte bara byggnadens motsatta sida, utan även två större uthus. Till höger och närmast kameran snickarverkstaden, byggd 1946. I den stod maskinerna för de träarbeten som gjordes. Bakom den skulle taket från ett lider ha höjt sig (det skymtar på bild 2, bakom den del av smedjan som byggdes av K.F. Karlsson). Det byggdes 1938, samtidigt med verkstadens sista sektion, och användes dels som lager, dels som uppställningsplats för väntande reparationsobjekt. Särskilt på sommaren kunde flera tröskverk samtidigt anlända för upprustning. De fick bida sin tid innanför lidrets väggar.

I det följande resonemanget är det dock inte bodarna eller lagerbyggnaderna som ska granskas, utan den del av verkstaden som Uno Carlsson lät bygga 1933. Jag ska öppna dörrarna till den och i ett långt avsnitt låta interiören stå i centrum. Intentionen är att göra en närläsning av bild nummer 3 (se nästa uppslag) samt diskutera när, var, hur, av vem och varför den var tagen. Jag tror att det därigenom går att nå information om såväl verkstadsarbetet i sig som om vissa mer grundläggande värderingar.¹²

I bildens mitt står fyra personer: K.F. Karlsson längst till vänster och Uno Carlsson längst till höger. Pojken framför honom är hans son Tore, då endast fyra eller fem år gammal. Han och hans två bröder arbetade alla inom företaget fram till 1960, då Tore och Nils övertog dess ledning. Den äldste brodern Per växlade då mellan att arbeta åt sina bröder och åt andra arbetsgivare, innan han så småningom helt lämnade verkstaden.

Innan sönerna (födda 1924, 1931 respektive 1936) nådde vuxen ålder, hade Uno Carlsson också andra anställda. Troligen rörde det sig i genomsnitt om två personer, men också rena tillfällighetsarbetare förekom. Fotografiets fjärde person är Lennart Rhen, som var anställd fram till cirka 1940. Då slutade han för att bli egen jordbrukare.

Av pojken Tore Carlssons ålder att döma, togs fotografiet i mitten av 1930-talet. Dess ljus kommer huvudsakligen från vänster; från de öppna dörrarna i bakgrunden och från de tre synliga fönstren. Men oaktat dessa, och trots de vita väggarnas reflekterande funktion, måste fotografen ha använt en lång slutartid för sin exponering. Några lampor är inte synliga, trots att elektricitet var installerad (se strömbrytaren på höger vägg). För att undvika rörelseoskärpa instruerade fotografen troligen personerna att vara stilla och att stadigt hålla i sig. De tre vuxna antingen lutar sig mot eller greppar tag i maskiner, och Uno Carlsson håller en hand på sin sons skuldra. Bilden är omsorgsfullt komponerad, vilket jag återkommer till.

Männen på bilden bär alla skärmmössa (också pojken Tore har någon slags mössa), och åtminstone två av dem har arbetskläder. K.F. Karlsson kan vara klädd för arbete, men det kan också vara hans vardagliga utstyrsel. Han var nu över 70 år, och möjligt är att han helt dragit sig tillbaka. Det faktum att han medverkar på bilden implicerar dock att han ännu sent i livet deltog i verkstadens arbete, något som också bekräftas av mina intervjuer med hans sonsöner.

I bakgrunden står ett tröskverk. Det kan vara från Olléns Tröskmaskinfabrik i Flen, ett märke som vi sett att verkstaden arbetade med. Märkesskylden bakom Lennart Rhens huvud är tyvärr omöjlig att tyda. På tröskverkets sida finns ett böjt rör som leder till en cylinder. Det är verkets returfläkt, vilken återförde otröskad säd till maskineriet. Anordningen tillverkades och monterades av verkstaden.

FIGUR 3. Verkstadsinteriören, cirka 1935. Foto i privat ägo/Upplandsmuseet.

Möjligen var detta exemplar klart för leverans till en väntande kund; det ser rent ut och är om inte nymålat så åtminstone inte slitet.

Framför Uno Carlsson och hans medarbetare finns maskiner och ett arbetsbord. Borrmaskinen mellan K.F. Karlsson och Lennart Rhen är i själva verket två; en står dold bakom den andra. Alldeles framför Uno och Tore Carlsson står en svarv och till vänster om den ett arbetsbord. Maskinerna har inte separata motorer utan är, genom transmissionsremmar, kopplade till en och samma kraftkälla. Den motorn är monterad under taket och manövrerad genom strömbrytaren på höger vägg. Det går emellertid inga remmar till svarven. Möjligen var de nedmonterade för tillfället.

På högerväggen strax hitom strömbrytaren finns vad som ser ut som en typisk förrådsdörr. Det var i utrymmet bakom den som Kristina Carlsson tvättade familjens kläder. Bredvid dörren hänger tänger; enligt Tore Carlsson alla gjorda av hans farfar. Under tängerna en hylla lastad huller om buller med oidentifierbara ting. Några av dem ser ut att vara olika slags hammare. Under dem en trälåda, en kolbox, fylld med smideskol.

I bildens högra kant syns ässjan. Emellertid finns där ingen fjäderhammare, ett typiskt verktyg för

smeder som ersättning för släggdrängar eller "sme-halvor". Intervjuer har också bekräftat att något sådant verktyg inte fanns i verkstaden. Kanske var den för dyr, när arbetskraft ändå fanns inom familjen? Enligt Nils och Tore Carlsson köpte deras far sällan några nya maskiner.

Framför ässjan finns ännu en trälåda. Denna var från början avsedd som "vattså", som behållare för kylvatten, men är här fylld med verktyg och/eller järnskrot. Stådet, med hammare och slägga, är placerat mer mot rummets mitt. För att bli stadigt och komma upp i en bekväm arbetshöjd, står det på en sten eller trästubbe. Det är fullt med små märken (ej synliga på fotografiet men omnämnda i intervju): Uno Carlsson använde det till testning av järnspett. Klarade de ett slag mot stådet var de tåliga nog för sten.

I bildens omedelbara förgrund finns en bit järnvägsräls, utsträckt mellan ässjan och vad som ser ut att vara en trälåda. Rälsen användes som ännu ett stöd, för arbetsstycken som behövde valsas.

Längs rummets vänstra sida står en lång arbetsbänk, översållad med verktyg och material av olika slag. En stans (apparaten med det långa handtaget), skruvstäd, detaljer till de fläktar verkstaden gjorde med flera föremål går att urskilja. På väggen

mellan fönstren hänger olika småverktyg: handdrivna bormaskiner, filar, tvinnar, plåtsaxar. Vid det vänstra fönstrets övre högra hörn hänger ett cirkelformat verktyg. Det användes av K.F. Karlsson för att kontrollera rundheten på de hjulringar han tillverkade. Mellan fönstren hänger också vad som ser ut som reklamskylt med ordet "Munktells" läsbart. Möjligen kom den från något tröskverk verkstaden reparerat. I vilket fall är det uppenbart att det var vid den här bänken som de mindre, för hand utförda, arbetena gjordes.

Nedanför bänken står en stor trälåda, full med metallavfall. Där finns också två hinkar och några metallstänger. Verkstadsgolvet – av stampad jord, inte av trä eller betong – är förhållandevis rent. Några metallstänger och andra mindre föremål finns där, men det är ordning nog att inte snubbla eller skada sig.

Verkstaden saknar innertak och en stor bjälke är frilagd och synlig. Utrymmet är utnyttjat: som nämnts är den gemensamma motorn till maskinerna placerad där, liksom också den stora bälgen som ger syre till ässjan. Några år senare, när Tore Carlsson var ledig från skolan, var det hans uppgift att sköta bälgen. För att nå handtaget blev han tvungen att hoppa från städet. Hans dagar blev långa; från åtta på morgonen till sju på kvällen, om än med raster.

Porträtter familjeföretaget

Så långt min beskrivning av fotografiet. Nu till frågorna när, var, hur, av vem och varför bilden togs. "När" och "var" har redan blivit besvarat; 1930-talets mitt, i den del av verkstaden som då var ny. "Hur" – med största sannolikhet med en stor- eller mellanformatskamera, vanliga under denna tid.¹³ På det tyder fotografiets goda tekniska kvalitet. Men "hur" inkluderar också kompositionen. Som nämndes ovan är fotografiet noggrant arrangerat, med dess huvudpersoner stående mitt i arbete och daglig aktivitet. Delvis hänger detta samman med genre (fotografiska grupporträtt av arbetare från 1900-talets första decennier är vanliga i museisamlingar) och utrustning: kameror av denna typ används inte till spontana snap-shots. Men trots detta fyller kompositionen ett bestämt syfte. I första hand är bilden inte ett porträtt av personerna stående i dess centrum. Snarare avbildar den verkstaden och

familjeföretaget som sådant. Det förflutna representeras av den äldre mannen – K.F. Karlsson – och det nuvarande av Lennart Rhen och Uno Carlsson. Pojken (hans äldre bror troligen i skolan och hans yngre ännu inte född) står för framtiden. Bara några år efter att fotografiet togs, arbetade Tore Carlsson efter skolan och under loven. Socialisationen till verkstadsägare startade tidigt.

Det är intressant att inga kvinnor medverkar i bilden. För att den skulle vara rättvisande borde åtminstone också Uno Carlssons fru Kristina vara med. Som gift med honom delade hon ansvaret för familjens ekonomi och hon tog aktivt del i arbetet. Hon arbetade inte bara på verkstadsgolvet – Nils och Tore Carlsson har berättat hur deras mamma under långa nätter tvättade och målade tröskverk – utan svarade som vi sett också för hushållet, rörelsens reproduktiva sida. Hennes mamma i sin tur flyttade från Flen till Teda för att hjälpa sin dotter. Arbetet torde inte ha varit någon liten uppgift; familjen hade också jordbruket med kor, gris och höns.

Kvinnornas uteslutning från fotografiet är i linje med den då rådande synen på kvinnans samhällsroll och har att göra med maktrelationer.¹⁴ En annan sådan relation är den mellan arbetsgivare och anställd. Även utan djupare kunskap om verkstaden kan man gissa att dess ägare är den som håller sin hand på pojken axel. Det verkar naturligt i ett litet familjeföretag. Det finns dock ingen annan skillnad i kompositionen mellan Uno Carlsson och hans arbetare Lennart Rhen. Möjligen kan man hävda att den senare står en aning bakom den förstnämnde, men det tycks mig vara en överdriven tolkning. I stället gör bilden intryck av två jämlika män, stående i sitt dagliga värv.¹⁵

Vem tog bilden? Tore och Nils Carlsson vet inte säkert. Den har hängt inramad på verkstadsväggen under alla år. En kvalificerad gissning från dem är dock fotografen Eskil Andersson i Enköping: "Det är alldeles säkert han som har tagit den." Andra tänkbara kandidater finns också. Så kallade bygdefotografer var vanliga och en av dem – John Alinder – var aktiv i området bara några år innan exponeringen gjordes.¹⁶ Men oavsett vem upphovsmannen eller -kvinnan var, är det tydligt att han eller hon var skicklig. Bilden är långt ifrån ett vanligt amatörfotografi.

Den sista frågeställningen, sammanhängande med de övriga, är "varför". Jag tror att Uno Carls-

son helt enkelt ville föreviga en för honom lyckosam tid. Han hade nyligen startat sitt företag, uppfört en ny byggnad (det är ingen slump att bilden inte är tagen i den gamla verkstadsdelen), hans far levde och hans söner väntade på att växa upp. Allt gick Uno Carlssons väg.¹⁷

Samspel och slitningar

Bild nummer 4 – tagen 1968 framför snickarverkstaden – visar en harvtransportör, ett ovanligt föremål i verkstadens produktion. Den gjordes i ett enda exemplar, på beställning av Hjulsta säteri. Transportören backades över harven på gårdet, varpå denna fästes med kättingar och hela konstruktionen lyftes upp med traktorns hydraulanordning. Men transportörens sällsynthet till trots exemplifierar bilden två viktiga företeelser för denna typ av företag: dels kunders och omgivnings betydelse för framtagande av produkter, dels att tillverkningen inte var begränsad till utrymmet innanför verkstadsväggarna.

På den förstnämnda företeelsen är måhända *Teda fläkt och smide* inte det bästa exemplet. Tydligare belägg för samarbetet mellan regionens jordbrukare och verkstaden finns i intervjuer jag gjort om andra dylika företag.¹⁸ Men även i *Teda* existerade detta samspel. Också en så viktig artikel som *Tedafläkten*, företagets huvudprodukt i många år, var bland annat ett resultat av interaktion mellan verkstad och kunder. När Uno Carlsson på 1930-talet experimenterade fram bästa funktionssätt för

denna, gjordes detta bland annat genom utprovning på ett närbeläget jordbruk. Tillvägagångssättet var detsamma några decennier senare, när Uno Carlsson arbetade med en kraftigare och motorförsedd version av fläkten.¹⁹

Den andra företeelsen – att även använda gårdsmarken till produktionen – var viktigt; det syntes inte minst när Uno Carlsson avvecklat sitt engagemang i verkstaden och funderade på hur han bäst skulle fördela dess tillgångar mellan de tre sönerna. I Uno Carlssons första förslag fick Tore och Nils – de två som övertagit rörelsen – tio meter av marken närmast byggnaden. Resterande tillföll den äldste brodern Per. Förslaget var olyckligt för de yngre bröderna; de behövde gårdstomten som uppställningsplats och extra arbetsutrymme. Nu löste sig dock problemet och Nils och Tore kunde senare lösa ut sin äldre bror. Men att ha mark i tillräcklig mängd runt verkstadsbyggnaden var av vikt för den fortsatta verkstadsrörelsen.

Incidenten om marken kan tas till utgångspunkt för en diskussion om verkstadens generationsskifte; en betydelsefull händelse i de flesta familjeföretag. För närvarande saknas uppgifter om Uno Carlssons eget övertagande av gård och smedja (utöver de som redovisats ovan). Även han hade syskon, och rimligt är att föräldrarnas egendom på något sätt fördelades mellan dessa. Men Uno Carlsson hade fördelen att ensam bygga upp företaget, och därmed slippa dylika hänsynstaganden.

Så var inte fallet för hans söner. Jag vill inte måla upp bilden av ett konfliktfyllt övertagande, men att slitningar förekom framgår av mina intervjuer. Före 1960 hade Per Carlsson, enligt sina yngre bröder och kanske i kraft av sin ålder, en gynnad ställning. Han behövde inte delta i skötsel av jordbruk och djur, och i verkstaden behövde han inte göra tidskrävande smådetaljer. När sedan hans far överlämnade verkstaden, valde Per Carlsson att inte bli delägare. I stället ville han snart – för snart, enligt syskonen – ha sin andel i pengar. Åren efter övertagandet varvade Per Carlsson andra anställningar med att arbeta åt *Teda fläkt och smide*. Inte heller detta tycks dock ha varit problemfritt. Kanske var det svårt för båda parter att anpassa sig till sina nya roller inom företaget?

FIGUR 4. Harvtransportör, i bakgrunden snickarverkstaden. Foto 1968, i privat ägo/Upplandsmuseet.

Det är känsligt att skriva om konflikter, särskilt som jag bara har redogörelsen från en sida att stödja mig på (Per Carlsson har som nämnts i not 3 avböjt medverkan). Men poängen är inte vem som har rätt eller fel, utan att visa på de problem som kan uppstå vid generationsskiften och successionsordningar. Särskilt inom agrarsamhället tycks detta ha varit ett generellt problem som också fick en närmast institutionaliserad lösning i den äldste sonens övertagande av gården.²⁰

Avslutning

Inledningsvis skrev jag att syftet med min artikel var att lyfta fram några av *Teda fläkt och smides* karaktäristiska drag. Jag motiverade den med att tidigare undersökningar om industrimiljöer främst koncentrerat sig på byggnader och inte, som här, även handlat om deras brukare. Dessutom kunde jag konstatera att just den tidsperiod under vilken *Teda fläkt och smide* har existerat är sällsynt förekommande i industriarvshistoriska undersökningar.

Min artikel fyller naturligtvis inte det beskrivna tomrummet, men kan ändå ses som ett bidrag till en sådan skildring. Med utgångspunkt i fyra fotografier har jag betonat hur verkstadsfamiljen använde sig av byggnaderna och den plats på vilken

de var belägna. Jag har även framhållit familjens interna relationer, ur genus- och generationsperspektiv. Därtill har jag med hjälp av närläsning av ett av de fyra fotografierna såväl skildrat verkstadsens innanmäte – och därmed hur arbetet i denna kunde te sig – som resonerat om familjens – eller åtminstone dess manliga ledares – självbild.

I en diskussion om vad som gör olika företeelser betydelsefulla för historievetenskapen har bland andra faktorer lyfts fram vikten av den mänskliga erfarenheten: ”hur det är att vara människa”.²¹ Jag hoppas att min artikel har ett sådant värde; att den har något att säga om hur det var att leva och arbeta i ett kombinerat familje- och verkstadsföretag under några decennier av 1900-talet. Kanske var det också i den riktningen tankarna hos Uno och Kristina Carlsson gick när de 1968 satt vid det sommarfagra kaffebordet. De kunde se tillbaka på en lång men fortfarande levande tradition av verkstadsrörelse.

Bo Larsson är doktorand i ekonomisk historia vid Uppsala universitet, antikvarie på Upplandsmuseet och knuten till Nordiska museets forskarskola.

bo.larsson@upplandsmuseet.se

Noter

1. För en översikt av kulturarvsvetenskapen i Sverige, se exempelvis Aronsson & Hillström 2005.
2. Tafvelin, Welander & Westin 2002, citaten från s. 22 och 25.
3. Isacson & Nisser 1998, citatet från s. 37. Underlaget till denna artikel tillhör just den kategori av källmaterial som Isacson & Nisser nämner. Det är hämtat från mitt pågående avhandlingsarbete, vilket går under arbetsnamnet ”Lokal teknik – lokalt företagande”. I detta undersöker jag verkstäder som *Teda fläkt & smide* med fokus på såväl deras situation som familjeföretag som deras relationer med den omkringliggande regionen. Avhandlingen baserar sig huvudsakligen på intervjuer, men också fotografier och föremål liksom mer traditionellt arkivmaterial används. Avhandlingsarbetet sker på ekonomiskhistoriska institutionen vid Uppsala universitet, men såsom anställd på Upplandsmuseet är jag också knuten till Nordiska museets forskarskola.
4. Uppgifterna om verkstaden kommer från intervjuer med Nils och Tore Carlsson men också kyrkobokföringsmaterial och artiklar från *Enköpings-Posten* har använts. Den äldste brodern Per Carlsson har avböjt medverkan.
5. Se Larsson 2002 a och b som båda grundar sig på en av Upplandsmuseet utförd dokumentation. På denna konkre-

- ta nivå finns mycket liten forskning gjord om denna form av småföretag. Mer översiktligt kan dock hänvisas till: Åson Moberg 1989, Iveroth 1943 och Albinsson 1961.
6. För utvecklingen inom jordbruket se Myrdal 1991 och Morell 2001.
7. Isacson 1997 s. 206, Moberg 1989 s. 505f.
8. Naturligtvis var behovet av dessa verkstäder inte begränsat till ovanstående period. Men möjligt är att de just under denna period kunde hitta en nisch för sin verksamhet. Långt innan dess reparerade eller tillverkade jordbrukare själva sina redskap eller lämnade dem till bysmedjan. När maskinerna så småningom alltmer bestod av järn och stål tog också större företag upp tillverkningen av såväl kompletta redskap som efterfrågade detaljer (Moberg 1989 s. 196). Frågan är dock vad som hände när dessa inte längre fann det lönsamt med denna tillverkning. Uppstod det ett tomrum som kunde fyllas av verkstäder som *Teda fläkt och smide*? Frågan kan inte besvaras här – därtill krävs mer forskning – och den är heller inte ämne för artikeln. Men den pekar på omständigheternas och samhällsutvecklingens betydelse för dylika småföretag.
9. Enligt sonen Tore Carlsson flyttade han till Fröberga 1922, men såväl kyrkobokföring som artikeln ”K.F. Karlsson, Fröberga 75 år”, *Enköpings-Posten* 10/3 1939, uppger

- 1924 som ankomstdatum.
10. Se nekrolog över Uno Carlsson i Enköpings-Posten 17/6 1975. Även Kristina Carlsson kom från Flentrakten.
 11. Det kanske kan diskuteras vem av de två som ursprungligen startade firman. Det finns uppgifter om att K.F. Carlsson 1929 överlät sin smidesrörelse till sonen (Enköpings-Posten 10/3 1939, nämnda artikel) och rörelsen finns också medtagen i Företagsräkningen för år 1931, då under namnet "Uno Carlssons smidesverkstad, Teda". År 1933, genom verkstadstillbyggnaden och tröskverksatsningen, tillfördes dock något kvalitativt nytt till verksamheten. Därför finns det skäl att, i likhet med sönerna Tore och Nils, tala om det året som företagets startpunkt.
 12. Jämför med Petersen 1999. Hon har liknat bildanalys vid etnologiska fältarbeten, vilka börjar med observation. Den rena beskrivningen i sig blir då en metod: Vad händer på bilden? Vilka personer är avporträtterade? Vilka detaljer kan man avläsa? Viktigt är dock, menar Petersen, att bild och beskrivning sätts in i sitt sammanhang för att analysen ska bli fullständig. Det går "att använda det kontextuella som ett redskap, som ett sätt att våga sig på tolkningar man inte skulle kunna göra om man inte kände till när och var fotografiet var taget" (Petersen 1999 s. 142–143). Andra forskare som diskuterat bilder som historisk källa är Lena Liepe och Peter Burke. Liepe (2001 s. 21) menar att gängse källkritik måste tillämpas också på bilder – "när, var, av vem och varför har denna bild framställts" – medan Burke betonar bilders betydelse för "those underlying principles which reveal the basic attitude of a nation, a period, a class, a religious or philosophical persuasion. It is at this level that images offer useful – indeed, indispensable – evidence for cultural historians" (Burke 2001 s. 36).
 13. Om kamerans utveckling, se Coe 1982. Exempelvis pressfotografer använde länge och överlag 9x12 centimeters glasplåtar. På 1950-talet gick de över till 6x6 centimeters rullfilm och först på 1960-talet slog småbildsformatet 24x36 millimeter igenom (Söderberg & Rittsel 1983, s. 270).
 14. Om exklusion i bilder, se Burke 2001 s. 174. Om kvinnornas roll i samhället, se exempelvis Hirdman 2001.
 15. Jämför Pettersson 1980 s. 126. Pettersson resonerar om så kallade arbetarföretagare och pekar på svårigheten att särskilja arbetarna från ägarna. Även de sistnämnda arbetade huvudsakligen på verkstadsgolvet, och förblev arbetare vid sidan om sin roll som företagare. Pettersson menar att skillnaden mellan ägarna som arbetskraftsköpare och de anställda som arbetskraftssäljare därmed snarast blir teoretisk.
 16. Om John Alinder, se Jansson 1983.
 17. Om Uno Carlssons intention med bilden, jämför Blomberg 2005 s. 268: "Det handlar således inte bara om hur en fotograf vill göra sin bild utan också om hur den avbildade önskar bli fotograferad. En bild konstrueras med andra ord av både fotograf och objekt, den tas inte."
 18. Se t.ex. Larsson 2005.
 19. Enköpings-Posten 17/9 1960 artikeln "Teda-konstruerad gårdstork provas på gårdar i trakten".
 20. Om detta se Flygare 1999.
 21. Se t.ex. Götlind & Kåks 2004, s. 46f.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Kommerskollegiums arkiv

Företagsräkningen 1931

Upplandsmuseet

Intervjuer med Nils och Tore Carlsson, Teda fläkt & smide.

Fotografier RR 4225, RR 4305, RR 4306, RR 4312.

Larsson, Bo, 2002a, *Redskapsproducerande verkstäder i Uppsala län. En rapport om människor, jordbruksföremål, skapelsehusta*, Upplandsmuseet.

Uppsala landsarkiv

Församlingsböcker 1922–1991, Teda socken.

Tryckta källor och litteratur:

Albinsson, Göran, 1961: *Svensk verkstadsindustri. Struktur och utvecklingstendenser*. Industrins utvecklingsinstitut. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Aronsson, Peter & Hillström, Magdalena, 2005: *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. Norrköping: Tema Kultur och Samhälle, Linköpings universitet.

Blomberg, Eva, 2005: "Sätt att se". *Historisk tidskrift*. Stockholm.

Burke, Peter, 2001: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books Ltd.

Coe, Brian, 1982: *Kameran. Från daguerreotyp till direktbild*. Stockholm: Reader's Digest AB.

Enköpings-Posten, skilda årgångar.

Flygare, Irene, A, 1999: *Generation och kontinuitet. Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Uppsala: Upplands Fornminnesförenings Förlag.

Götlind, Anna & Kåks, Helena, 2004: *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria*. Stockholm: Natur och Kultur.

Hirdman, Yvonne, 2001: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Malmö: Liber.

Isacson, Maths, 1997: *Jordbruksarbete och jordbruksarbetare, Agrarhistoria*, utg. Larsson, Bengt M. P. & Morell, Mats & Myrdal, Janken. Stockholm: LTS förlag.

–, 2002: *Den högindustriella epoken, Industrialismens tid. Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*, utg. Isacson, Maths & Morell, Mats. Stockholm: SNS Förlag.

Isacson, Maths & Nisser, Marie, 1998: "Industrisamhällets omvandling – en utmaning". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 36. Stockholm.

Iveroth, Axel, 1943: *Småindustri och hantverk i Sverige*. Stockholm: Industrins utredningsinstitut.

Jansson, Irène, 1983: *Att skildra en bygd – ett folk – en epok. John Alinder som kulturhistorisk fotograf. Uppland, årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala: Upplands Fornminnesförenings Förlag.

Larsson, Bo, 2002b: *Gummihjulsvagnar, Enasladdar och harvar från Ribbingebäck – om redskapsproducerande verkstäder i Uppsala län I. Uppland, årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala: Upplands Fornminnesförenings Förlag.

–, 2005, Enasladden a la Glassie. Ett museiföremål berättar,

- Föremål för forskning. Tretti forskare om det kulturhistoriska museimaterialets möjligheter*, red: Svensson, Birgitta. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Liepe, Lena, 2001: Konst som historiskt källmaterial? Om bildens epistemologi, *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, utg. Andersson, Lars M & Berggren, Lars & Zander, Ulf. Lund: Nordic Academic Press.
- Moberg, Å:son Harald, 1989: *Jordbruksmekanisering i Sverige under tre sekel*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Morell, Mats, 2001: *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag.
- Myrdal, Janken, 1991: Jordbruksutvecklingens nya riktning, *Fataburen, Nordiska museets och Skansens årsbok*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

- Petersen, Anja, 1999: Fotografiet som etnologisk berättelse, *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, utg. Bergquist, Magnus & Svensson, Birgitta. Lund: Studentlitteratur.
- Pettersson, Jan-Erik, 1980: *Kristidsekonomi och företagsutveckling. Industrin i Uppsala län 1939–49*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Söderberg, Rolf & Rittsel, Pär, 1983: *Den svenska fotografins historia*. Stockholm: BonnierFakta Bokförlag AB.
- Tafvelin, Margareta & Welanders Lars-Olof & Westin, Helena, 2002: Alliera eller alienera? – om samverkan mellan museer, arkiv och kulturmiljövård, *Dokumentation i dialog – att utforska industrisamhället*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

In words and pictures – the story of a workshop

By Bo Larsson

Summary

Starting with four photographs, this article describes the small *Teda fläkt och smide* (“Teda fan and forgings”) enterprise located in Fröberga, Parish of Teda, in the County of Uppsala. This was one of several workshops in the county which, from the inter-war years onwards, produced goods and services mainly for the surrounding farmers. This firm’s special product was the repair, modernisation and sale of threshing machines and the manufacture of grain blowers. During the 1960s, following a generation shift, the firm switched to jobbing production and servicing for other and larger businesses, chief among them the Bahco industrial concern in nearby Enköping. Today, in 2005, the workshop is being wound up, having all its life operated as a small family business, with never more than five employees.

This article is based on source material, interviews mostly, gathered in the course of ongoing work for a PhD thesis. The PhD project is code-named “Local technique – local enterprise”. The focus of the present article is on the history and use of the workshop buildings and also on the life that went on inside them. As a family business, *Teda fan and forgings* was shaped by relations – between genders, between generations and between siblings, this latter being accentuated by dealing between the three sons.

One of the four photographs is particularly dwelt on. Close study of what can be termed a

workshop portrait shows in detail the workshop’s interior – and, accordingly, what the work that went on there could look like – and also prompts a discussion as to why the women of the family have been left out of the picture. They took part in the work of both production and reproduction, of which the latter was not the least burdensome. The workshop also had a small subsistence farm with cows, a pig and poultry.

Two vital circumstances affecting the workshop are discussed in connection with the generation shift and change of ownership, namely the need for land adjoining the workshop building, and the question of distribution between the firm’s heirs and, accordingly, their relations with each other.

Thus the article highlights essential features in the history of a small family-owned engineering business. In this it has been prompted by previous observations from inventories and investigations of the industrial heritage. Even if the intention has been to “capture people’s work, life and social conditions in industrial environments”, previous studies have mainly described buildings and, occasionally, machinery. It has also been said that researchers in this field have been mainly interested in the 19th and early 20th centuries. The years between the 1930s and 1970s have been less exhaustively dealt with, as have small-scale industry, manual workers and small-scale entrepreneurs. The present article does not fill that gap, but it does mark a step towards filling out the picture.

”Piggen”

– Om flexibelt företagande i norrländsk skogsbygd

av Bo Persson

FIGUR 1. Gården Nyhem på 1970-talet. I det vita huset fanns gästgiveriet och familjen Englunds bostad. Ladugården skymtar till höger i bilden. I förgrunden går landsvägen mellan Ljusdal och Sveg. FOTO: Jämtlands läns museum 1976.

I TEMANUMRET OM HÄLSINGEGÅRDAR i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 45 (2003) finns en spännande artikel av etnologen Ella Johansson om ett gårds-komplex i Ängersjö, nära gränsen mellan Hälsingland och Härjedalen. Fastigheten kallas Nyhem eller Piggen och anläggningen byggdes upp av bonden och handlaren Sven Englund.¹ Ella Johansson understryker byggnadernas och verksamhetens ”smått hysteriska proportioner”.² Hon gör en tolkning utifrån ett socialantropologisk synsätt och försöker se Piggens verksamhet utifrån lokalsamhällets uppfattningar om heder, konkurrens och egalitet. Ella Johansson menar att Englunds ”byggalenskap”

skedde inom en mycket traditionell ram, byggd på värderingar i lokalsamhället om egalitet och om hur makt och skyldigheter kan uttryckas och fördelas.³ Hennes förklaringar är okonventionella och bryter på ett kreativt sätt upp bilden av de egalitära skogs-samhällena i Norrland.

Jag vill här anlägga ett annat perspektiv på Sven Englunds verksamhet. Även jag vill betona den ”traditionella ramen”, men vill se verksamheten i ett mer ”materialistiskt” perspektiv. Jag menar att Englund uttryckte sin heder, prestige och plikt i något som inte var förgängligt. Byggnaderna och anläggningarna fanns kvar, inte bara som uttryck för

immateriella värden utan som fysiska investeringar, som något som faktiskt kunde användas också praktiskt. Många av de anläggningar Englund byggde var av industriell karaktär och utformade enligt dåtidens moderna teknik. Genom att sätta in hans verksamhet i en historisk och ekonomisk kontext vill jag problematisera Englund som industriell småföretagare i södra Norrlands skogsbygd. Jag vill också utifrån detta konkreta exempel diskutera småföretagandets dynamik i skogsbygden på ett mer generellt plan.⁴ Ella Johansson och jag har arbetat inom samma större forskningsprojekt, *Flexibilitet som tradition*, och denna artikel är på så vis ett uttryck för projektets mångvetenskapliga karaktär.⁵

Skogsbygden Ängersjö

Byn och kapellförsamlingen Ängersjö ligger i landskapet Hälsingland, men bygden tillhör sedan 1864 Jämtlands län. Den ingår sedan 1974 i Härjedalens kommun; tidigare tillhörde den Ytterhogdals kommun. Trots sin ringa befolkningsstorlek var Ängersjö en egen kommun mellan 1925 och 1952. I kommunen/församlingen ingick förutom de två lite större byarna Ängersjö och Vänsjö några småbyar och flera ensamgårdar.

I början av 1800-talet var människorna för sin försörjning här, liksom överlag i södra Norrlands skogsbygder, hänvisade till att komplettera åkerbruket med de resurser som utmarken kunde ge. Viktigast var boskapsskötsel kompletterad med jakt och fiske samt framställning av tjära och träkol. Några industrianläggningar fanns inte i närområdet. Självhushållningen var omfattande. Det var först med de moderna skogsbolagens uppköp av skog och skogsmark under andra hälften av 1800-talet som bygden på allvar drogs in i penningekonomin. Skogsdrivningarna ledde till att böndernas stora skogar fick ett nytt värde och att arbetstillfällena ökade. Folkmängden steg. År 1850 hade Ängersjö församling cirka 200 invånare. 1900 hade befolkningen stigit till cirka 380, för att 1925, då tillväxten nådde sin kulmen, uppgå till knappt 500 personer.

I dag är Ängersjö en glesbefolkad skogsbygd, med en krympande och allt äldre befolkning. Det bor cirka 45 personer i byn Ängersjö och det dubbla i hela församlingen. Skogsbruket spelar liten roll

för försörjningen och något jordbruk finns inte kvar. I stället arbetar många i den offentliga service-sektorn eller pendlar till arbetsplatser i Ytterhogdal och Sveg.

Sven Englunds verksamhet

Kunskaperna om Englunds verksamhet är på många sätt sämre än man skulle önska. Någon bokförling eller något annat skriftligt källmaterial från Englund och hans affärsrörelser finns mig veterligen inte. De främsta källorna är dels kvarlevor i landskapet, i form av byggnader och anläggningar (t.ex. dämningar och dikningar), dels uppgifter i myndigheters arkiv och några privatarkiv, ett rese-reportage från 1894 samt en del traditionsuppteckningar och muntliga uppgifter.⁶

Sven Englund föddes 1847 som Sven Olofsson på gården Kröjars i Ängersjö.⁷ Båda föräldrarna kom från Ängersjö by: hans far, bonden Olof Svensson var född på Utigården och hans mor, Ingrid Matsdotter på Hemigården. Alla tre gårdarna tillhörde byns stamhemman. Fadern Olofs storebröder Sven och Pål hade båda försetts med hemman: Sven med föräldrahemmanet Utigården och Pål med Åsen. Det senare var en avsondring från föräldrahemmanet. Englunds föräldrar Olof och Ingrid arbetade båda två som unga på Åsen, där de var dräng respektive piga hos Olofs broder Pål, men år 1836 kunde de som gifta köpa hemmanet Kröjars.

Sven Englund var äldste sonen i en syskonskara på sju. Han gifte sig 1871 med Brita Pålsson från grannbyn Vänsjö. Hon var två år äldre än Sven och bondedotter. Sven och Brita bodde en tid kvar på Kröjars, men uppförde en ny gård på Kröjars ägor dit de flyttade: Nyhem, det som senare skulle kallas Piggen. Den tre år yngre brodern Mats tog över och brukade Kröjars. Någon gång i samband med flykten till Nyhem antog Sven Olofsson namnet Englund, efter födelsebyn.

Sven Englund var således genom sin släkt fast förankrad i Ängersjös självägande traditionella bondemiljö, men släkten kom tidigt att påverkas av det moderna skogsbruket. I samband med avvitreringen i Ytterhogdals socken köpte förrättningsmannen och lantmätaren Per Henrik Widmark i början av 1850-talet upp stora skogsmarker och hela jordbruksfastigheter. Denna skog utgjorde råvarubasen när Widmark något senare bildade Marma

sågverksaktiebolag, Sveriges första aktiebolag i sågverksbranschen. Englunds fader och farbröder hörde till dem som sålde skogsmark.⁸

Nyhem, dit Englund flyttade, var en jordbruksfastighet, men Englund utvecklade snart hemmanet till något mycket mer.⁹ Det låg där byvägen från Ängersjö by nådde stora landsvägen mellan Kårböle och Sveg, den väg som förband Hälsingland med Härjedalen och i förlängningen Norge. Själva byn Ängersjö låg cirka 4 km vid sidan av vägen. Av allt att döma inledde Englund en handelsrörelse redan år 1868.¹⁰ Han bodde då kvar på föräldragården Kröjars och var endast 21 år gammal och ogift. Handelsverksamheten går delvis att följa i Kommerskollegiets uppgifter. Det tycks som verksamheten ökade ordentligt efter flytten till Nyhem och Englunds handelsrörelse kan därefter bedömas som relativt omfattande.¹¹ I *Sveriges handelskalender* betecknas Englunds handel som divershandel.¹² På Nyhem bedrevs också enligt vissa uppgifter bageri. Handelsverksamheten utvidgades geografiskt och en butik öppnades i Älvros. Omkring 1908 öppnade Englund en filial i Härje-

dalsmetropolen Sveg, dit han också flyttade. Han tycks även ha byggt ett hotell i Sveg.

Men det var inte handelsrörelsen i sig som gjorde att man både i samtiden och i eftervärlden uppmärksammat Englunds verksamhet. Det var alla andra saker han höll på med, de storslagna dimensioner han lät dem få och de teknologiska finurligheter han använde. När tidningsmannen Johan Lindström Saxon besökte Nyhem på en rundresa i Härjedalen sensommaren 1893 var han lyrisk i sin beskrivning av denna modernitetens utpost i skogen.¹³

Englund utvecklade sitt jordbruk på Nyhem. I grunden var det inte annorlunda än övriga jordbruk i trakten: små naturliga åker- och ängsmarker och en inriktning på boskapsskötsel inklusive fäbodbruk. Men Englund satsade i tidens anda på omfattande myrodlingar och utdikningar av sjöar för att öka sädes- och foderproduktionen. Den besökande Saxon uppger imponerad att gården omfattade hela 30 tunnland (ca 15 ha) odlad jord och att den födde 20 nötkreatur förutom hästar och småkreatur.¹⁴

FIGUR 2. I vinterlandskapet skymtar gården Kröjars i Ängersjö, där Sven O Englund föddes.
FOTO: Bo Persson.

FIGUR 3: Den uppdämda tjärnen vid Nyhem, dammen med sin körväg syns till höger på fotot. Huset på höjden, "Olles", byggdes av Sven Englund till sin son Olof år 1901. Vid Sven Englunds död flyttade Olof Englunds familj till föräldragården. "Olles" revs på 1950-talet. Fotot är taget omkring 1920. FOTO: Svante Englund. Originalen tillhör Jämtlands läns museum.

Till hemmanet hörde även rätt stora skogsområden. Englund var en av de mest drivande bönderna i Ängersjö, när de i samband med laga skifte av skogsmarken 1890 startade en drygt trettioårig rättslig process för att försöka vinna tillbaka den skogsmark byamännen hade sålt till Marmabola- get i mitten av 1800-talet. Englund var också den ende av bönderna som vann tillbaka skogsmark i processen.¹⁵ Av allt att döma sysslade Englund med skogsaffärer.¹⁶

Nyhem inrättades också som gästgiveri och skjutsstation, för vilket Englund fick rättigheter. Han skötte dessutom postgången. Kombinationen lanthandel, gästgiveri och postdistribution bör ha givit Englund osedvanligt goda möjligheter att skaffa sig information och kunskaper som kunde vara användbara för alla sorters affärsverksamheter.

Men Englund försåg dessutom sin gård med en rad "industriella" anläggningar och moderniteter. En central del var ett elektriskt kraftverk drivet med

vattenkraft. Fallhöjden åstadkoms genom att flera mindre bäckar sammanfördes genom diken till en dammanläggning, så att en mindre tjärn bildades.

Elektriciteten användes på flera sätt. Den gav elektrisk belysning, något som enligt Saxon var helt unikt för Härjedalen i början av 1890-talet.¹⁷ Elektriciteten användes också som kraftkälla och drev en rad maskiner som fanns i byggnaderna runt kraftstationen. Troligen utnyttjades även vattenkraft i form av vattenhjul för att driva en del av dessa. I kringbyggnaderna fanns en rad verksamheter, som ett sågverk med ramsåg, en snickeriverkstad med moderna maskiner och en benmjölsfabrik med en benkvarn. Flera av byggnaderna var mycket stora och inrättade enligt fabriksprinciper. Logen var byggd i tre våningar i en sluttning. På den översta våningen kunde man direkt köra in den skördade säden och tröska den i ett tröskverk. Den tröskade säden föll ner i en kastmaskin i våningen under. Där fanns också en skrädmaskin och en kvarn.

Den färdigmalda säden kunde lastas i säckar i den understa våningen och köras ut. På andra våningen fanns också en mosskvarn för tillverkning av torvströ. Det färdiga torvströet samlades upp i den undre våningen.¹⁸

Förutom till dammanläggningar utnyttjade Englund vattnet på andra sätt. En sprängvattenledning byggdes som försedde bostadshus och ladugårdar med vatten. Detta vatten räckte även till en springbrunn på gårdsplanen och ett badhus. Badvattnet värmdes med hjälp av en ångpanna. Invid kraftverksdammen byggdes en tvättstuga i fantasifull stil. En stenränna från dammen förde in vatten i byggnaden som kunde hinkas upp i tvättkaren och värmas. Det använda vattnet kunde efter tvätten hållas ut i en motsvarande avloppsränna. Liksom i logen fanns här lite av "löpande bandets princip".

När den första telefonledningen drogs 1890 mellan Sveg och Kårböle av det nystartade Svegs Telefonaktiebolag anslöt sig Englund, till och med före Marmabolagets inspektor Borg i Vänsjö. Englund byggde också en privat telefonledning till den närmaste gården i Ängersjö, Turgården. Denna linje var dock inte uppkopplad till den större ledningen!¹⁹ 1909 blev han först i Härjedalen med att inneha bil.

Englund engagerade sig också i de järnvägsplaner som cirkulerade i regionen runt sekelskiftet.²⁰ De innefattade både inlandsbanans sträckning och eventuella förbindelser mellan Ljusdal och Sveg samt mellan Orsa och Ytterhogdal. Här tycks Englund haft förhoppningar om en sträckning förbi Nyhem.²¹ Däremot var han inbiten motståndare till en planerad omläggning av byvägen från Ängersjö ut till stora landsvägen, eftersom den inte längre skulle mynna vid Nyhem utan lite närmare Sveg. I båda fallen grusades Englunds förhoppningar: det blev ingen järnväg men väl en ny byväg.

Sven Englund dog år 1924. Av bouppteckningen framgår att han efterlämnade en behållning på drygt 183 000 kr, sedan skulderna på cirka 50 000 kr frändragits. Huvuddelen av tillgångarna bestod av jordbruks- och skogsfastigheter, nära 70%. Där till kom affärsverksamheten i Sveg (15%) samt konstanter och säkra fordringar (15%).²² Hans rörelse hade alltså varit givande, behållningen motsvarar drygt 4 miljoner kronor i 2001 års penningvärde.²³ Tillgångarna låg dock till 83% bundna i fastigheter.

Sven Englund hade tre söner: Olle, Paul och Svante, vilka fortsatte i Englunds fotspår. Men med sönerna avtynade av olika anledningar den "offensiva" verksamheten. Jordbruket på Nyhem arrenderades ut från 1941 och "industrianläggningarna" slutade att utnyttjas och förföll. Även handelsrörelsen avtog. Idag ägs Nyhem av ättlingar till Sven Englund, men är obebott.

Den agrara ramen

Englunds intresse för nymodigheter och ny teknik skulle kunna uppfattas som att han var en föregångsman för det nya industrisamhället. Jag menar att denna tolkning är mycket tveksam. Englund och hans verksamhet rörde sig i allt väsentligt inom en agrar ram. Det Englund gjorde var att han utnyttjade en nisch i det äldre agrara samhället som hade öppnats av skogsbolagen. Någon större industriell verksamhet syftade han av allt att döma inte till.

Den första "nymodigheten" Englund gav sig på var *handelsrörelsen*. Han började i liten skala i Ängersjö by år 1868. Den riktade sig då troligen till lokalbefolkningen. Detta skedde under en period av flera missväxtår, där i synnerhet 1867 var mycket svårt för denna landsända.²⁴ Om tidpunkten hade något samband med oåren är osäkert och tveksamt. Viktigare var troligen att Englund blev myndig och att han utnyttjade den nya näringsfrihetslagstiftningen och de gynnsamma marknadsmöjligheterna.²⁵ Penningekonomin hade ökat på grund av försäljningar av skogsmark till skogsbolagen och lönearbete vid avverkningar och flottning, och det var mycket långt till närmaste handelsmän.²⁶ Flytten till Nyhem, ut till stora vägen, kan tolkas som ett försök att utöka kundkretsen till ett större område, som innefattade både grannbyar och arbetsplatser i skogen. Dessutom förbättrades transportmöjligheterna genom flytten. Denna del av verksamheten tycks med tanke på den successiva utvidgningen också ha varit framgångsrik. Etableringen i Sveg omkring 1908 ökade kundkretsen ytterligare och förbättrade transportererna.

Gästgiveriet, hotellet i Sveg, postbefordringen och telefonanslutningen bör, förutom de rena inkomsterna, ha gett Englund en central plats i informationsflödet i regionen. Längs landsvägen kunde upp till 70 hästforor per dag passera och på gästgiverierna bodde ofta skogsbolagens tjänstemän och

andra ekonomiskt viktiga personer när de vistades i trakten.²⁷

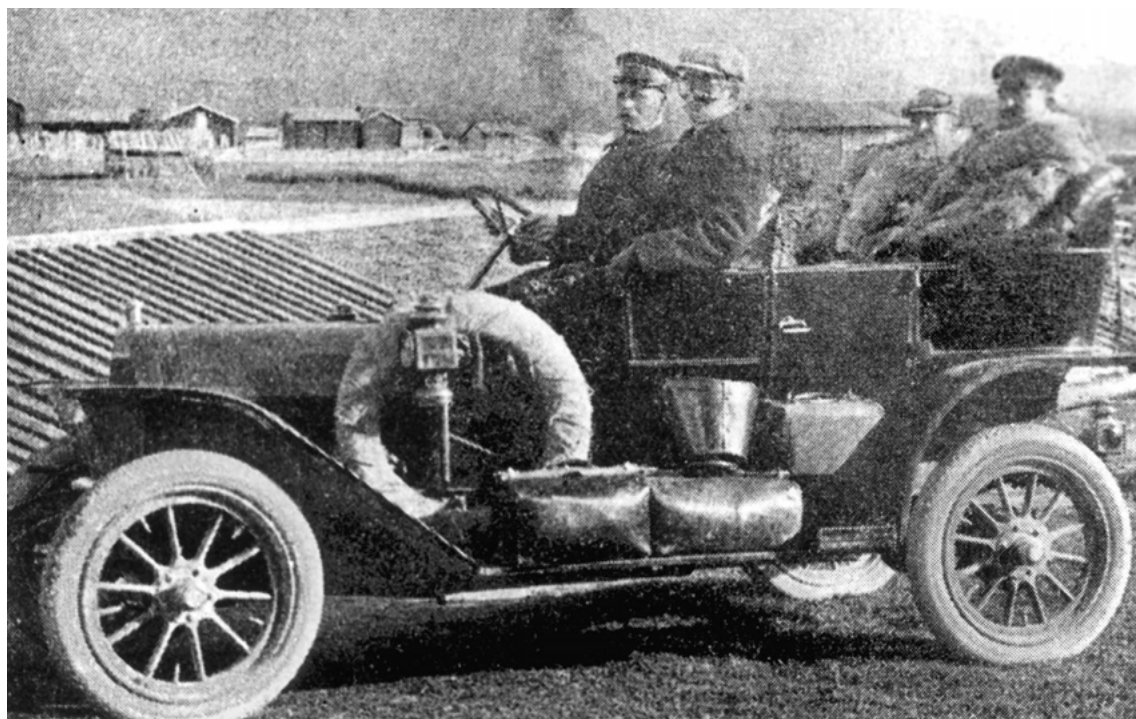
Englund etablerade sig som handlare just under den period då lanthandeln började expandera kraftigt i Sverige. Speciellt under 1870-talet skedde en kraftig ökning. Fredrik Sandgren framhåller i sin avhandling om lanthandeln i Jämtland att lanthandlarna i södra Norrland var många i förhållande till folkmängden och relativt välbeställda.²⁸ Han betonar att många handelsmän var eller hade varit bönder och att det var vanligt med samarbete mellan skogsbolagen och lanthandlarna när det gällde proviantering m.m.²⁹ I den ambitiösa lokalhistoriska studien *Vindelns* framhåller författarna den viktiga roll som handelsmännen spelade för kreditgivning och som informationscentrum.³⁰ Att handlare i Norrland ofta sysslade med egna skogsaffärer är också väldokumenterat i den tidigare litteraturen. I detta större perspektiv var alltså Englund inte ovanlig utan rätt typisk för gruppen lanthandlare, även om han kanske hade ovanligt stor bredd på sin verksamhet.

Hur var det då med Englunds "industrianlägg-

ningar"? Här måste man konstatera att också de befann sig inom en agrar ram. Vi vet inget om hur stor produktionen var vid vare sig sågen, snickeri-verkstan eller benmjölsfabriken, men den kan knappast ha varit i industriell skala.³¹ Förmodligen användes anläggningarna för Englunds eget bruk och kanske också för viss produktion för försäljning genom handelsrörelsen.³²

Logen var annorlunda. Maskinerna utnyttjades här för att på ett effektivt sätt mekanisera vissa led i jordbruksproduktionen, framställningen av mjöl och torvströ, och de var klart överdimensionerade för Englunds eget jordbruk. Här får man nog tänka sig att han tänkte att de skulle kunna utnyttjas mer när skogsavverkningarna ökade i omfattning. Befolkningen skulle växa och därmed konsumtionen av spannmål. Omalen spannmål skulle köpas utifrån, men även odlingen av spannmål i regionen skulle bli betydligt större. Tilltron till att det gick att förbättra spannmålsproduktionen i Norrlands inland genom myroddlingar och utdikningsföretag var stor hos både Englund och samtiden.³³ På så vis var Englund en agrar småföretagare som såg möj-

FIGUR 4. Härjedalens första trafikbil av märket Cadillac från 1908. Bilen ägdes av Sven Englund som fick trafiktillstånd för den 1909. Föraren var sonen Paul Englund när detta sällskap gjorde en resa till Vemdalen 1909. REPROFOTO: Hallings Foto, Östersund. I Jämtlands läns museum.

ligheterna att med moderna industriella metoder producera för en större marknad.

Englund besatt onekligen kunskaper. Förutom kunskaper i ekonomi och jordbruksteknik hade han också *kunskaper av teknologisk art* samt ett stort mått av praktisk fiffighet och öppenhet för nyheter. Om detta vittnar vattenledningarna, dämningarna och utdikningarna, installeringen av elektricitet och telefon samt användandet av maskiner och bilar.

En del av dessa kunskaper fanns att tillgå i samtiden. I Ängersjö by byggdes 1881 en sprängvattenledning i trä som försörjde flera gårdar med vatten. För bygget inhyrdes specialarbetskraft (bl.a. "Sprängvatts Otto").³⁴ Anläggandet av ledningen krävde kunskaper om avvägning och tryck liksom rörborrningsteknik i trä. Om denna ledning byggdes före eller efter vattenledningen på Nyhem är ovisst.

Skogsbolagen var en viktig förmedlare av teknik. Det gällde verktyg och redskap för skogsavverkning och transporter. Men också anläggandet av sågverk och flottningsbyggnationer som dammar,

ledarmar och rännor spred teknik.³⁵ Det senare framgår tydligt i Ängersjö, där inte bara husgrunder och jordkällare utan till och med gärdesgårdstolpar är tillverkade av huggen sten av arbetslösa flottningsbyggnadsarbetare.³⁶

Men det tycks också ha funnits kunskap om vatten och mekanik inom Englunds egen släkt. En rad vattendrivna slipar byggdes i Ängersjö i mitten av 1800-talet och initiativet tycks ha kommit från hemmanen Åsen och Kröjars, dvs. Englunds släktingar. En träanläggning av stora mått byggdes också vid samma tid tvärs över en myr vid den s.k. Hampsänketjärn, på Åsens mark. Denna anläggning är svårtolkad och kan möjligen ha tillkommit för att reglera vattenflödet till vattendrivna slipar och kvarnar eller ha något att göra med utnyttjandet av myren för odling eller slätter.³⁷

På så vis kan man se att Englunds verksamhet i stort sett höll sig inom *en agrar ram*. Han var jordbrukare och handelsman i skogsbygd. Det var en agrar ram som även kunde innesluta den nya ekonomiska kraft som på allvar kommit till

FIGUR 5. Ängersjös vackra 1700-talskapell. Vid sydväggen skymtar Sven Englunds grav. Den kan sägas illustrera den motsägelsefulla egaliteten i södra Norrlands skogsbygder. I raderna av gravvårdar är Englunds den enda som höjer sig över de andra. FOTO: Bo Persson.

skogsbygden vid mitten av 1800-talet: den moderna skogsindustrin. Med skogsbolagen kom nya värden och lönearbete i skogsbruket, men sågverken och massafabrikerna vid kusterna var fortfarande avlägsna. I Englunds "bondeperspektiv" blev skogsbruket ett bihang till det agrara och i hans tankar befolkades troligen det framtida Härjedalen av två hushållstyper: å ena sidan skogsbönder med egen skog och visst lönearbete åt skogsbolagen samt å den andra sidan obesuttna skogsarbetare.³⁸ Dessa två grupper var tillsammans med skogsbolagen Englunds tilltänkta kundkrets. Själv såg han sig nog som en kombination av en modern skogsbonde med egen skog och en framsynt handelsman. Han tog tillvara den kunskap som stod till buds i det moderna industrisamhället för att underlätta och förbättra både jordbruket och handelsrörelsen. Då behövdes såväl myrodlingar som mindre anläggningar där modern teknik utnyttjats. Men han var knappast ute efter att göra Nyhem till ett industrisamhälle.

Englund var alltså en agrar småföretagare som tog tillvara det moderna samhällets nymodigheter och teknik. Kan man då beteckna honom som entreprenör? Nja. Om man utgår från den enkla definition på entreprenörskap som Hans Landström formulerat, att skapa, organisera och exploatera möjligheter, så var Englund onekligen en entreprenör.³⁹ Men de flesta ekonomer och ekonomhistoriker kräver att ett entreprenörskap också ska innebära bestående förändringar och att något genuint nytt skapas, antingen innovationer eller nya kombinationer av gamla.⁴⁰ Och då kan man knappast säga att Englund var en entreprenör.

I stället faller han mer in i den bild av mångkunnighet och flexibilitet som präglat skogsbyggdets människor under mycket lång tid. Denna förmåga har varit en viktig förutsättning för möjligheterna att leva och överleva i södra Norrlands skogsbygd, där det marginella åkerbruket alltid har kombinerats med andra näringsfång, det må ha varit boskapskötsel, jakt och fiske, järnframställning, långväga handel eller lönearbete.⁴¹ I Englunds fall kan man säga att han satsade på en mångfald av små "industriella" anläggningar i stället för en stor.

Inom projektet har vi tidigare antagit att denna förmåga till förändring varit relativt jämt fördelad i befolkningen, men exemplet Piggen visar att det under vissa omställningsperioder kanske funnits personer som varit mer flexibla och mångkunnigare

än andra. Likväl tycks det inte finnas någon expansiv dynamik i Englunds verksamhet, något som leder framåt och genererar en ekonomisk utveckling som sprids i samhället. Det är mer Englund själv som flyttar. I stället tycks en kris uppstå vid Englunds död. Verksamheterna dör snart ut och anläggningarna förfaller.⁴² Ängersjö idag är ett glesbygdssamhälle med alla dess problem med vikande befolkningstal och brist på arbetstillfällen.

Entreprenörskap och förändring i skogsbygden

Hur såg då företagandets dynamik ut i skogsbygden? Någon djuplodande ekonomisk analys av glesbygdsekonomi och företagandets roll i denna ska inte föras. Till det räcker vare sig min empiri eller mina kunskaper. Men jag ska ge några exempel från andra regioner för att ge perspektiv åt Englunds verksamhet i Ängersjö.

En viktig fråga rör förändringsdynamiken i samhällen som Ängersjö, dvs. samhällen som präglas av mångsyssleri och flexibelt handlande. Italien har blivit något av ett Mekka för småföretagarstudier och Anna Cento Bull och Paul Corner har gjort en spännande studie av landsbygdssamhällen i nordvästra Italien. Den rör den kuperade regionen norr och nordväst om Milano.⁴³ Studien täcker perioden från 1815 till 1990. Silkesindustrin var redan i början av perioden utvecklad i området, med fabriker i städerna och decentraliserad produktion av silke på landsbygden. Befolkningen på landsbygden levde i stora utvidgade familjer. Dessa fungerade som ekonomiska enheter och försörjde sig på "mångsyssleri" (pluriactivity), där från början ett arrendjordbruk (share cropping) och odling av silkesmaskar och framställning av silke utgjorde viktiga beståndsdelar. Männen arbetade främst i jordbruket medan kvinnor och barn periodvis arbetade i silkesindustrin i de större städerna. Författarna menar att familjerna utvecklade en flexibel strategi för sin överlevnad, där relationen mellan olika inkomstkällor liksom könsarbetsdelningen inom familjen förändrades över tid. Ökad penningekonomi, ökade löneinkomster och viss kapitalackumulation gjorde att många familjer kunde friköpa sina gårdar samtidigt som småföretagandet ökade inom familjerna. Under tiden efter andra världskriget har detta lett till en stark decentralise-

rad industrialisering av regionen och ett bibehållande av starka familjeband. Företagen är små och baserade på teknologiskt specialiserade produkter, ofta legotillverkning till stora industrier i städerna. Konsekvensen har blivit att denna relativa periferi inte avfolkats utan har en blomstrande ekonomi. Författarna ser detta som en alternativ väg till industrialisering och ekonomisk utveckling.

Detta sätt att hantera förändringar inom familjen liknar det som Dan Bäcklund har studerat bland småbrukare i Norrbotten, där lönearbete i skogen kombinerades med rationellt drivna småbruk och där periodisk arbetslöshet i skogsbruket kunde kompenseras med arbete på den egna jorden.⁴⁴

Ett annat exempel är Västerbotten, där Torbjörn Danell visat på Skelleftebygden som ett lyckat exempel på småskalig industrialisering, ett norrländskt Gnosjö. Han visar att det funnits goda förutsättningar i regionen: en entreprenörsanda bland annat baserad på inflyttning av handlare utifrån, en mångsysslande inhemsk tradition bland bönder och hantverkare, ett nätverk bland företagarna baserat på släktförbindelser och en innovationsfrämjande religiositet. I det sistnämnda fallet ser han tydliga paralleller med Jönköpingstrakten. Ett centralt drag hos dessa entreprenörer var att de utvecklade egna produkter.⁴⁵

Även i den tidigare nämnda studien om Vindeln betonas att de lokala företagarna i kommunen ofta var mångsysslande entreprenörer. Det fanns, menar författarna, en beredskap för att starta industrier. Även här betonas vikten av att företagarna utvecklade egna produkter.⁴⁶

Men i Ängersjö, till skillnad från Norditalien och Västerbotten, förändrades inte det ekonomiska systemet. Det blev ingen industrialisering. Och frågan är om en del av förklaringen till detta ligger just i flexibiliteten. Är det möjligen så att den lyckade anpassningen till skogsbruket låste utvecklingen till ett fortsatt mångsyssleri? Kan detta vara en förklaring till den svaga industrialiseringen i hela regionen? Jämtland var starkt beroende av skogsnäringen och skogsbolagen hade mycket stora skogsinnehav i länet. Vi vet att Jämtlands industrialisering stagnerade redan på 1890-talet och att fortfarande 1940 var närmare 70% av länets befolkning beroende av den agrara sektorn och skogsindustrin för sin försörjning.⁴⁷

Cento Bull och Corner tycks mena att det spelar roll vad man anpassar sig till. De konstaterar att familjernas mångsyssleri och flexibilitet, inte minst familjernas "självexploatering", var viktiga för utvecklingen och att kopplingen till silkesindustrin gjorde att teknologisk skicklighet spreds och fanns kvar även sedan silkesindustrins betydelse för sysselsättningen avtagit kraftigt. Men de betonar samtidigt att all exportinriktad produktion av stapelvaror inte automatiskt leder till industrialisering, och de tar som exempel på detta rena jordbruksprodukter.⁴⁸ Skogsbygdens anpassningen till skogsbruket skulle kunna vara ytterligare ett exempel.

Men detta räcker knappast som förklaring. Frågan är om inte också andra faktorer i lokalsamhället spelar in. Och här vill jag till sist betona vissa kulturella särdrag i skogsbygden. Jag vill peka på fyra särdrag som skulle kunna hämma genomgripande förändringar.

Etnologen Kjell Hansen har noterat att en viktig del i flexibiliteten och uppfinningsrikedomen i glesbygdens samhällen är att man främst söker praktiska lösningar på uppkomna svårigheter.⁴⁹ Man söker inte kunskap för dess egen skull. Denna "flexibilitetens kunskapssyn" får lätt till konsekvens att tekniken inte utnyttjas för radikal förändring, utan underordnas de behov som ställs i den vardagliga verkligheten.

Ett annat drag i den lokala kulturen som kan hindra förändringar är tendensen att bevara investeringar som redan gjorts. Goda exempel finns här från Ängersjö, där man t.ex. genom kollektiva insatser underhållit byns olika samlingslokaler, trots ett vikande befolkningstal, och hållit byns fotbollsplan välskött trots att den inte använts på decennier. Detsamma gäller givetvis även byns många boningshus, som underhålls trots att många är obebodda. Detta bevarande uttrycker givetvis också en förhoppning om framtiden: investeringar kan vara bra att ha. Men det låser samtidigt resurser, inte minst arbetskraft.

Ett tredje drag, som också tas upp av Ella Johansson, är den både förmenta och faktiska egaliteten i skogsbygdens samhällen.⁵⁰ Viljan att upprätthålla den tycks föra med sig en viss ovilja att anställa andra medlemmar av lokalsamhället. När saker behöver utföras som fordrar många arbetskraft, bildar man i stället en förening.⁵¹ Skogsbolagen

anställer givetvis arbetskraft, men så är de också frikopplade från lokalsamhället.

Ett fjärde hämmande drag i den lokala kulturen är att mångsyssleri och flexibilitet egentligen per definition är oförenligt med att hushållet skulle satsa på en enda inkomstkälla. Småföretagaren Englund tycks söka bredd i stället för specialisering i sin verksamhet.

Den stora förändringen i Ängersjö, och kanske på många håll i skogsbygden, kommer därför inte genom lokalt företagande och industrialisering utan först när välfärdssamhället växer fram. Då sker en flexibel anpassning till efterkrigstidens genomgripande strukturförändringar: jordbrukets och skogsbrukets avveckling, tillväxten av (främst "kvinnliga") arbetstillfällen inom den offentliga sektorn och tjänstesektorn samt omfattande samhällsliga transfereringssystem. Denna nya samhällsstruktur tycks ha varit mer förenlig med de värden som funnits i kulturen och ha varit lättare att anpassa sig till.

Till sist några ord om Sven O Englund själv. Han var en, idag okänd, företagare i skogsbygdens periferi, men kan ändå jämföras med en annan mer känd Sven O, nämligen den kanske mest betydande jämtländske företagaren i modern tid, Sven O Persson. Detta ger vissa intressanta paralleller. Persson började som hästhandlare tillsammans med sin far och farbror och slutade vid sin död 1990 som en norrländsk storföretagare och ägare av stora skogs-

marker. Företagen omfattade bl.a. sågverk, företag inom bilbranschen, tillverkning av skogsmaskiner och sågade varor. Han var störst i Sverige inom spånskivebranschen. Bo Bodén som studerat hans företagande framhåller Sven O Perssons förmåga att tidigt upptäcka förändringar och affärsmöjligheter på marknaden och utnyttja dessa. Bodén betonar det personliga kontaktnätets viktiga roll och nämner bland annat hur detta först byggs upp via faderns kafé och uthyrning av stallplatser i Östersund. Han understryker att Sven O Persson trots sin betydelse ändå inte kan betecknas som en entreprenör, eftersom han inte utvecklade något nytt.⁵²

Detsamma gäller nog också Sven O Englund. Han var framåtblickande, tog tillvara möjligheterna, men var också starkt integrerad i skogsbygdens traditioner.

Bo Persson, f. 1950, universitetslektor i historia vid Stockholms universitet. Disputerade 1991 på avhandlingen *Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918–1927*. Har forskat om relationer mellan människor och grupper i nordsvensk skogsbygd under 1800- och 1900-talen och ingår f.n. i det av Riksbankens jubileumsfond finansierade projektet *Flexibilitet som tradition. Kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd under 1000 år*.

bo.persson@historia.su.se

Noter

1. Johansson 2003.
2. Johansson 2003, s. 86.
3. Johansson 2003, s. 87–92. Johansson betonar att hon med sin artikel mer vill väcka frågor, än ge helgjutna svar.
4. Bland annat ekonomihistorikern Karl Gratzer har efterlyst forskning om svenska småföretag med historisk förankring. Gratzer 1996, s. 407.
5. Forskningsprojektet heter *Flexibilitet som tradition. Kulturmönster och näringar i norrländsk skogsbygd under 1000 år*, ofta kallat Ängersjöprojektet. Det har finansierats av Riksbankens jubileumsfond (Kulturvetenskapliga donationen). För projektbeskrivning och publikationslista, se vår hemsida www.angersjo.lu.se. Många i projektet har deltagit i diskussionerna om Piggen; jag vill särskilt nämna Ann-Kristin Ekman, Kristian Falk, Maths Isacson, Ella Johansson, Gert Magnusson, Mats Mogren och Elisabeth Wennersten.
6. För resereportaget se Lindström Saxon 1894. De traditionsuppteckningar jag använt här kommer från lokalhistorikerna Olof och Halvar Borg i Vänsjö och Folke Pålsson i Ängersjö. En del muntliga uppgifter kommer från Arne Englund, sonson till Sven Englund.
7. De biografiska uppgifterna kommer huvudsakligen från en pm, "Piggenläkten", av Elisabeth Wennersten.
8. Isacson & Persson 1998 samt där anført källmaterial.
9. Skildringen av Englunds verksamhet bygger om inte annat anges främst på Folke Pålssons uppteckningar (främst nr. 825 och 877 samt kommentarer till foton av Nyhem) men också på en del muntliga uppgifter av Arne Englund.
10. Årsberättelser handlanden och hantverkare 1868, Kammarkontoret, Kommerskollegii arkiv, Riksarkivet.
11. Kommerskollegiestatistiken är mycket ofullständig, men

- redan från 1872 ligger Englands beviljning högre än genomsnittet för Härjedalen. Den tillhör dock inte det absoluta toppskiktet, vare sig i Ytterhogdals socken eller i Härjedalen.
12. Se t.ex. *Sveriges handelskalender* för år 1881–82, 1911–12, 1922.
 13. Lindström Saxon 1894.
 14. Lindström Saxon 1894, s. 72. Enligt Folke Pålssons anteckningar nr 825 hade man också grisavel. För sina nyodlingar begärde Englund 1898, tillsammans med två torpare i Ytterhogdal, odlingspremie från Jämtlands läns hushållnings-sällskap. Kommunalnämnden satte dock Englund i sista förslagsrummet eftersom han inte med egna händer arbetat upp nyodlingarna utan köpt arbetskraft för sina inkomster från handelsverksamheten. Kommunalnämndsprotokoll 20 aug. och 15 okt. 1898, Ytterhogdals kommun, Härjedalens kommuns arkiv.
 15. Se Isacson & Persson 1998.
 16. Bland annat köpte han 1899 delar av fastigheten Oppigården (nr 8) i Ängersjö.
 17. Enligt Folke Pålsson var Englands kraftstation den första norr om Söderhamn.
 18. Saxon uppger att en liknande anläggning även fanns i Ängersjö by, men detta har inte kunnat bekräftas. Lindström Saxon 1894, s. 72. Inte långt från Englands anläggningar uppfördes, ovissat när, en tjärfabrik ägd av Owén (Edsbyns industriaktiebolag). Om den hade någon koppling till Englund är oklart, eftersom uppgifterna om denna verksamhet är få och osäkra. Folke Pålssons uppteckning nr. 825.
 19. Svensson 1962, s. 20–24. Privatlinjen mellan Turgården och Nyhem kan möjligen vara äldre än huvudlinjen. Uppgifter finns att Englund även hade både en egen telefonledning och en elledning till sin affär i Älvros.
 20. Englund ägde 10 aktier i Järnvägs AB Ljusdal-Sveg, se Bouppteckning efter Sven O Englund 1924, Svegs tingsrätt, ÖLA.
 21. Se även Kommunalstämmaprotokoll, Ytterhogdals kommun, Härjedalens kommuns arkiv; *Betänkande och kostnadsförslag samt trafikberäkning till jernväg från Ljusdal till Sveg*, 1900.
 22. Bouppteckning efter Sven O Englund 1924, Svegs tingsrätt, ÖLA.
 23. Här har jag använt Myntkabinettets räknare på nätet, se <http://www.myntkabinettet.se/r%E4knare.htm>
 24. Landshövdingeberättelse Jämtlands län 1866–1870, s. 7.
 25. I Landshövdingeberättelse Jämtlands län 1866–1870, s. 17, framhålls näringslagstiftningen och de goda skogskonjunkturen som anledning till expansionen av lanthanhandeln under perioden 1861–65.
 26. Folke Pålssons anteckning nr. 890; *Sveriges handelskalender* 1871–72.
 27. Nilsson, Järnankar & Pålsson 1991.
 28. Sandgren 1999, s. 19, 29–30.
 29. Sandgren 1999, s. 57, 60–61. Tyvärr diskuterar inte Sandgren lanthanhandels koppling till skogsbruket och den efterfrågan på varor det förde med sig.
 30. Bunte, Gaunitz & Borgegård 1982, s. 89.
 31. I Kommerskollegiums statistik ("fabriksberättelserna") finns inga uppgifter om Englund och hans eventuella industriella verksamhet. Inte heller i *Sveriges industrikalender* 1918–.
 32. Maskinerna i anläggningarna vid Nyhem värderas lågt i bouppteckningen efter Sven Englands död: drygt 1 000 kr. Se Bouppteckning efter Sven O Englund 1924, Svegs tingsrätt, ÖLA.
 33. Morell 2001, s. 194–197.
 34. Folkes Pålssons uppteckning nr. 953.
 35. I Vänsjö hade Marmabolaget ett litet sågverk. Marmabolagets dåvarande inspektör Borg har i sina efterlämnade handlingar en ansevärd samling tekniska ritningar av allehanda slag, se Olov och Halvar Borgs samling, Östersunds landsarkiv.
 36. Bogren-Ekfeldt 1988.
 37. Här bygger jag på preliminära rapporter och diskussioner med framför allt projektets naturvetenskapliga medlemmar Marie Emanuelsson och Ulf Segerström. Idén om myrslåtter är min egen, bl.a. utifrån Bunte, Gaunitz & Borgegård 1982, s. 109, och Hellström 1917, s. 521–525.
 38. Om identiteter bland skogsbygdens befolkning, se Isacson & Persson 1998.
 39. Landström citerad hos Danell 2000, s. 28.
 40. Gratzer 1996, s. 80; Danell 2000, s. 27–29. Vanliga hänvisningar går då till bl.a. Joseph Schumpeter och Douglass C North.
 41. Se t.ex. bidragen i Sporrang (red.) 1995; Emanuelsson, 2001; Lagerstedt 2004.
 42. Karl Gratzer har dock framhållit att nedläggningar av småföretag inte alltid ska uppfattas som misslyckanden, utan att ägarna frivilligt lägger ner för att gå vidare till andra verksamheter. Gratzer, s. 262.
 43. Cento Bull & Corner 1993.
 44. Bäcklund 1988.
 45. Danell 2000, s. 83–84, 90–94, 106, 168–170.
 46. Bunte, Gaunitz & Borgegård 1982, s. 246–247.
 47. Se uppgifter hos Bodén 1995, s. 113, 125.
 48. Cento Bull & Corner 1993, s. 163.
 49. Hansen 1998, s. 98, 110.
 50. Johansson 2003.
 51. Detta är ett allmänt intryck från Ängersjöbygden, grundat på frånvaron av företag med anställda och den starka närvaron av demokratiska föreningar.
 52. Bodén 1995, s. 24, 175.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Kammarkontoret, Kommerskollegii arkiv

Årsberättelser fabriker och hantverk,

Kammarkontoret, Kommerskollegii arkiv

Årsberättelser handlanden och hantverkare,

Östersunds landsarkiv (ÖLA)

Olov och Halvar Borgs samling

Svegs tingsrätt vol. A II:77

Bouppteckning efter Sven O Englund 11 dec. 1924 (vårtinget 1925 nr 6 Sveg).

Härjedalens kommuns arkiv, Sveg

Kommunalnämndsprotokoll

Ytterhogdals kommun
Folke Pålssons samling

Muntliga uppgifter

Arne Englund, sonson till Sven Englund (samtal i samband med projektets besök på Nyhem den 4 oktober 2000)
Elisabeth Wennersten, "Piggensläkten" [pm] (oktober 2000)

Tryckta källor och litteratur

Betänkande och kostnadsförslag samt trafikberäkning till jernväg från Ljusdal till Sveg, 1900.
Bodén, Bo, 1995, *En jämtländsk företagarkerksamhet och dess omvärld. Sven O Perssons företagande 1920–1990*. Umeå: Avd. för ekonomisk historia.
Bogren-Ekfeldt, Britt, 1988, *De högg i sten. Om stenarbete och konsten att kila sten*. Östersund: Jämtlands läns museum.
Bunte, Rune, Sven Gaunitz & Lars-Erik Borgegård, 1982, *Vindelns. En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800–1980. En analys av bondesamhällets ekonomiska utveckling, anpassning och förvandling under 200 år*. Lund: Selector.
Bäcklund, Dan, 1988, *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970*. Umeå: Inst. för ekonomisk historia.
Cento Bull, Anna & Paul Corner, 1993, *From Peasant to Entrepreneur. The survival of the Family Economy in Italy*. Oxford: Berg.
Danell, Torbjörn, 2000, *Entreprenörskap i industrialismens gränsområde? En studie av lokala förutsättningar och företagarnätverk i Skelleftebygden under 1800- och 1900-talen*. Umeå.
Emanuelsson, Marie, 2001, *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forests Region*. Umeå: Sveriges Lantbruksuniversitet.
Gratzer, Karl, 1996, "Forskning om småföretag", *Historisk tidskrift* s. 396–407.
Gratzer, Karl, *Småföretagandets villkor. Automatrestauranger*

under 1900-talet. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Hansen, Kjell, 1998, *Välfärdens motsträviga utkant. Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland*. Lund: Historiska media.
Hellström, Paul, 1917, *Norrlands jordbruk* (Norrländskt handbibliotek VI). Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Isacson, Maths & Bo Persson, 1998, "Skogen och lagen. Identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930", *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark*, red. Eva Blomberg, Björn Horgby & Lars Kvarnström. Linköping: Avdelningen för Historia.
Johansson, Ella, 2003, "Det sista träslottet. Rivalitet, jämlikhet och byggalenskap", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 45, (s. 83–101).
Lagerstedt, Anna, 2004, 2004, *Det norrländska rummet. Vardagsliv och social samspel i medeltidens bondesamhälle*. Stockholm.
Landshövdingeberättelse Jämtlands län 1866–1870. Eg.: *Bidrag till Sveriges officiella statistik. H. Kungl. Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser 1866–1870*.
Lindström Saxon, Johan, 1894, *Genom Härjedalen. Färder och studier*. Östersund.
Morell, Mats, 2001, *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945* (Det svenska jordbrukets historia. Band 4). Stockholm: Natur och Kultur/LT.
Nilsson, Birger, Frans Järnankar & Folke Pålsson, 1991, *När skogen fick värde. [En dokumentation av skogsbrukets framväxt i Härjedalen]*. Sveg: Svenska vyer.
Sandgren, Fredrik, 1999, *Ät var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i östra Jämtland 1870–1890*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis
Sporrong, Ulf (red.), 1995, *Perspektiv på Härjedalen*. Sveg: Svenska vyer.
Svensson, Gunnar, 1962, *När Tele kom till Härjedalen. Några blad om telefonens första år i Härjedalen*. Östersund: Bokmalen.
Sveriges handelskalender.
Sveriges industrikalender.

On flexible entrepreneurship in the boreal forests of northern Sweden

By Bo Persson

Summary

This article is concerned with opportunities for and obstacles to entrepreneurship in the forest communities of northern Sweden. The empirical base consists of the economic activities of one businessman-farmer, Sven Englund. A farmer's son, he was born in the small chapel community of Ängersjö, located in between the provinces of Hälsingland and Härjedalen. Here in 1868 he opened a small

general store catering to the local market. This coincided with the establishment of modern forest industry in the area. The forestry companies began felling timber and bought up large areas of forest from the farmers. After a few years Englund moved his shop out to the main road between the two provinces and there built up a farmstead complex called Nyhem ("New Home"). He broke land for a

big farm based on cattle herding and fodder cultivation. The farm doubled as hostelry and post office. He also built up a small industrial plant, powered by its own electricity supply. Technical know-how and cunning were variously deployed, and Englund pioneered both the telephone and motorism. A journalist visiting Nyhem in the 1890s waxed lyrical over this outpost of modernity in the depths of the forest country. After a few decades Englund transferred his business to Sveg, the central locality of Härjedalen. After he died in 1924 his three sons took over, but before long both the business and the buildings fell into decay. A few buildings at Nyhem are all that now remains. The Parish of Ängersjö is a sparsely populated community with an ageing and diminishing population. Most of its younger residents are employed in the service sector and in municipal caring services.

In this article it is maintained that, despite Englund's technical know-how and inventiveness, and despite the almost industrial scale of the Nyhem facilities, the entire business developed within an agrarian framework. Englund was an agrarian small entrepreneur who availed himself of the advantages which modern society's new technology offered and of the affluence and opportunities created by modern forestry. He cannot be termed an entrepreneur of the Schumpeter stamp, because he created nothing genuinely new. He represented more the tradition of manifold competence and flexibility which for a very long time had been a distinguishing characteristic of people in the forest communities. This capacity for utilising different resources and niches, and preparedness for change, was a prerequisite of survival in a region where no single resource could sustain a whole livelihood.

It is, however, argued in this article that certain cultural idiosyncrasies of the northern Swedish forest communities inhibited change. These obstacles could explain why no more long-term

expansion and spin-off effect was generated by Englund's business activity, and why Ängersjö was never industrialised. Four distinguishing features are indicated in this connection. One is that, even if there is a great deal of know-how and technological skill even in peripheral communities, it is most often used and developed to solve the practical problems arising in the everyday run of things. In this way knowledge is subordinated to needs and does not have any long-term development in its own right. Another idiosyncrasy of the local culture is a tendency to preserve the investments which were once made, even after their immediate function has disappeared. Things may come in useful one day. But this "maintenance" ties up resources, manpower especially. A third obstacle is the egalitarian ideal of these communities. Many people are opposed to hiring other members of the local community as their servants. When things need doing which take a lot of manpower, a democratic association is formed for the purpose instead. The fourth distinguishing characteristic is the Jack-of-all-trades ideal and flexibility in itself. The tradition is not to put all one's eggs in one basket. As a businessman, Englund apparently prefers diversification to specialisation.

For these reasons the big change in Ängersjö's development, and perhaps in the development of many parts of the northern Swedish forest region, comes, not from local entrepreneurship and industrialisation during the social transformation of the 19th and early 20th centuries but from the post-war emergence of the welfare state. A flexible adjustment then occurs to the dramatic structural changes in progress – the appearance of new economic opportunities in the service sphere and the public sphere (above all for women) and the development of social redistribution systems to make up for the sectors which are steadily disappearing – agriculture and forestry.

Hur bonden blev industriföretagare

Om Kvänumbygden och den industriella expansionen
på västra Sveriges landsbygd under efterkrigstiden¹

av Lars Nyström

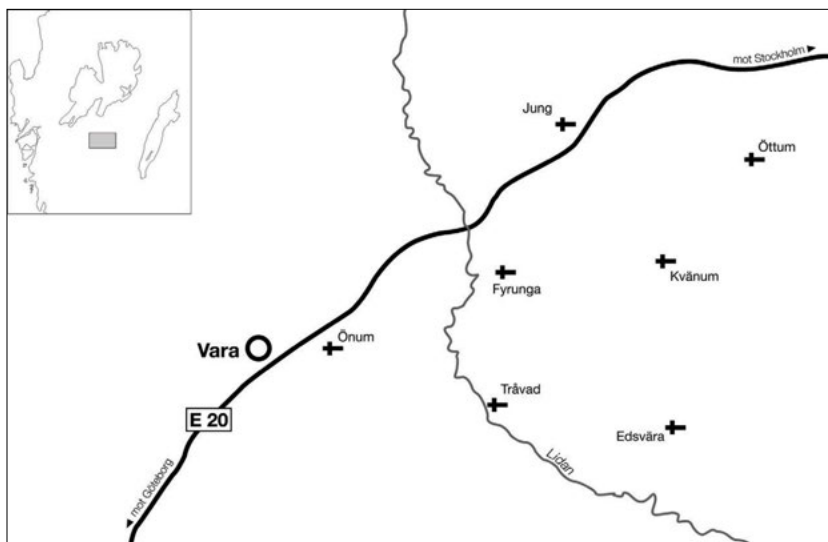
FIGUR 1. Vy över Asco Cylindas fabrik i Jung. Företaget, som startades på Korsgården i övre delen av dagens fabrikskomplex, är idag den största industrin i en bygd som också präglas av många små och medelstora företag.

VARASLÄTTEN. Är det någonstans jorden är platt som en pannkaka så är det här. En jättelika lerpannkaka, inklämd mellan Västergötlands platåberg. I detta landskap får varje höjdsträckning närmast exponentiella proportioner. I sin barndomsskildring från Kvänum, romanens Slättum, beskriver Ove Allanson hur smalspåriga Västgötabanans banvall reser sig likt en fjällkedja över slätten. Röken från ångloken tycks bära upp himlen.²

Detta är västra Sveriges kornbod. Under 1800-talet var trakten centrum för den havrerusch som under ett par decennier utgjorde motorn i den västsvenska ekonomin. Spannmålshandlarna var slättens kungar – någon adel kvar att tala om

fanns inte. Sedan dess har förstås också bönderna blivit allt färre. Ännu idag tillhör emellertid Vara de kommuner med högst jordbrukssysselsättning i riket.

Men skenet bedrar. Detta är inget bondeland. Det är ett av de hårdast industrialiserade områdena i hela Sverige. Reser vi mot Stockholm på E20, som idag skär genom bygden, passerar vi det ena industrikomplexet efter det andra ute på fälten. Strax efter Vara på höger sida: Pharmadule Emtunga, 400 anställda, fabrikation av moduler för off shore- och läkemedelsindustri. Några kilometer längre fram i Jung på vänster sida: tvättmaskintillverkaren Asco Cylinda, 550 anställda. Till höger ett par

KARTA I. Översiktskarta över Kvänumbygden.

kilometer bort ligger Kvänum, med en lång rad större och mindre industriföretag, såsom exempelvis Swegon, 280 anställda, Kvänums plåtteknik 7 anställda, Jo-ventilation 12 anställda, Kvänums kök, 105 anställda och Kellve Bulkteknik 55 anställda.

Denna uppsats skall handla om sju landsbygdssocknar mellan Önum och Öttum på sydöstra Varaslätten.³ Inom området finns ett trettiofem industriföretag. De flesta sysslar med olika typer av metallindustri, framförallt med plåt och maskiner. Men det finns också företag som gör takpannor, kosmetika, snickerier och industrielektronik. Tillsammans sysselsätter de 2 300 personer. Folkmängden i området uppgår till ca 4 500.⁴ Om vi grovt antar att den yrkesverksamma befolkningen utgör halva totalbefolkningen ger detta en industrialiseringsgrad på över 100%. En stor del av arbetskraften kommer idag utifrån.

Hur har denna industriella miljö uppkommit mitt ute på slätten? Bygden saknar i stort sett alla de klassiska faktorerna vi brukar finna bakom en industrialiseringsprocess. Här finns inga proto-industriella traditioner. Här finns inga råvaror att tala om. Inte heller har industrin kommit utifrån i jakt på billig mark eller arbetskraft; alla företag har vuxit fram lokalt. Detta har skett i ett förhållandevis sent skede av industrihistorien, huvudsakligen under efterkrigstiden. Vilka har varit drivkrafterna i denna industrialiseringsprocess? Vad kan den eventuellt säga om större skeenden i det svenska

industri- och agrarsamhällets utveckling under efterkrigstiden? Detta är ett par av de frågor som kommer att behandlas i uppsatsen.

Arbetet bygger på en rad källor. Även om det saknas en övergripande skildring över hela bygdens industriutveckling har mycket skrivits om de enskilda företagen. Flera av dessa arbeten håller hög kvalitet och har erbjudit en god grund för studien.⁵ Jag har också gjort flera intervjuer och företagsbesök i området. Till detta kommer statistiskt primärmaterial, företagstryck och diverse andra lokalthistoriska källor.

Den fortsatta framställningen följer två huvudlinjer. Vi skall börja med att studera industrialiseringen ur ett kognitivt perspektiv. Varifrån fick man sina industriella kunskaper? Hur utvecklades och vidarebefordrades de? Därefter studeras industrialiseringen som en social process: hur bondebygd blev industribygd. I båda fallen utgör relationen mellan jordbruk och industri ett ledtema. Avslutningsvis görs ett försök att sätta in bygden i ett större geografiskt och historiskt sammanhang.

Men låt oss börja från början.

I begynnelsen

De äldsta industrierna i Kvänum låg utmed ån Lidan, som rinner över slätten på sin väg mot Vänern i norr. Åns blygsamma fallhöjd erbjöd i bör-

jan av 1900-talet vattenkraft åt några kvarnar och åt ett spinneri, men genomgående var dessa företag mycket små: en ensam mjölnare, ibland med hjälp av någon eller ett par anställda. Använder vi samma gräns som industristatistiken efter 1962 – fem sysselsatta – finner vi ännu i 1931 års företagsräkning bara två fabriker i Kvänumsbygden: Albin Grönbergs mekaniska verkstad i Öttum, som sysselsatte ägaren, hans två söner och tre anställda; samt Edvin Karlssons tegelbruk i Edsvära som sysselsatte fem personer. Allt som allt uppgick således industrisysselsättningen med detta sätt att räkna till summa elva personer enligt 1931 års företagsräkning.

Likväl kan vi redan här identifiera ett par möjliga utgångspunkter för traktens industrialisering. Edvin Karlsson sysslade med tegel. Kring Kvänum och Vara fanns vid den här tiden ytterligare ett antal tegelbruk spridda över slätten. De flesta var rena familjeföretag och i något fall bedrevs verksamheten i kombination med jordbruk. Leran fanns lokalt och vidareförädlades med enkla medel till takpannor eller dräneringsrör för täckdikning. Detta är det närmsta vi kan komma en industriell binäring i området, och det är också det enda exemplet på hur en lokal råvara kommit till användning inom industrin.

Ändå har denna tradition knappast haft någon betydelse för bygdens industrialisering. Inom undersökningsområdet finns idag ett par företag som sysslar med betong och cement, framför allt Benders som är störst i landet på takpannor. Detta företag har emellertid ingen koppling till de äldre tegelbruken på orten, och totalt svarar denna industrigren bara för en mycket liten del av industrisysselsättningen i området.⁶ De flesta företag sysslar med plåt eller maskiner. Här utgör Grönbergs mekaniska verkstad det första större företaget. Men hur kom det sig att man började arbeta med metall på slätten? Låt oss ta en närmare titt på verkstaden i Öttum.

Grundarföretagen

Skall vi vara noga bör vi räkna med två grundarföretag: Grönbergs i Öttum och Johan Alfred Kjällströms smidesverkstad utanför Kvänum, som 1931 bara sysselsatte tre personer och således inte fick vara med ovan. Båda räknar sina anor tillbaka till 1890-talet. Båda växte under 1930-talet till betydande

industrier. Dessförinnan bedrev de en mycket småskalig verksamhet som bysmedjor.

Bysmeden var ännu under mellankrigstiden en viktig person på slätten. Trots att industrialiseringen pågått i över ett halvsekel producerades ännu mycket smide lokalt. År 1931 fanns enligt företagsräkningen ett dussintal smeder i vårt undersökningsområde. De flesta arbetade för lantbrukets behov. Det var hästar som skulle skos, harvar som skulle repareras, plogbillar som skulle slipas, vagnshjul som skulle besläs och så vidare.

Vissa av bysmederna bedrev även tillverkning av enklare jordbruksredskap. Kjällströms i Kvänum specialiserade sig på harvar. Enligt Olof Grönbergs artikel om företaget började det när Kjällström runt sekelskiftet besökt en större gård i trakten för att sko en häst. Här fick han se en rullharv från Överums bruk. Med denna som grund utvecklade han en egen harvmodell som blev en stor framgång. Härutöver tillverkades plogar och hästräfsor – hela tiden parallellt med det traditionella bysmidet.⁷

Några kilometer bort hos Grönberg i Öttum tillverkade man tröskverk. De största och dyraste tröskverken i landet gjordes i början av 1900-talet av Munktells i Eskilstuna. På den regionala marknaden i Skaraborgs län var bröderna Larsson i Arentorp strax bortanför Vara ledande – kanske var det härifrån inspirationen och kunskapen att bygga tröskverk kom. Grönberg inriktade sig på den lokala marknaden. Det rörde sig om små verk, specialbyggda för lantbrukare i trakten.

Konkurrensen var emellertid hård. Under 1920-talet när det dubbelverkande tröskverket slog igenom, fick små tillverkare som Grönbergs det allt svårare att hänga sig kvar, skriver Per Thunström i sin monografi över företaget. Men samtidigt öppnade utvecklingen nya marknader. Ju bättre verken tröskade, desto svårare var det att hantera all halm och boss som blev över. Halmfläkten blev lösningen.⁸

Vem som var först ut har inte gått att klarlägga. Vid såväl Grönbergs som Kjällströms började man emellertid vid 1920-talets slut att specialisera sig på tillverkning av halmfläktar.⁹ Härifrån var steget inte långt till tillverkning av andra transportfläktar: kärvfläktar, höblåsare. Alltjämt rörde det sig om en tillverkning i rätt blygsam skala. Men snart började verksamheten växa ur sina bysmedsramar. År 1941 uppgick sysselsättningen vid de båda verk-

städerna till 21 respektive 25 personer; 1951 till 47 respektive 57.¹⁰ Samtidigt hade en rad andra företag börjat växa fram i bygden. Industrialiseringsprocessen var i rullning.

Småblåsare och västgötajapaner

Halmfläkten är egentligen en rätt enkel produkt: en fläkt med ett plåtrör som halmen transporteras ut genom. Likväl kan det mesta som tillverkats i Kvänum sedan dess föras tillbaka till halmfläkten: det var här man lärde sig plåt, det var här man lärde sig ventilation. Lika påtagligt är att en stor del av företagen i bygden direkt eller indirekt kan föras tillbaka till antingen Grönbergs eller Kjällströms. På känt Gnosjömanér har företagen haft en tendens att "yngla av sig". Tidigare anställda har startat nya företag som i sin tur genererat nya industrier och så vidare.

Till de allra första avknoppningarna hörde Håkan Gustavsson och Artur Karlsson som 1938 hoppade av från Kjällströms för att starta konkurrerande tillverkning av höfläktar under varumärket Blixt. I folkmun fick de snart namnet "Småblåsarna". I samband med den långa metallstrejken 1945 följde ytterligare företag. "På flera håll jobbades frenetiskt i garage och bodar med uppfinningar som utvecklats ur de tidigare arbetsgivarnas sortiment" skriver Thunström.¹¹ Ett exempel är Bertil Gustavsson som startade tillverkning av bland annat höblåsare och hövagnar i Önum.¹² Det var denna verkstad som senare utvecklades till Pharmadule Emtunga.

Konsekvensen av avknoppningarna blev att allt fler företag sysslade med ungefär samma saker. Vid början av 1950-talet fanns ett antal företag som gjorde halm- eller höfläktar. Senare har man konkurrerat om bland annat frontlastare, farmartankar, betongblandare och halmhackar. Hela tiden har företagen stulit friskt, från varandra och utifrån. Patent har kringgåts eller överträtts. I detta sammanhang har begreppet "västgötajapaner" myntats, delvis med en negativ klang, men också med en positiv laddning av företagande och uppfinningsrikedom.¹³

På detta sätt växte en ortsbaserad industriell kompetens fram inom produktion av lantbruksredskap. En förutsättning för denna utveckling var de nära banden till jorden. En kräsen kundkrets

FIGUR 2. Annonssblad för höfläktar från Kjällströms mekaniska verkstad 1945.

fanns i det egna lokalsamhället. Dessutom hade oftast såväl ägare som arbetare en bakgrund inom jordbruket. Från Grönbergs berättas om hur nya produkter successivt prövades fram på släktingars gårdar.¹⁴ När företagen blev fler började en specialiserad arbetsmarknad växa fram. Samtidigt bidrog den hårda lokala konkurrensen till att ytterligare stimulera utvecklingen mot nya produkter och produktionslösningar.

Det var en gång en farmartank

En bit in på 1950-talet kan vi tala om Kvänum som ett "industriellt distrikt" uppbyggt kring kombinationen jordbruksmaskiner och plåtbehandling. Ännu idag är denna kombination viktigt. Grönbergs heter idag Rekordverken. Tillsammans med konkurrenten KPAB tre kilometer bort står man för en betydande del av världsproduktionen av halmhackar. Andra företag gör gödselspridare, fodersilos eller skruvtransportörer.

Allt sedan 1950-talet har emellertid tyngdpunkten i det industriella komplexet gradvis rört sig bort från jorden. Utifrån sina kunskaper i plåt har man letat sig in på helt nya produktionsområden. Det största företaget i bygden, Asco Cylinda, tillverkar tvättmaskiner. Kjällströms mekaniska heter idag Kellve Bulkteknik. Från system för transporter av halm och hö har man tagit steget till system för andra skrymmande varor. Idag görs bandtransportörer åt bland annat gruv- och grusindustri. Det största företaget i själva Kvänum är Swegon, tidigare Plåt-Mekano, senare PM-luft. Företaget startade 1951 med tillverkning av bland annat hönsburar, ljuddämpare för traktorer och enklare fläktar. Så småningom blev man experter på stallventilation. Idag konstruerar man komplicerade ventilations- och klimatstyrningssystem för industrier, köpcentra och idrottsarenor.¹⁵

Allra mest spektakulär är kanske utvecklingen av Bertil Gustavssons verkstad i Emtunga.¹⁶ Efter starten med bland annat höfläktar, hövagnar och cykelställ fann företaget på 1950-talet sin nisch i farmartanken som fick en snabb spridning i takt med att traktorerna blev allt fler. Härifrån var inte steget långt till att även tillverka fyrkantiga lådor, och när containern slog igenom på 1970-talet eta-

blerade sig Emtunga snabbt på marknaden. Nästa steg blev att använda containern som byggkloss i mer komplicerade produkter.

Vid denna tid började oljeindustrin växa sig stor på Nordsjön. En entreprenör på fältet var Christer Ericson som tidigt insåg att det fanns pengar att tjäna i bostadsmoduler av containrar för oljearbetarna. Företaget Consafe bildades och en stor del av produktionen lades ut på Emtunga. Med tiden växte kraven på komfort och flexibilitet. Man tillverkade köksmoduler, toalettmoduler, mässmoduler och rekreationsmoduler. När off-shore marknaden gick neråt använde Emtunga sitt kunnande inom andra områden: tandläkarstationer i moduler, kontorsbyggnader i moduler, mobila mobiltelefonstationer i moduler.

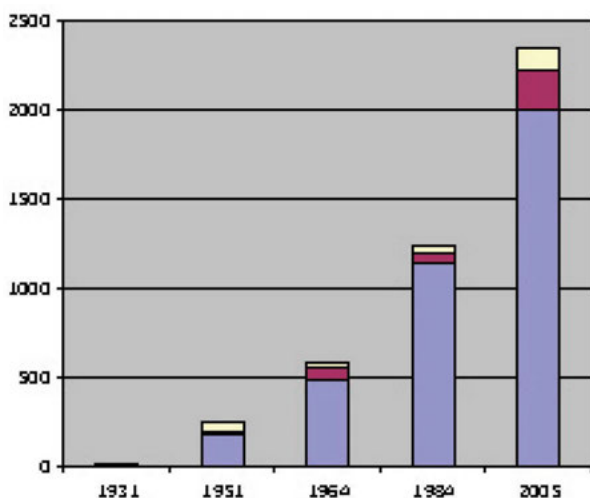
I dag är kärnverksamheten prefabrikation av kemi- och läkemedelsfabriker. Fabriken byggs i moduler i Önum och transporteras sedan till exempelvis Pakistan eller Indonesien där de monteras upp till färdiga anläggningar.

Ett halvsekel av industrialisering

På detta sätt har industrin i Kvänum successivt letat sig nya marknader. Idag kan vi urskilja tre tydliga underkluster. Det första är lantbrukssektorn som alltså är viktig. Det andra specialområdet är ventilation. Runt Kvänums tätort finns ett tiotal företag som sysslar med tillverkning eller installation av ventilationssystem, eller är underleverantörer på området. Det tredje underklustret består av företag som sysslar med stål- och plåtkonstruktioner för byggindustrin. Det handlar som vi sett om modulbyggen, men också om exempelvis stålbalkar eller industriportar. Denna industri har vuxit fram sedan 1960-talet och har sitt centrum i Tråvad väster om Kvänum. Runt allt detta finns slutligen flera legotillverkare som saknar egna produkter utan lever på att hantera plåt. Ofta fungerar de även som underleverantörer till andra företag i området.

Av bygdens företag ägs de flesta av de mindre (upp till ca 50 anställda) alltså lokalt. Däremot har många större företag, som Emtunga, Cylinda och PM-luft, gått upp i större koncerner, vilket ofta givit tillgång till exempelvis marknadsföringskanaler eller kapital för en fortsatt expansion. Viktiga funktioner som produktutveckling finns liksom produktionen i stor utsträckning kvar lokalt.

FIGUR 3: Industrisysselsättning i Kvänumsbygden 1931-2005.

övrig industri
 tegel- och betongindustri
 plåt- och maskinindustri

KÄLLOR: 1931 och 1951: Kommerskollegium, resp. års företagsräkning (RA): primäruppgifter. 1964 och 1984: SCB: industristatistiken (RA-Arninge): primäruppgifter. 2005: www.foretagsfakta.se. Företag med minst 5 sysselsatta.

Allt som allt har den industriella miljön fortsatt att växa ända fram till idag. I figur 3 har jag sammanställt uppgifter om antalet sysselsatta inom industrin i undersökningsområdet. Från 1931 års elva sysselsatta har antalet successivt ökat till dagens 2 300. Hela tiden har de allra flesta arbeten funnits inom den maskin- och plåtindustri som vuxit fram ur Grönbergs och Kjällströms smedjor.

Den sociala strukturuomvandlingen

Hittills har vi mestadels studerat Kvänumsbygdens utveckling ur ett industriellt perspektiv. Vi skall nu komplettera detta med ett agrart. Att bondebygd blev industribygd berodde ju inte bara på att industrin expanderade. Lika viktigt var jordbrukets omvandling. Det var jordbrukets mekanisering som skapade den marknad som Kvänumsföretagen agerade på. Samma process frigjorde den arbetskraft som kom att arbeta i fabrikena.

På nationell nivå har grunddragen i utvecklingen tecknats i Hans Seylers *Hur bonden blev lönarbetare*.¹⁷ Efter kriget slår först traktorer, sedan skördetröskor och en lång rad andra maskiner igenom på bred front. Det går att producera allt mer med allt mindre arbetskraft. Priserna på jordbruksprodukter sjunker samtidigt som förväntningarna på en hög levnadsstandard stiger. Allt större gårdar krävs för att bära nödvändiga maskininvesteringar och för att trygga en skälig levnadsstandard åt lantbrukaren. Samtidigt lockar industrin med goda arbetsförtjänster.

Under denna process har allt fler lämnat jordbruket. Lantarbetarna minskade kraftigt i antal redan under mellankrigstiden. Sedan övergav böndernas söner och döttrar näringen, och slutligen försvann också bonden. I början av 1950-talet krävdes enligt Seylers uppgifter 10–20 hektar för att försörja en familj; i början av 1980-talet, där hans framställning slutar, närmare 50.¹⁸ Sedan dess har utvecklingen fortsatt. Idag behövs enligt en lokal bedömare uppemot 500 hektar för att sätta upp en ny spannmålsgård på Varaslätten.¹⁹

På lokal nivå har detta inneburit en i det närmaste total social strukturuomvandling. Ännu 1950 arbetade hälften av invånarna i nuvarande Vara kommun med jordbruk.²⁰ Idag har under 3% jordbruk som sin huvudsysselsättning.²¹

Kännetecknande för hela denna utveckling är att det hela tiden funnits gränsland mellan jordbruk och industri där dessa inkomstkällor kunnat kombineras. Sonen har bott kvar på gården, men arbetat i industrin. Hustrun har tagit ett deltidsjobb, sedan även maken. Bonden har blivit människens bonde.²² Så småningom har gården närmast fyllt en symbolisk funktion, innan banden till jorden definitivt kapats.²³

Allt detta har naturligtvis erbjudit mycket goda möjligheter för en industrialiseringsprocess som den i Kvänum. Jordbruket har utgjort ständigt närvarande arbetskraftsreserv som tappats av successivt, i takt med efterfrågan. Härigenom har det också funnits en buffert mot konjunktursvängningar. Genom att arbetskraften ofta haft ena foten kvar på den egna gården har den dessutom kunnat utnyttjas mer flexibelt, vilket framhållits av lokala företagare. Vid arbetstoppar har man kunnat mobilisera en arbetskraftsreserv från jordbruket.²⁴ I vissa fall har det också gjorts mer systematiska försök att dra nytta av den potentiella arbetskraften på gårdarna. Under 1960- och 1970-talen organiserade den största arbetsgivaren i bygden, Junga Verkstäder (nuvarande Asco Cylinda), ett omfattande hemarbete. Som mest arbetade ett 50-tal hushåll med kablagearbeten åt tvättmaskinstillverkaren.²⁵

De flesta tycks vara överens om bondsönerna varit en attraktiv arbetskraft.²⁶ De har varit vana att arbeta och ta egna initiativ. De har ofta varit tekniskt kunniga. I arbetet på gården har de lärt sig att hantera en bred uppsättning maskiner. Detta har kommit väl till pass i industrin, inte minst när produktionen bestått i just jordbruksmaskiner.

Hur bonden blev industriföretagare

Men bara lönarbetare gör ingen industrialiseringsprocess. Det krävs företagare också. Var kom de ifrån?

I tabell 1 har jag sammanställt uppgifter om de tio största företagen i bygden. Här finns uppgifter om antalet anställda, om produktionen, om grundarna och deras industriella bakgrund. Mest intressant är emellertid den sista kolumnen där deras relation till det *agrara* samhället redovisas.

Resultatet är anmärkningsvärt. Av tio företag har

TABELL I. *De tio största företagen i Kvänumsbygden 2005, deras grundare, industriella och agrara bakgrund.*

Företag, antal anställda	Grundare, år	Produktion	Industriell bakgrund	Agrar bakgrund
1. Junga verkstäder Asea/Asco Cylinda, Jung 550 anställda	Karl-Erik Andersson 1950	Växellådor, <u>tvättmaskiner</u> , plåthus i moduler	Smedja på gården	Bondson. Verksamheten uppbyggd på gården
2. Emtunga mek.verkstad Pharmadule Emt. Emtunga, Önum 400 anställda	Bertil Gustafsson 1945	Höfläktar mm; farmar- tankar; containrar; bostadsmoduler till oljeindustrin läkemedels- fabriker i moduler mm.	Kjellströms	Lantarbetarson. Hustrun bonddotter
3. Plåt-Mekano PM-luft Swegon, Kvänum 280 anställda	Harry Johansson och Nils Andersson 1951	Kamflänsrör, div. fläktar, hönsburar m.m; skruv- transportörer, stall- ventilation; ventilations och klimatsystem.	Johansson: smedja på gården Andersson: AB Venoco, Kvänum	Bondsöner. Johansson även hemmansägare med första verkstaden på gården.
4. Benders, Edsvära, 160 anställda	Knut, Karl-Erik och Arne Bender 1960	Takpannor i betong	Legotillverkning av takpannor för företag från Stockholm	Hemmansägare. Verksamheten startade på gården. Bedriver jordbruk och travstall.
5. Kvänums kök, Kvänum, 105 anställda	Gustaf Johansson 1923	Vävtolar, diverse snickerier; köksinredningar	Bygdesnickare, Fredéns möbel- fabrik, Kvänum	Bondson
6. Ranaverken, Tråvad 100 anställda	Mats Andersson 1962	Farmartankar; cilos; Stålbalkar till industrier, idrottshallar m.m.	Emtunga mek.	Hemmansägare. Verksamheten startade på gården. Bedriver jordbruk och travstall.
7. Grönbergs mek., Rekordverken Öttum 70 anställda	Albin Grönberg 1897	Lantbrukssmide; träskverk; halm- och höfläktar, gröpkvarnar; halmhackar	Bysmedja	Bondson. En av sönerna i nästa generation hemmans- ägare med travstall.
8. Kjällströms, Kellve, Kvänum 55 anställda	Johan Alfred Kjällström 1890	Lantbrukssmide; harvar; halm-/höfläktar; bandtransportörer	Bysmedja	Hemmansägare. Verksamheten startade på gården.
9. Rotage, Kvänum, 50 anställda	Ingemar Ronger 1979	Lantbruksinstallation; skruvtransportörer; laserskärning- legotillverkning	Swegma PM-luft och Kjällströms mek. Kvänum	Bondson-hemmans- ägare. Verksamheten startade på gården. Bedriver jordbruk till 2005, därefter skogsbruk. Har haft travstall.
10. Varaplattan, St. Erik, Önum 50 anställda	Gunnar och John Freddy Ekström 1957	Cementrör, takpannor, <u>cementplattor</u>	Arbetat som cementarbetare på orten.	Bondsöner. Verksam- heten startade på gården och har be- drivits i kombination med jordbruk.

KÄLLOR: Asco C.: Grönberg 1997, Jakobsson 1997, Berg 2002; Emtunga: Lagerström 2005; Swegma: Allansson 1990; Benders: Mattson 2000; Kvänums kök: Jonsson 1988; Ranaverken: Jakobsson 1997; Rekordverken.: Thunström 1997, Larsson 1997; Kellve: Grönberg 1997; Rotage: Jakobsson 1997, St Eriks: Jakobsson 1997. Härutöver företagstryck (KB), företagens hemsidor, intervjuer, samt uppgifter om antalet anställda från www.foretagsfakta.se (2005-05-15).

nio startats av bönder eller söner till bönder. I sex eller sju fall, beroende på hur man räknar, har verksamheten startat på gården. I flera fall bedriver grundarfamiljerna ännu idag jordbruk.

Mycket talar för att egen gård kan utgöra en god grund för industriellt företagande. Grundförsörjningen är säkrad genom jorden. Det ger en beredskap inför tuffare tider. Med inkomster från jordbruket behöver företagaren inte heller ta ut full lön under det svåra inledningsskedet. Den egna familjen kan användas som billig arbetskraft. Hela tiden finns också möjligheten att i viss mån spela mellan jordbruk och industrisysselsättning över årscykeln, eller konjunkturerna. Bonden är dessutom besutten – han äger en gård. Gården kan belånas eller säljas för att finansiera en industriell expansion. Ekonomibyggnader kan fungera som en första industrilokal. När verksamheten expanderar kan den egna åkern tas i anspråk.

I Seylers analys saknas detta utvecklingsspår. Med tanke på att hans syfte är att bevisa Marxtes om hur bondeklassen under kapitalismens polariserats i arbetarklass och kapitalistklass är detta något anmärkningsvärt. Bönder som blev kapitalister hade onekligen gjort hans modell snyg-

gare. Istället är fokus inställt på polariseringens ”arbetspol”. Genom strukturomvandlingen ”slås bönderna” successivt ”ut” och tvingas mer eller mindre mot sin vilja in i lönearbete.

I de flesta fall är detta nog en riktig verklighetsbeskrivning. Men alla bönder blev inte lönarbetare. Många blev småföretagare – några uppenbarligen industriföretagare.

Här kan det vara läge att göra en historisk jämförelse. En av de viktigaste källorna till den tidiga fabriksindustrin var den så kallade protoindustrin. Protoindustrin växte oftast fram i områden med dåliga naturliga förutsättningar för jordbruk. När den egna gården inte räckte till var man hänvisade till olika former av industri och hantverk. Härigenom utvecklades ofta en stark regional specialisering: i Mark i Sjuhäradsbygden ägnade man sig åt vävnad, i Gnosjö åt tråddragning. Utifrån detta startade en industrialiseringsprocess som inom agrarsamhällets ram innebar en polarisering mellan å ena sidan en kapitalistklass av förläggare, sedermera fabrikörer, å andra sidan en arbetarklass av hemarbetare, sedermera fabriksarbetare. Båda grupperna skapades i dessa områden ur bondeklassen.²⁷

FIGUR 4. Bengt-Åke och Johan Olsson, far och son, framför Törsagårdens ladugård som inhyser sonens företag, JO-Ventilation. Bengt-Åke sköter jordbruket (ca 75 hektar) på deltid när han inte arbetar för sin son. Johan driver företaget, men det händer att han hoppar in i jordbruket när det är som mest att göra under skörden. Båda har tidigare arbetat på Frisk Ventilation. JO-Ventilation specialiserar sig på olika specialarbeten som kräver en flexibel maskinpark och ett stort mått av hantverksskunnande. Ventilationstrummorna på bilden är för Ryaverken i Göteborg. De första maskinerna kom på plats i ladugården 1981 och från 1987 har Johan arbetat på heltid med företaget. Verksamheten sysselsätter idag 12 personer. FOTO: Adrian Nordenborg.

FIGUR 5. Kvänums vapen vid infarten till tätorten från sydväst, laserutskuren i plåt vid Rotage AB, markerar en stark lokal identitet inom den gamla storkommunen och fångar samtidigt in väsentliga drag i bygdens utveckling. Snickeriet (hyveln) har aldrig varit av någon mer vidsträckt betydelse som näring på slätten, men finns representerat av Kvänums kök, idag ett av de större företagen på orten. FOTO: Adrian Nordenborg.

Jämförelsen kan synas brant, men faktum är att snarlika krafter är i rörelse i slättområde som Kvänum under efterkrigstiden. Genom jordbrukets strukturrationalisering befinner sig plötsligt en bonde med 30 hektar bördig slättjord i samma situation som en skogsbonde i Mark hundra år tidigare. I båda fallen genereras en industrialiseringsprocess. I båda fallen utvecklas en regional specialisering. I båda fallen polariseras bondeklassen i en arbetar- och en företagarklass. I något enstaka exempel ser vi också hur industrin i Kvänum även på ett organisatoriskt plan erinrar om protoindustrins produktionsformer. När bondsonen och tvättmaskinsfabrikören på Korsagården i Jung lägger ut hemarbete på andra hushåll i Jung, Öttum och Kvänum är Sjuhäradsbygdens förläggargårdar inte långt borta.

Runt Kvänum finner vi flera exempel på hur jordbrukets strukturuomvandling genererat hemmaindustrier som växt till fabriksindustri. Det största lokalt ägda företaget är idag Benders takpannefabrik. Företaget startade 1960 på Larsagården i Edsvära av Karl-Erik Bender, hans far och bror. Sedan 1940-talet hade familjen kombinerat jordbruk och en liten lanthandel. På 1950-talet

märkte man enligt Carl Otto Mattsons bok om Karl-Erik att "förtjänsten på gården var för liten". "Fler verksamheter måste till".²⁸ Liksom många andra i bygden satsade man på svinuppfödning i stor skala. Priserna var emellertid pressade och lönsamheten dalande. Tillverkningar av lastpallar blev nästa steg. Spillvirke köptes från sågar i trakten och sattes ihop till pallar som såldes till olika industrier i Skaraborg. Inte heller denna verksamhet genererade dock några större inkomster. Först när man började tillverka betongplattor på licens åt ett stockholmsföretag började det lossna. Nu revs svinhuset ut – det fick bli den första fabrikslokalen.

På liknande sätt förhåller det sig med många andra företag i trakten. Gunnar Ekströms Varaplattan startade i ena ändan av ladugården. När verksamheten växte fick man välja. "Om du säljer korna, så skall jag garantera att vi alltid har mat på bordet" skall unge herr Ekström ha sagt till sin far enligt Ingemar Jakobssons korta företagsbeskrivning.²⁹ Detta var 1957. Tjugo år senare startade Ingemar Ronger monteringsföretaget Rotage, idag den största legotillverkaren på orten, i sina föräldrars ladugård.³⁰

Utan tvekan har också tillgången på jordkapital varit betydelsefull. Plåt-Mekano är ett exempel. Harry Johansson var fabrikör och hemmansägare med gården utarrenderad. År 1956 stod företaget inför en expansion. För att finansiera nödvändiga investeringar säljer Johansson sin gård. "Nu fanns inget kvar av förankringen i jordbruket" konstaterar Kjell Allansson i en artikel om företaget, "för Harry var det ett svårt steg".³¹

På detta sätt kunde således en bondgård utgöra en språngbräda för industriellt företagande. Bakom allt detta finns av allt att döma även ett kulturellt hemmansägarearv, en vilja att liksom sina föräldrar "förbli sin egen herre". "Jordbruket har varit basen för den företagar- eller entreprenör-sanda som varit drivkraften bakom startandet av nya industriföretag" säger Vara kommuns förre näringslivssekreterare Olle Grönberg. "Steget från att vara självständig bonde till att starta annan verksamhet har på så sätt varit ett naturligare i steg än att söka anställning hos ett befintligt företag".³² I hela denna process har en stark agrar identitet fortlevt. Bland många lokala företagare möts man av en genuin känsla för den egna bygden. Det är också tydligt att förtjänsterna från den industriella verksamheten i flera fall plöjts ner i köp av jord. Det främsta intresset bland bondefabrikörerna tycks vara trav. Ett par av dem har byggt upp framgångsrika travstall. Jordbruk bedrivs än idag av några familjer. Någon annan funktion än den rent symboliska kan det knappast fylla.

Kvänumsbygden och "det tredje Sverige"

Som egen storkommun 1950–1967 hade Kvänum ett vapen. Det dominerades av ett gult sädesax och ett stort kugghjul i metall. Det var utan tvekan väl valt. Det gav inte bara en bra beskrivning av bygden. Det angav också krafterna hela i dess utveckling: Genom moderniseringens omvandling skapades den efterfrågan som gjorde att bygdens bondesmedjor kunde växa ut till fabriker. Fabriker gjorde jordbruksmaskiner. Jordbruksmaskinerna lösgjorde bönderna från jorden. På så vis fick fabriker arbetskraft – men det var också jordbrukets strukturrationalisering som skapade den klass av industriföretagare som var en förutsättning för hela processen.

Så blev bondebygd industribygd. Ett specialfall av industrialisering kan tyckas – vad kan det egentligen säga i ett vidare geografiskt och historiskt sammanhang?

De tydligaste parallellerna finner vi kanske en bit längre söderut, i de industriella distriktens "tredje Italien". Reser vi över Poslätten finner vi på många håll samma kombination av slätt, jordbruk och industrialisering som mellan Önum och Öttum. Liksom i Kvänum har industrin ofta vuxit fram under efterkrigstiden. Den har varit baserad på ett myller av små och medelstora företag, varav några så småningom växt sig stora. Den har kännetecknats av en regional specialisering där man inom geografiskt begränsade områden lyckats bli ledande i landet eller i världen på vissa produkter eller produktionsområden. I flera fall har man ägnat sig åt just jordbruksmaskiner. Mycket det vi skrivit om Kvänum skulle lika gärna kunna ha skrivits om exempelvis Suzzara, Guastalla eller Reggio Emilia.³³

I analysen de italienska distrikten har man också diskuterat deras sociala förutsättningar. En viktig bakgrund, menar många, var det hälftenbrukssystem som tillämpades i regioner som Emilia-Romagna och Toscana. Till skillnad från i Syditalien där bönderna varit helt utelämnade åt godsägarna och deras förpaktare hade böndernas i nordost en förhållandevis fri ställning. Kontrakten var långsiktiga och ömsesidiga. Många gånger fanns ett visst utrymme för företagande och kapitalackumulation. Så småningom såldes mycket jord av till bönderna, som ofta började kombinera jordbruk med industriell verksamhet i mindre skala. Ur detta genererades en mycket snabb industriell utveckling under efterkrigstiden när söner började söka efter en försörjning utanför jordbruket. På detta sätt lade hälftenbruksägareklassens starka ställning grunden till den industriella utvecklingen i det "det tredje Italien".³⁴

En bondeklass med en ännu starkare ställning finner vi i de svenska hemmansägarna. De har ägt sin jord. De har helt saknat adel över sig. De har haft betydligt mer resurser att frigöra för industriell verksamhet.³⁵ Borde vi inte mot denna bakgrund också ha ett "tredje Sverige"? Borde inte de mekanismer vi identifierat i Kvänum också varit verkamma i resten av bondesverige?

Det finns inom forskningen en lång tradition i

att betona det svenska industrisamhällets lantliga rötter. Tillsammans med de mellansvenska brukerna ses de hemindustriella produktionssystemen i bondebygderna i Västergötland och Dalarna med flera områden vanligen som en av de viktigaste utgångspunkterna för Sveriges industrialisering.³⁶ Också graden av självständighet inom landsbygdsindustrin har betonats. Till skillnad från i övriga Europa där hemindustrin vanligen kontrollerades från städerna var förläggarna i exempelvis Sjuhäradsbygden bönder, och det var också bondeförläggare i bygden som anlade de första fabrikerna.³⁷

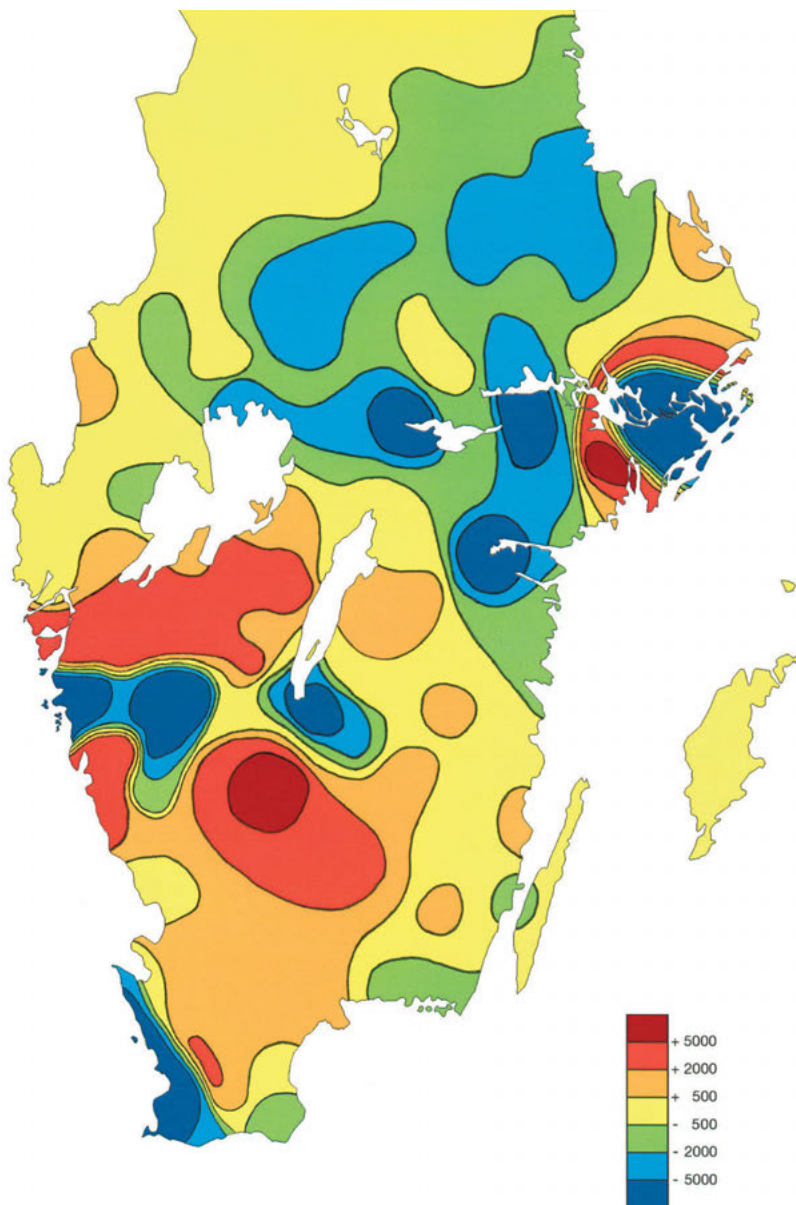
Hela denna diskussion har emellertid kretsat

kring 1800-talets industriella genombrott. Vilken roll landsbygden och bondeklassen spelat i Sveriges *fortsatta* industriella utveckling har mycket lite diskuterats. Samtidigt har man inom såväl svensk som internationell forskning allt mer tenderat att se industrialiseringen som en långdragen process, som framförallt äger rum på det lokala och regionala planet.³⁸ Liksom Italien förblev stora delar av Sverige länge starkt agrart präglade. Ända in på 1930-talet var jordbruket den näringsgren som sysselsatte flest personer i riket.³⁹ Hemindustriella produktionssystem har i många områden varit av betydelse in på efterkrigstiden.⁴⁰ I huvuddelen av

KARTA 2: Sysselsättningsutveckling inom industrin 1945–2000 inom 25 km radie (absoluta tal).

KÄLLOR: SOS, Folkräkningen 1945, *Totala räkningen*; www.scb.se, RAMS Nattbefolkning, exklusive byggnadsverksamhet.

Vid bearbetningen har uppgifterna från de ca 2 500 lands- och stadskommunerna 1945 lagts samman efter 2000 års kommungränser. Sysselsättningsförändringen har sedan fördelats i rummet inom kommunerna, varvid viss hänsyn tagits till större tätorters placering. DIGITAL KARTBEARBETNING: Olle Andersson.

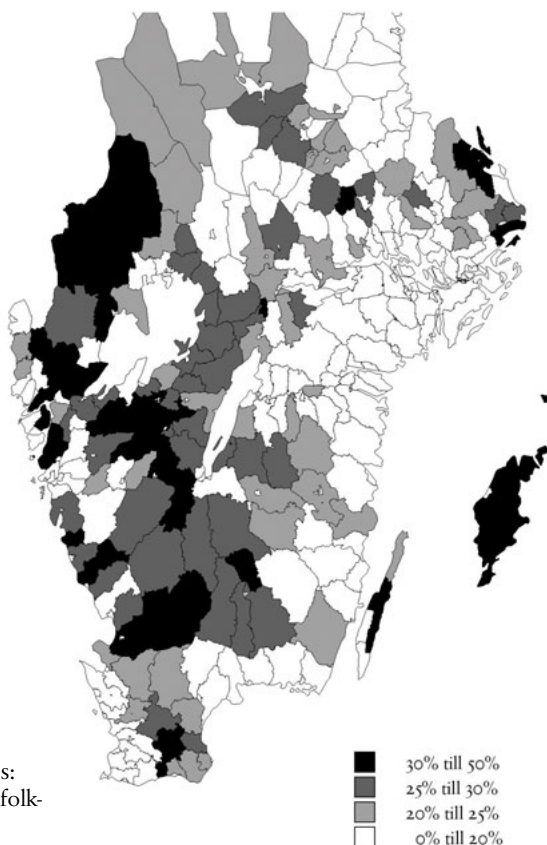
landet är det industriella genombrottet ett 1900-talsfenomen.

Mycket talar för att landsbygden och bondeklassen varit en viktig källa till industrialiseringsprocesser inte bara under det klassiska skedet på 1800-talet utan också hela 1900-talet igenom. Efter sekelskiftet 1900 började elektriciteten långsamt sprida sig på Sveriges landsbygd, och under mellankrigstiden följde en annan viktig innovation: lastbilen. Det gick nu att starta industriell verksamhet i stort sett var som helst i riket, utan hänsyn till vattenkraft eller järnvägsförbindelser. Samtidigt innebar jordbrukets trängda läge redan från 1920-talet en stark press för bönder och bondsöner att leta alternativa försörjningsvägar. Under dessa förutsättningar spred sig industrisamhället inom nya landsbygdsområden.⁴¹ Det är i detta skede fabriksindustrin i Gnosjöregionen skjuter fart på allvar. Utvecklingen påminner på flera sätt om den i Kvänum under efterkrigstiden. Företagen "växte ofta upp på grundarnas fädernegårdar" skriver Olle Gummesson i sin bok om bygden,

"man startade i ett uthus eller i ett ledigt utrymme i ladugården".⁴² Liksom Kvänum bibehöll bygden också länge en agrar prägel. Ännu efter kriget 1945 livnärde jordbruket i Västbo härad fler människor än fabrikerna.⁴³

Den följande utvecklingen kan sammanfattas i två kartor. Den första visar hur industrisysselsättningen förändrats under efterkrigstiden fram till 2000. Under denna period har antalet industriarbeten gått starkt tillbaka i delar av landet, något som huvudsakligen skett efter 1965. Det gäller storstäderna, Bergslagen, Mälardalen samt gamla industristäder som Norrköping, Borås och Örebro. Men som framgår av kartan finns också landsdelar som uppvisar en stigande industrisysselsättning. Framför allt gäller detta landsbygdspräglade områden i södra och västra Sverige, såsom gamla Skaraborgs län, västra Småland, Halland, västra Östergötland och norra Skåne.

Mot detta kan vi ställa en annan karta, nämligen över böndernas andel av arbetsstyrkan på häradsnivå 1944/45. I stora drag är det samma kartbild som

KARTA 3: Böndernas andel av arbetsstyrkan 1944/45.

DATA: Jordbruksföretag 1–50 hektar efter sos: Jordbruksräkningen 1944/ yrkesverksam befolkning efter sos: Folkräkningen 1945.

DIGITAL KARTBEARBETNING: Olle Andersson.

framträder. Mönstret är kanske inte så påtagligt norrut, i Dalarnas och västra Värmlands småbrukar- och glesbygdsområden, men längre söderut råder ett tydligt samband: de områden med många bönder 1945 har också upplevt en stark industriell utveckling 1945–2000. I de flesta fall är detta idag områden med en stark privat företagsamhet och hög sysselsättning inom små och medelstora företag.

På detta sätt har hemmansägaressverige ömsat skinn. Bonden har blivit företagare – eller lönarbetare. Av jordbruket har blivit industri. Mot denna bakgrund framstår inte längre fabriksbygden på Varaslätten som ett specialfall. Snarare kan man se ”Slättum” som sista länken i en lång historisk kedja

av landsbygdsbaserade industrialiseringsprocesser. Det är en kedja som i hög grad bidragit till att forma Sverige som industrination.

*Lars Nyström är verksam vid historiska institutionen, Göteborgs universitet. Hans forskning kretsar kring det svenska agrarsamhällets omvandling under 1800- och 1900-talen. Avhandlingen *Potatisriket* (2003) handlar om patriarkala maktrelationer utifrån ett godssamhälle i Västergötland ca 1850–1920. I projektet *Det tredje Sverige* studeras industrialiseringsprocesser i bondesverige under efterkrigstiden.*

lars.nystrom@history.gu.se

Noter

1. Denna text är ett resultat av forskningsprojektet ”Det tredje Sverige” (VR, projektledare Christer Winberg). Uppsatsen presenterades första gången på det svenska ekonomisk-historiska mötet i Umeå i oktober 2005. Den engelska sammanfattningen har språkgranskats av Sara Ellis-Nilsson.
2. Allansson 1998.
3. Området har definierats industrihistoriskt som Kvänums, Öttums, Jungs, Fyrunga, Tråvad, Edsvära och Önums gamla socknar. Dock har Volvo Pentas fabrik i Önum alldeles intill Vara tätort inte inkluderats i undersökningen.
4. Antal anställda 2005 (företag med minst 5 anställda) efter www.foretagsfakta.se (2005-05-15) med vissa justeringar efter uppgifter från företagen; invånare 2003 enligt äldre församlingsindelning efter: www.vara.se/omvara/folkman.gd.4.19e215b100of3a791d7fff36380.html. (2005-05-15).
5. Särskilt värdefull är Thunströms (1997) arbete om Rekordverken. Det är en utmärkt företagsmonografi som inte bara problematiserar företagarnas roll utan även försöker förstå företaget i ett lokalt sammanhang. Asp & Lundblad 1996 pekar i en C-uppsats på flera viktiga drag i ortens industri. Vidare behandlas flera av traktens företag i Jakobsson 1997. I övrigt se Tabell 1 samt litteraturförteckning för en översikt.
6. Se Mattson 2000, s. 46 ff och figur 1..
7. Grönberg 1997, s. 72 ff.
8. Thunström 1997.
9. Grönberg 1997, s. 73; Thunström 1997 s. 17f, 25 ff, 68ff; Hemming 1997, s. 94. Kommerskollegium: 1931 års företagsräkning (RA): primärmaterial.
10. Kommerskollegium: Industristatistiken 1941: fabriker (RA): huvud- och specialuppgifter. Kommerskollegium: 1931 och 1951 års företagsräkningar (RA): primäruppgifter.
11. Thunström 1997, s. 8 och 18; Hemming 1997, s. 95.
12. Lagerström 2005, s. 5 ff.
13. Thunström 1997, s. 18.
14. Thunström 1997, s. 70.
15. Allansson 1990.
16. Framställningen nedan bygger på Lagerströms (2005) monografi om Emtunga.
17. Seyler 1983.
18. Seyler 1983, s. 283. Jfr även Flygare och Isacson 2003, s. 27 och 229 ff.
19. Olof Grönberg (muntl.).
20. Enligt 1950 års befolkningsräkning arbetade 49,4% av de yrkesverksamma i nuvarande Vara kommun med jordbruk, inom undersökningsområdet ca 60%. SCB: 1950 års befolkningsräkning (RA-Arninge): arbetstabeller på sockennivå.
21. Förvärsarbetande 16–64 år, dagbefolkning 2003 (www.scb.se: arbetsmarknad 2005-05-15)
22. Månskensbonden är alltså vanlig på Varaslätten. År 2000 fanns enligt Lindner (2001) 1 237 jordbruksföretag i Vara kommun, vilket kan ställas mot det totala antalet sysselsatta som uppgick till 8 281 enligt samma källa.
23. Jfr även Bäcklund 1988; Isacson 1994; Götlind & Haraldsson 1999.
24. Asp & Lundblad 1996, s. 49,
25. SCB: industristatistiken (RA-Arninge): primäruppgifter från företaget; Jan-Erik Larm (muntligen). Enligt Larm utvecklades systemet på grund av hårdare arbetarskyddslagstiftning som blev svår att hantera inom hemarbetets ram.
26. Bonddöttrarna har varit få i Kvänumsindustrin. År 1984 sysselsattes enligt uppgifterna till industristatistiken 1 100 män och 220 kvinnor. De flesta kvinnliga fabriksarbetare arbetade på ASEA Cyllinda. Annars fanns med få undantag bara kvinnliga kontorister. Varför den kvinnliga överskottsarbetskraften inte kommit till användning är en intressant fråga. En orsak är sannolikt inriktningen mot plåt och maskiner.
27. Några ingångar i litteraturen på området är: *European proto-industrialization*; *Bebyggelsehistorisk tidskrift* vol. 16

- (1988); Isacson och Magnusson 1983; Ahlberger 1988 (om Mark).
28. Mattsson 2000, s. 34.
 29. Jakobsson 1997, s. 25.
 30. Intervju med Ingemar Ronger; Jakobsson 1997, s. 22.
 31. Allansson 1990, s. 61.
 32. Citat efter Asp & Lundblad 1996, s. 45 (flera liknande uttalanden i egna samtal med Grönberg). Jämför med hur Højrup (1983, särskilt s. 102 ff.) använt begreppet livsform för att analysera den på många sätt likartade danska landsbygdsutvecklingen.
 33. Begreppet "tredje Italien" lanserades av Bagnasco 1977. I *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy* medverkar flera av pionjärerna på området. En svensk ingång är Berggren, Brulin & Gustafsson 1998. Suzzara berörs i Panicia 2002. Se vidare Pire & Sabel 1984, särsk. s. 226 f.
 34. Se t.ex. Becattini 2001, s. 46 f.; Ginsborg 1990 s. 233 ff; Capocchi 1990 s. 24.
 35. Om hemmanägareklassens framryckning och formering under 1700- och 1800-talen, se exempelvis Winberg 1996 och 2000; Ahlberger 1996; och Liljewall 1995.
 36. Heckscher 1969, s. 112 ff.; Schön 1982; Magnusson 1996, s. 218 ff; Magnusson 1997, s. 215 ff; Schön 2000, s. 88 ff.
 37. Se t.ex. Sterner 1968; Ahlberger 1988, s. 20 ff.; Magnusson 1996, s. 223 ff. Också i Gnosjö (Rydén 1987, s. 15 ff.) och i Mora (Trotzig 1980, s. 17 ff.) var förläggarna bönder. Se även pågående forskning om böndernas roll i varudistribution och finansiering (papper av Lundqvist 2005 och Olofsson 2005).
 38. Se t.ex. Pollard 1981; Herrigel 1996; samt pågående forskning av Bäcklund (papper 2005).
 39. sos: *Folkräkningen 1930 VII: Folkmängden efter yrke, inkomst och förmögenhet*.
 40. Se t.ex. Sterner 1973; Boqvist 1978.
 41. Utvecklingen uppmärksammades av Dahmén 1950, s. 345 ff. som framförallt slogs av den omfattande företagsbildningen inom konfektionsindustrin "på mycket små tätorter och på rena landsbygden" i Sjuhäradsbygden, av möbeldindustrins utveckling i Tibro och delar av Småland, samt av metallvaruindustrins expansion runt Gnosjö.
 42. Gummesson 1997, s. 66.
 43. sos: *Folkräkningen 1945 V: Totala räkningen*.
 44. Utvecklingen har uppmärksammats av Lundmark & Malmberg 1988 och 1995 vars diskussion rör faktorfördelar (billig mark och arbetskraft). Kartor i anslutning till diskussionen, bl.a över industrisysselsättningens förändringar 1960–1990, finns i Fritz, Alvstam & Korhonen 1995, s. 13 ff.. Industrins lokaliseringförändringar har även diskuterats av Bäcklund 1999 som arbetar med en grövre regionindelning med ett mindre tydligt utslag.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Kommerskollegium, 1931 års företagsräkning

Primäruppgifter från företag

Kommerskollegium, 1951 års företagsräkning

Primäruppgifter från företag

Kommerskollegium, avdelningen för industri- och bergsstatistik

Huvuduppgifter från fabriker 1921–61

Specialuppgifter från fabriker 1921–61

Statistiska centralbyrån

1950 års folkräkning

Arbetstabeller på sockennivå

Avdelningen för industri- och bergsstatistik

Primäruppgifter från företag 1962–89

Intervjuer och samtal

Olof Grönberg, av lokal företagare- och hemmansägaresläkt, före detta näringslivssekreterare i Vara kommun. Flera samtal 2004–2005.

Thord Gustafsson, av lokal företagare- och hemmansägaresläkt, miljö- och kvalitetschef Swegon. Augusti 2005.

Johan och Bengt-Åke Olsson, son respektive far, ägare till jo-ventilation respektive medarbetare på samma företag samt lantbrukare. Båda tidigare verksam på Frisk Ventilation. Oktober 2005.

Jan-Eric Larm, Ordförande i Vara industriförening och med erfarenhet från Cylinda, KPA, Benders med flera företag i bygden. Oktober 2005.

Ingemar Ronger, ägare till Rotage AB och med erfarenhet från

flera företag i bygden. Hemmansägare. December 2005.

Företagsbesök (oktober 2005)

Swegon AB

Jörgenssens industrielektronik

Rotage AB

Jo-Ventilation

Elektroniska källor

www.foretagsfakta.se (2005-05-15)

www.vara.se/omvara/folkmand.4.19e215b1000f3a791d7fff36380.html (2005-05-15)

www.scb.se: arbetsmarknad: förvärsarbetande 16–64 år, dagbefolkning 2003 (2005-05-15)

Kvånumsföretagens hemsidor

Tryckta källor

Kungliga biblioteket

Företagstryck

sos: *Folkräkning 1930: VII: Folkmängden efter yrke, inkomst och förmögenhet*.

sos: *Folkräkning 1940: III: Folkmängden efter yrke*.

sos: *Folkräkning 1945: V: Totala räkningen*. Stockholm 1949.

sos: *Jordbruksräkningen 1944*. Stockholm 1946.

Litteratur

Ahlberger, Christer, 1988, *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790–1850*.

–, 1996, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*.

Allansson, Kjell, "PM-Luft" i *Kvånumbygden* 199X.

- Allansson, Ove, 1988, *Kapten Orädd och jag*.
- Asp, Lars-Göran & Dan Lundblad, 1996, *Kvänum. Juvelen i kronan. En fallstudie av Kvånums industrier*. C-uppsats i Kulturgeografi, Göteborgs universitet.
- Bagnasco, Arnaldo, 1977, *Tre Italie. La problematica territoriale dello sviluppo italiano*.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift, volym 16 (1988): *Proto-industri. Saluslöjden och Sveriges industrialisering*, Red. Maths Isacson & Lars Magnusson.
- Becattini, Giacomo, 2001, *The Cattarpillar and the butterfly. An exemplary case of development in the Italy of the industrial districts*.
- Berggren Christian, Göran Brulin & Lise-Lotte Gustafsson, 1988, *Från Italien till Gnosjö. Om det sociala kapitalets betydelse för livskraftiga industriella regioner*.
- Boqvist, Agneta, 1978, *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850-1950*.
- Borg, Carl-Eric, 2002, "Junga - från gräsrotsnivå" i *Kvånumsbygden*.
- Bäcklund, Dan, 1988, *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870-1970*.
- , 1999, *Befolkningen och regionerna. Ett fågelperspektiv på regional ekonomisk utveckling i Sverige från 1820 och framåt*.
- , 2005, *Ett regionalt perspektiv på industrisamhällets genombrott i Sverige*. Papper presenterat vid Ekonomisk-historiska mötet, Umeå 7-9 okt 2005.
- Capecchi, Vittorio, 1990, "A history of flexible specialisation and industrial districts in Emilia-Romagna", *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, utg. Frank Pyke, Giacomo Becattini & Werner Sengenberger.
- Dahmén, Erik, 1950, *Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919-1939*.
- European proto-industrialization*, 1996, utg. Sheilagh C. Ogilvie & Markus Cerman.
- Flygare, Irene A., & Mats Isacson, 2003, *Det svenska jordbrukets historia. Jordbruket i välfärdssamhället 1945-2000*.
- Fritz, Martin, Claes Göran Alvstam & Jorma Korhonen, 1995, "Svenskt näringsliv i historiskt perspektiv", i *Sveriges Nationalatlas. Industri och Service*, utg. Claes Göran Alvstam.
- Gummesson, Ola, 1997, *Därför lyckas Gnosjö. Bygden som har blivit ett begrepp*.
- Götlind, Anna, och Kjell Haraldsson, 1999, *Fyra företagarbygder. Porträtt av lokalt näringsliv utanför storstaden*.
- Ginsborg, Paul, 1990, *A History of contemporary Italy. Society and politics 1943-1988*.
- Grönberg, Olof, 1997, "Idé, vilja, kunskap - om företag och företagare", *Utblickar. Jubileumsskrift. Skaraborgs läns sparbank 150 år. 1847-1997*.
- Heckscher, Eli F., 1969, *Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutiden*.
- Hemming, J.-G., 1997, "Grönbergs i Öttum - Hågkomster" i Per Thunberg, *Rekordverken 100 år - från bysmedja till världsindustri*.
- Herrigel, Gary, 1996, *Industrial contructions. The sources of German industrial power*.
- Højrup, Thomas, 1983, *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*.
- Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, 1990, utg. Frank Pyke, Giacomo Becattini & Werner Sengenberger.
- Isacson, Maths & Lars Magnusson, 1983, *Vägen till fabrikena. Industriell tradition och yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*.
- Isacson, Maths, 1994, *Vardagens ekonomi. Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet*.
- Jakobsson, Ingemar, 1997, *Entreprenörerna. I huvudet på en gammal fabrikör*.
- Jonsson, Rune, 1988, "Från Snickar-Gustaf till Kvånum kök. Kvånums äldsta företag i privat ägo 65 år", *Kvånumsbygden*.
- Lagerström, Sven H. G., 2005, *Från bysmedja till världsindustri. Pharmadule Emtunga 1945-2005*.
- Liljewall, Britt, 1995, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*.
- Lindner, Sofia, 2001, *Fakta om små och stora företag 2001*.
- Lundmark, Mats, & Anders Malmberg, 1988, *Industrilokalisering i Sverige. Regional och strukturell förändring*.
- , 1995, "Näringslivsomvandling och lokaliseringsförändring", *Sveriges Nationalatlas. Industri och Service*, utg. Claes Göran Alvstam.
- Lundqvist, Pia, 2005, *Gårdfarihandeln mellan privilegesamhället och marknaden*. Papper presenterat vid Ekonomisk-historiska mötet, Umeå 7-9 okt 2005.
- Magnusson, Lars, 1996, "Proto-industrialization in Sweden", *European proto-industrialization*, utg. Sheilagh C. Ogilvie & Markus Cerman.
- , 1997, *Sveriges ekonomiska historia*.
- Mattson, Carl Otto, 2000, *När Benders kom till byn. En berättelse om Karl-Erik och den nya tiden*.
- Nyström, Lars, 2002, "Det tredje Sverige. Ett decentraliserat industriellt system 1700-2000" i *Entreprenörskapets dynamik och lokala förankring*, utg. Peter Aronsson & Bengt Johannisson.
- Olofsson, Sven, 2005, "Inte utan säkerhet!" - Tillit och riskhantering i det jämtländska handels- och kreditssystemet under första halvan av 1800-talet. Papper presenterat vid Ekonomisk-historiska mötet, Umeå 7-9 okt 2005.
- Paniccia, Ivana, 2002, *Industrial districts. Evolution and competitiveness in Italian firms*.
- Pollard, Sidney, 1981, *Peacefull contest. The industrialization of Europe 1760-1970*.
- Piore, Michael J. & Charles F. Sabel, 1984, *The second industrial divide. Possibilities for prosperity*.
- Ryden, Josef, 1987, *Småföretagskulturen i Västbo, Svante Kolsgård, Josef Rydén & Björn Sernefalk, Gnosjöandan, verkligheten bakom myten. Utvecklingen och innebörden av företagsandan i Gnosjö- Anderstorpsområdet. En historisk och sociologisk pilotstudie*.
- Seyler, Hans, 1983, *Hur bonden blev lönarbetare. Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling*.
- Schön, Lennart, 1982, *Industrialismens förutsättningar*.
- , 2000, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*.
- Sterner, Björn, 1968, *Från hemslöjd till storindustri. Sjuhäradsbygdens ekonomiska historia och geografi*.
- Sterner, Björn, 1973, *Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft*.
- Thunberg, Per, 1997, *Rekordverken 100 år - från bysmedja till världsindustri*.
- Trotzig, Dag, 1980, *Urmakeriet i Mora*.
- Winberg, Christer, 1996, "En annan väg till det moderna samhället. Den svenska bondeklassens uppräckning", *Folkets historia*, nr 2.
- Winberg, Christer, 2000, *Hur Västsverige blev västsvenskt*.

How the farmer became a manufacturing entrepreneur

On the Kvänum area and the expansion of manufacturing industry
in the Swedish countryside in the post-war period

By Lars Nyström

Summary

This article deals with the industrialisation of the Kvänum area on the plains of Västergötland in western Sweden. Not long ago this was one of the most emphatically agricultural districts in Sweden, dominated by its strong freeholders. In the early 1950s most people still lived on the land. Today, though, Kvänum is one of the area's with the highest rate of employment in Swedish manufacturing industry. It has a large number of small and medium-sized companies, mainly in the sheet metal and machine industry. How did this industrialisation come about? The question is interesting since it is hard to find any of the factors usually associated with an industrialisation process. The area has no raw materials and no proto-industrial traditions, nor did the companies enter from outside, in search of cheap land or labour. Yet this area is in fact typical of post-war Swedish industrial expansion, which mainly took place in rural, formerly freeholder-dominated areas.

The main argument of this article is that Kvänum's manufacturing industry evolved in close interaction with agriculture. Firstly, agriculture had an important market function. Kvänum's manufacturing pioneers were two village blacksmiths who in the 1930s started producing light farm machinery. After WWII new companies began to appear, as former employees of these firms set up on their own. As the local market was strong and entrepreneurs and employees usually had personal experience of working the land, as well as close connections to local farmers, firms in the area often managed to develop highly competitive products. The skills needed to make these commodities later led to a branching out into various fields of production.

Secondly, social and economic changes in agriculture have been a strong driving force in the industrialisation process. Owing to farm mechanisation and rising income expectations throughout the post-war period, more and more land

was required to secure a family's livelihood, forcing farmers to search for alternative sources of income. Wage labour was one solution, and this way the emerging local factories were able to secure the manpower supply they needed. But there was also another way out. With agricultural incomes declining, some farmers built up their own manufacturing enterprises. In fact, nearly all manufacturing industry entrepreneurs in the area were either farmers or sons of farmers. More than half the area's major companies actually started on a farm.

What was the basis of this entrepreneurial activity? Several factors make it relatively easy for a farmer or his son to build up a firm. His basic needs are met by agriculture. He can use himself and his family as a source of cheap labour. His farm buildings can be used for industrial purposes – many of the companies in Kvänum started off in former cowsheds or pigsties. We can also see how the capital that the farm represents can be employed in developing the firm: land can be sold or used as security to finance industrial investments. Underlying all this there is probably also a cultural factor: the freeholder's or his son's endeavour to remain "his own boss".

In previous research there is a long tradition of emphasising the role of the freeholder in the early stages of Sweden's industrialisation. Unlike most parts of Europe, where proto-industrial activities were controlled from urban centres, most proto-industries in Sweden were organised rurally. The putters-out who organised production and the tradesmen who managed distribution often emerged from the freeholder class, and many of them later became factory owners. From this perspective the industrialisation of Kvänum and many other formerly freeholder-dominated areas during the post-war period can be seen as yet another example in a long tradition of rurally based industrialisation in Sweden.

Småskalig möbelindustri i Lindome

av Lena Palmqvist

LINDOMEBYGDENS GÅRDAR LIGGER spridda utmed det gamla vägnätet i dalgången och sluttningen öster om motorvägen mellan Kungsbacka och Göteborg. Kulturlandskapet är småskaligt med välbevarad bebyggelse. Möbeltillverkningen i Lindome var redan under tidigt 1700-tal välkänd för den höga kvalitén och säkra stilkänslan. Det är framför allt stolar från gustaviansk tid och empire som i senare tid förknippats med lindomemöbler, vilket hänger samman med att stolarna från sekelskiftet 1800 och fram till mitten av 1850-talet märktes med tillverkarinitialer.

Under senare delen av 1800-talet och framåt blev det modernt med möbler i tidens s.k. nystilar. Den hantverksmässiga tillverkningen började industrialiseras, möbeltillverkningen etablerades på flera ställen i landet och modellerna miste mycket av den lokala särprägligheten. Men tillverkningen i Lindome växte och möblerna distribuerades över hela landet. Ofta kan man spåra proveniensen genom påklustrade fraktsedlar från Lindome järnvägsstation.

Men idag finns inga spår av industribyggnader i dalgången. Under senare delen av 1900-talet har ett nytt centrum, med skola, butiker och bostäder vuxit fram nära järnvägsstationen, i övrigt har bebyggelsen bevarat sin 1800-tals- och tidiga 1900-talskaraktär. Lindome är idag ett pendlarsamhälle, där flertalet boende pendlar till Göteborg.

Hur påverkade industrialiseringen Lindomebygden? När hantverket fick konkurrens från de fabrikstillverkade möblerna från Östervåla i Uppland och andra möbelcentra valde lindomesnickarna två vägar, antingen att satsa allt på den fortsatta möbeltillverkningen och hitta lösningar för en rationell drift,

eller att fortsätta tillverkningen hantverksmässigt i mindre skala vid sidan av jordbruket.

Närheten till Göteborg gav förutsättningar för en industriell etablering samtidigt som jordbruket kombinerat med en småskalig möbeltillverkning gav en hållbar ekonomi. Hur utvecklades de olika strategierna och vilken näringsform visade sig mest hållbar i längden?

Historisk möbeltillverkning

Möbeltillverkningen i Lindome går sannolikt tillbaka till senare delen av 1600-talet. Importförbudet år 1731, som bland annat omfattade möbler, gynnade den inhemska tillverkningen och Lindome utvecklades då till ett västsvenskt centrum för möbeltillverkning. Fram till mitten av 1800-talet var hantverket en binäring vid sidan av jordbruket, men blev under senare delen av 1800-talet och fram till mitten av 1930-talet den huvudsakliga inkomstkällan. Varje by och ibland varje gård hade specialiserat sig på stolar, lådmöbler, bord eller soffor. "Nästan hvar mansperson är möbelsnickare, och många hafva förvärfvat stor konstfärdighet."¹

Möblerna såldes i Göteborg, direkt till handlare eller uppköpare som sålde dem vidare till övriga landet och det förekom också en viss export. I "Topografiska och statistiska uppgifter om Hallands län" 1847 lyfter man särskilt fram tillverkningen av soffor, stolar, bord och byråer. Lindomesnickarna var kända för sin yrkesskicklighet och tillverkningsvärdet uppgick samma år till 20 000 riksdaler per år.² Snickeriverksamheten utvecklades till den huvudsakliga näringen i Lindome, medan jordbruket fick en mindre framträdande roll.

FIGUR 1: Dalgången karaktäriseras av ett öppet jordbrukslandskap med snickeriwerkstäderna knutna till den äldre gårdsbebyggelse som bär spår av en småskalig möbelproduktion.
FOTO: Lena Palmqvist 2005.

Efter den omfattande branden i Hällesåkers by i östra delen av socknen år 1829 genomfördes laga skiftet under början av 1830-talet. Skiftet innebar utflyttning av gårdar, men också nybyggnation. Befolkningsökningen var stor under mitten och slutet av 1800-talet, vilket delvis avspeglas i gårdsbebyggelsen, men också i uppförandet av den nya kyrkan.

Bondehantverk eller protoindustri

Möbeltillverkningen i Lindome byggde på en stark hantverkstradition knuten till familjen och gården. Den har vissa drag av protoindustri, i den form ekonomihistorikern Franklin Mendels och socialhistorikerna från Göttingen definierar begreppet.³ Men snickeriet organiserades aldrig i form av förlagssystem och de lokala snickarna förefaller ha haft en förhållandevis självständig ställning gentemot köpmännen/möbelhandlarna. Snickarna kunde efter beställning lämna sina färdiga stolar till lanthandlaren och betalningen skedde i form av livsmedel, ibland som förskott, vilket i vissa fall kunde innebära att snickaren hamnade i beroendeställning.

Men jämfört med den väl utvecklade textila

protoindustrin i grannbygden Sjuhäradsbygden, karaktäriseras lindomesnickeriet snarast av ett s.k. köpsystem (Kauf-system)⁴ där handlaren enbart fungerade som uppköpare av de färdiga produkterna. Den viktigaste distributionskanalen före järnvägens tid var emellertid torgförsäljningen i Göteborg varje lördag. ”Försäljningen av möblerna sköttes av husets fruntimmer, männen hade fullt upp att göra med nästa veckas produktion. I regel körde man till Göteborg varje lördag, sällan på onsdag. Borås och Varberg besöktes mycket sällan på senare tid, möjligen vid någon stor marknad på hösten. Gårdfarihandel har aldrig förekommit.”⁵

Utvecklingen inom den textila hemindustrin i Sjuhäradsbygden som lade grunden till den omfattande textilindustrin med Borås som centrum hade en tydligare protoindustriell struktur, med gårdfarihandeln som grunden för hemindustrin och de mest framgångsrika och kapitalstarka förläggarna som blev traktens storfabrikörer. Det fanns i Sjuhäradsbygden ett nära samband mellan byfinansierarna, förläggarna och fabrikörerna.⁶ Liknande anknytningar kan man inte påvisa inom lindomesnickeriet. Frågan är vilken betydelse den kvardröjande hantverkstraditionen och den starka kopplingen till gårdsverkstäderna inom lindomesnickeriet hade under industrialiseringsskedet. Var-

Först vid mitten av 1800-talet började skogsarealen åter öka, bland annat genom skogsodlingar. Under 1900-talet har skogsarealen vuxit till drygt 50% av den totala landarealen.⁷

Lindome socken är en gränsbygd mot Bohuslän och Västergötland och med Göteborg på drygt två mils avstånd. Socknen sträcker sig mellan det relativt skogfattiga slättlandet utefter hallandskusten och skogsbygden längre österut utmed gränsen till Älvsborgs och Jönköpings län. Den östra delen av socknen är mer rik på skog än den västra. Tvärs genom socknen flyter Lindomeån, som i sitt övre lopp bildar ett flertal forsar, där vattenkraften tidigare drev mindre kvarnar och sågar.

Skogarna i Halland blev fram till början av 1800-talet hårt exploaterade genom uppodling, betesgång och ljungbränning samt pottaskeframställning och tillverkning av tunnämnen för salterierna.

Lindome utvecklades redan under 1600- och 1700-talen till centrum för den hantverksmässiga tillverkningen av möbler. Men råvarutillgången var inte särskilt gynnsam. Möblerna tillverkades av björk och furu och i byn Hassungared, belägen i socknens östra och skogrika del hämtades virket under 1770-talet från Marks härad i Västergötland, vilket betydde en transport på 3-4 mil.⁸ Redan vid den tiden hade virket börjat betinga ett förhållandevis högt pris, vilket hade samband med skogsskövlingen. Det var huvudsakligen furuvirke som köptes från Bollebygd i Marks härad, eftersom björk fanns tillgängligt inom socknen. Alm och ask hämtade man vanligen från Fjärås eller längre söderut i Halland. Fanér fick man däremot köpa i Göteborg.

Lindome

SOCKEN

1 = Lådmöbler, chiffonjer, byrår
2 = Sängar
3 = Stolar
4 = Skrivbord
5 = Soffor
6 = Bord
7 = Spinnrockar
8 = Gungstolar
9 = Liar, skåror

The map shows the Lindome socken area, bounded by the Göta älv to the north and the Kungälv älv to the south. It includes the following parishes and locations:

- Finnsjön
- Twiste
- Tulebysjön
- Källered
- Sagsjön
- 5, 9 Dvärre
- 3 Knipered
- 3 Kåpsered
- 5 Hassungared
- Yxnävd
- Axlava
- Gövättnera
- Blåvättnera
- St. Djursjön
- Alvsåker
- Lyckan
- 3 Skägged
- Berget
- 1, 2 Gärda
- Kyrkan
- Bar
- 6 Si
- 1, 3, 6, 7 LINDOME
- 3, 8 Gastorp
- 3 Bräcka
- 5 Anderstorp
- 3, 8 Rantorp
- 3 Fägelsta
- 1 Ingemantorp
- Sandsbacka
- Naturreservat
- 3 Dunsered
- Långås
- Högsred
- Hällesås
- 3 Kimmersbo
- 1 Ingered
- 1 Ålgårdsbacka
- 1 Torvmossared
- 1 Tommered
- 1, 3 Strekered
- 1, 2, 3 Greggered
- 1 Hällesås
- 1 Roggelid
- Skärpholmen
- Skärgårde
- 2 Ranered
- 4 Djupedala
- 4 Holmen
- 4 Grönsjön
- Djursjön
- Nordsjön
- Sundet
- Ostersjön
- Klep
- Börsås
- 1 Ingered
- Köpsjön
- Hållvatten

Legend:

- + + + Gamlas riks- och länsgrens
- - - Nuvarande länsgrens

Scale: 1:50 000

A.G. Barchaeus som för Vetenskapsakademiens räkning reste i Halland för att rapportera om lantushållningen, besökte 1773 Lindome. Han beskriver hur engelska stolar genom mellanhänder i Göteborgs nådde lindomeborna under 1770-talet. Även om möbelhantverk hade bedrivits långt tidigare i Lindome, fick möbeltillverkningen ett uppsving genom de engelska förebilderna. Närheten till Göteborg var såväl under 1700-talet som under 1800- och 1900-talen betydelsefull för möbeltillverkningens utveckling. Stolar kom även att exporteras till England under sent 1700-tal och Barchaeus uppger att Lindomestolar exporterades till England till ett årligt värde av 3 000 d:r silvermynt.⁹

Närheten till Göteborg som avsättningsmarknad var en viktig faktor för lokaliseringen av möbeltillverkningen såväl under den förindustriella perioden som senare. I en Landshövdingerrapport år 1746 omnämns särskilt möbelsnickeriet i Lindome, men snickeriverksamheten innebar inte en obruten glansperiod under 1700- och 1800-talen. Variationer i efterfrågan förekom och svårigheterna att under början av 1800-talet fritt avsätta möbelproduktionen var besvärande. Vid sockenstämman 1834 fick riksdagsmannen Olof Lindbäck, med släktanknytning till Lindome, i uppdrag att driva frågan om fri avsättningsmarknad för lindomemöblerna. Det resulterade i ett riksdagsbeslut som innebar att lindomesnickerarna skulle "i landets södra och

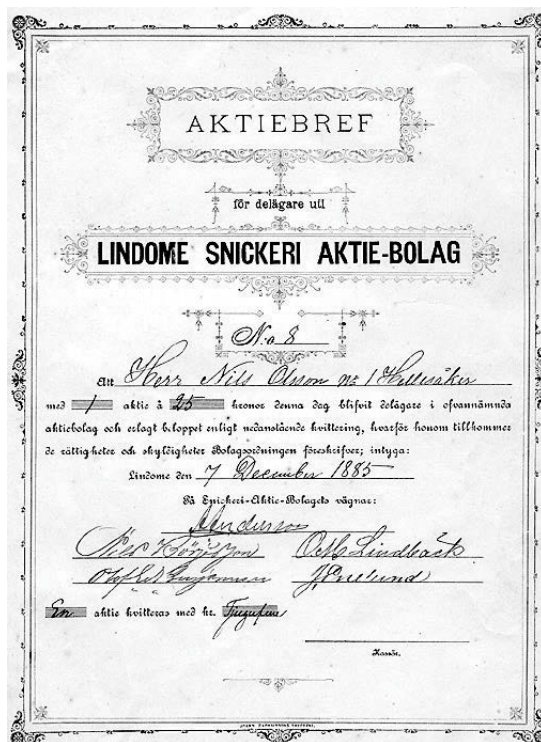
västra provinser utan intrång få avyttra sina alster." Effekterna av beslutet visade sig snabbt. Tillverkningsvärdet i socknen steg från 5 000 rdr bco år 1830 till 18 000 år 1840, vilket innebar att det mer än tredubblades på tio år.¹⁰

I Husförhörlängder från Lindome socken från senare delen av 1700-talet och framåt uppges bisysslor som snickare, smed och stolmakare. Lindomesnickeriet har blivit mest känt för den omfattande produktionen av sittmöbler av hög kvalitet som tillverkades under senare delen av 1700-talet och under det tidiga 1800-talet. Stolarna var signerade, vilket under den här tiden i övrigt är känt främst från Stockholm. Men de signerade stolarna från Lindome utgör bara en liten del av den totala tillverkningsvolymen.¹¹ I Lindome tillverkades chiffonjéer, byrår och andra lådmöbler, sängar, skrivbord, spinnrockar, skåp och förvaringsmöbler m.m.

De verkstäder som byggdes under sent 1800-tal var fortfarande huvudsakligen knutna till gårdsbebyggelsen. Men när Väst kustbanan öppnade för trafik i slutet av 1880-talet blev området kring järnvägen och stationen intressant lokaliseringsmässigt. Möbelhandlare Colldén, med butik i Göteborg, uppförde en stor byggnad vid järnvägen, som inrymde möbellager, speceri- och manufakturaffär, men någon mer omfattande industrietablering ägde aldrig rum. Nordost om stationen låg Anderstorps

FIGUR 3: J. B. Colldéns snickerifabrik och affär låg centralt i Lindome med reklamskyltar ut mot järnvägen.
FOTO: Lindome hembygds gilles arkiv.

FIGUR 4: Nils Olsson i Hällesåker var medlem i snickereriblaget men hade ingen egen produktkatalog. FOTO: Lindome hembygdsgrupps arkiv.

bomullsspinneri med verksamhet sedan 1832. Vid spinneriet arbetade kvinnor och barn. Omkring 1850 bestod halva arbetsstyrkan av minderåriga. Spinneriet fick allt större betydelse och sysselsatte 144 personer år 1902, en personalstyrka som bibehölls under de kommande decennierna.¹² Under slutet av 1930-talet byggdes också ett färgeri.

Små och medelstora gårdar

Gårdarna var relativt små, cirka 4 tunnland, 20 000 kvm.¹³ Avsaknaden av stora mangårdsbyggnader visar tydligt att förlagsverksamheten aldrig hade någon betydelse för snickerinäringen. Många av de äldre gårdarna har en relativt sluten gårdsplan, där bostadshus och ekonomibyggnader grupperas kring den inre gårdsplanen. Gårdsbebyggelsen kompletterades ofta med en fristående snickeriverkstad, vilket bidrog till att skapa ett slutet gårdsrum. Till en början låg snickeriet inrymt i eller i anslutning till mangårdsbyggnaden, men senare flyttades verksamheten ut till ladugårdarna och under 1900-talet uppfördes fristående verkstäder vid många gårdar.

"Det frågades aldrig i Lindome om man snick-

rade eller gjorde möbler, utan det hette alltid: Hövlar du? Och hövlade man, ja då var man en riktig lindomebo. Därefter gick anseendet."¹⁴

I en uppteckning från 1941 beskriver Alfred Jönsson, född i Lindome 1870, möbelsnickarnas sociala ställning. Deras ekonomiska situation var bättre än de rena jordbrukarnas, men bostäderna skilde sig inte åt. De som inte drev jordbruk hade ofta ett större eller mindre torp och de klarade sig i allmänhet bra på sitt snickeri. Häst och kärra kunde man låna från någon hemmansägare för tre kronor per resa, om man inte hade egen. De flesta hemmansägare i östra Lindome hade små odlingslotter, men oftast med en häst, ett par kor, gris och höns. Hustrun och de mindre barnen skötte vanligen jordbruket. De som hade större jordbruk som omfattade 10–25 tunnland åker och äng och dessutom lite skog, hade vanligen 1–2 hästar och upp emot 6–7 kor samt smådjur. Vid dessa gårdar hade man också dräng och piga. Jordbruket gav förhållandevis bra skördar, men snickeriet gav penninginkomsten.¹⁵

Lindomesnickeriet utvecklades i olika former. En del av befolkningen snickrade under vinterhalvåret, när jordbruket inte krävde lika stora arbetsinsatser. Andra snickare satsade helt på hantverket, utvecklade sin skicklighet och var sysselsatta med snickeri året runt. Man utvecklade samtidigt olika specialiteter mellan olika byar, men också mellan olika gårdar. De snickare som var skickliga träsnidare blev halvfabrikatsleverantörer till andra möbelsnickare.¹⁶

Varje snickare arbetade så länge det rörde sig om styckemöbelstillverkning inom sitt speciella fack, vilket skapade en möblernas geografi i Lindomebygden.¹⁷ "Det var snickare på vartenda ställe och den som inte hade plats till hyvelbänkar åt alla pojkar hade det svårt."¹⁸

Något lönearbete i traditionell mening förekom inte, men man kunde hyra in sig i en snickeriverkstad "för fjärdepart", vilket innebar att snickaren som ägde verkstaden stod för verktyg, virke och hyvelbänk, mot förtjänsten av var fjärde färdigställd möbel vid försäljningen.

FIGUR 5: *Martin Karlssons snickeriverkstad i Hällesåker 1915.*
FOTO: *Lindome hembygds gilles arkiv.*

Lindome snickeribolag och katalogmöblerna

När industrialiseringen även började påverka möbeltillverkningen, mötte hantverket i Lindome på svårigheter. Järnvägsförbindelsen Göteborg – Varberg öppnade hösten 1888. Det innebar helt nya förutsättningar för möbelsnickarna i Lindome. I anslutning till stationen byggdes magasin för möbler och avsättningsmarknaden för lindomeprodukterna ökade avsevärt. Inom ett par år transporterades merparten av alla möbler med järnväg, direkt ut till möbelhandlare i hela landet. I S:s årsrapport för 1910 framgår att man hade två järnvägsvagnar uppställda på ett av sidospåren. Dessa fylldes varje vecka och byttes ut mot två nya vagnar för den kommande veckan.

Järnvägen gav helt nya möjligheter, kontakterna med omvärlden blev tätare och effektivare. För att bättre möta de nya förutsättningarna för möbeltillverkningen gick flera snickare och handlare samman och bildade ett bolag. Lindome snickeribolag etablerades 1887 och existerade fram till 1908. Det omfattade 200–300 delägare och hade fyra försäljningsställen.¹⁹ De tryckte upp kataloger som gjorde det möjligt för möbelhandlare i hela landet

att beställa möbler direkt från Lindome. Strukturförändringen påverkade bebyggelsen genom att ett par större verkstäder byggdes. Carl Andersson var en av dem som byggde upp en relativt stor snickeriverkstad med flera anställda, nära Lindome järnvägsstation.

Det finns också exempel på hur enskilda snickare gick samman för att bilda lite större snickeriverkstäder. Samarbetet innebar att man kunde få tillgång till maskinell utrustning. Redan 1908 fanns det eldriven maskinhyvel i Lindome, där man kunde boka in sig och få hyvlat.²⁰

Enskilda verkstäder

Konkurrensen från de fabriksstillverkade möblerna pressade ner priserna på de hantverksmässiga produkterna. Genom att gå samman och bilda ett aktiebolag var det lättare att möta konkurrensen. Man fick därigenom också möjlighet att gemensamt köpa in virke och annat material. Men vid sidan av de snickare och affärsidkare som gått samman i bolaget fanns det samtidigt flera enskilda verkstäder där man arbetade vidare på ett traditionellt, hantverksmässigt sätt. Under senare delen av

1800-talet fanns det närmare 300 enskilda snickeri-verkstäder i Lindome, som sammanlagt sysselsatte 800 personer på hel- eller deltid inkluderat kvinnor och ungdomar.²¹ Tillverkningen av "katalogmöblerna" hade sin största omfattning under den här perioden. Men från sekelskiftet 1900 och fram till slutet av 1930-talet minskade detta gårdsanknutna snickeri till ett femtiotal verkstäder.²²

Från sekelskiftet kan man också skönja en tendens till att jordbrukets betydelse ökade och den permanenta busslinjen mellan Lindome och Göteborg, som startade 1931 innebar att många yngre snickare tog arbete i Göteborg. Deras yrkesskicklighet var välkänd och lindomesnickarna var mycket eftertraktade som finsnickare vid husbyggena i Göteborg. Några av de snickare som hade enskilda verkstäder och tillverkade på beställning från privatpersoner drev sin verksamhet under hela 1900-talet. Det fanns verksamma snickare så sent som på 1990-talet.

Under slutet av 1930-talet bedrevs möbeltillverkningen endast på några få ställen inom socknen, främst av äldre personer. För de mindre verkstäderna som saknade maskinell utrustning var det svårt

att hävda sig i konkurrensen. De som inte skaffat egna maskiner anlidade oftast någon större eller mindre snickerifabrik i närheten för sågning, riktning, hyvling och fräsning av vissa möbeldelar. Vid denna tid etablerades ett stort antal fabriker i Småland och på andra håll, vilket innebar en svår konkurrens.

Bebyggelsemässigt innebar denna period att ett par snickerilokaler byggdes upp centralt i Lindome, nära järnvägsstationen, vilka senare revs i samband med att Lindome nuvarande centrum byggdes.

Småbrukarbygd

Under senare delen av 1800-talet och under det tidiga 1900-talet när industrialiseringen av möbeltillverkningen förändrade närings- och bebyggelsestrukturen i andra bygder fortsatte tillverkningen i Lindome i stor utsträckning att bedrivas inom varje gårdshushåll, vilket innebar att de snickeriverkstäder som byggdes snarast fick karaktären av en av jordbrukets övriga ekonomibyggnader. Bebyggelsemässigt har möbeltillverkningen i Lindome varit en anonym verksamhet knuten till gården. Men

FIGUR 6: I de äldre kringbyggda gårdarna var snickeriet ofta inrymt i någon av ekonomilängorna.
FOTO: Lena Palmquist 2005.

FIGUR 7: *Linus Andersson hade snickeriverkstad vid gården Nygård i Lindome by. Gården byggdes år 1900. FOTO: Lindome hembygds gilles arkiv.*

om man söker efter de karaktäristiska byggnaderna framstår möbeltillverkningen i stort sett ha varit representerad vid de flesta gårdar.

I beskrivningar och uppteckningar ges en mycket entydig bild av gårdsbebyggelsen knuten till såväl det tidiga möbelhantverket som den mer omfattande tillverkningen av "katalogmöbler". Det är också denna bebyggelsestruktur med små och medelstora gårdar som karakteriserar dagens landskap i lindomesocknarna. Snickarfamiljerna bodde ofta i en stuga på två rum och kök. Köket användes ursprungligen som en kombinerad snickarbod, men ytterligare ett rum byggdes till, när snickeriet fick större omfattning. En del av ladugården kunde också tas i anspråk för snickeriet eller också byggdes en särskild snickarverkstad i anslutning till den övriga gårdsbebyggelsen.

Snickarverkstaden utmärktes av en byggnad med flera fönster, minst tre fönster, ett på varje sida av husgaveln. Dagsljuset var helt avgörande för en bra arbetsplats. "Antalet snickare i Lindome var stort och föremålen som tillverkades där var många. Det kan lätt ge intrycket av att det tidigt fanns utvecklade verkstäder för möbeltillverkning i trakten. Men så var det inte. Snickerilokalerna var den egna bostaden eller ladugården. Först efterhand

började speciella verkstäder uppföras. Hur stora verkstadslokalerna var och var de fanns belägna berodde både på snickarens skicklighet och på avsättningen av hans produkter. De som slöjdade skedar, fat, vispar och andra enkla föremål behövde inte större utrymme än köket."²³ Efter en brand i Hällesåker by 1829 togs det fram bestämmelser för utformningen av snickarverkstaden, men det var uppenbarligen inte många som följde dessa bestämmelser. Alla olika former av verkstäder fanns kvar så länge det fanns verksamma snickare fram till mitten av 1900-talet.

Sven-Åke Svensson beskriver i Lindome hembygds gilles skrift "Katalogmöbler" ett typiskt snickarhemman genom "Antons i Hällesåker". Gårdarna var små. Man hade en jordlott så att man kunde odla potatis, grönsaker och foder till de djur man hade, som regel en eller två grisar och några höns, i många fall även en ko eller en häst. Det var så att man kunde klara sitt eget hushåll. Manhuset var som regel en framkammarsstuga, en halländsk typ av hus, ett stort kök i ena gaveln och en kammare på den andra gaveln och ett rum i mitten, ingång i mitten på ena långsidan. Det var vanligt att det fanns en liten utbyggnad runt yttertrappan. Med en gång innanför ytterdörren var det en svängd vinds-

trappa. På vinden fanns det som regel ett vindsrum åt varje gavel. Verkstaden var fristående och inredd på den gavel som gav det bästa ljuset, två fönster på gaveln och som regel ett fönster på varje långsida, ibland två. På den andra gaveln hade man djuren. Anton och Klara hade åtta barn. Klara skötte gården och Anton stod i verkstaden och tillverkade skrivbord och likkistor.

Lindome hembydsgille har publicerat en översikt över enskilda verkstäder och de mindre snickeriverkstäder som ingick i Lindome Snickeri Aktiebolag och bedrev verksamhet under 1900-talet, den s.k. katalogtiden.²⁴ Här beskrivs Börjesgården i Hällesåker med snickeriverksamhet fram till mitten av 1900-talet. Gården är sedan 1976 Lindome hembydsgård. Snickeriet vid gården hade drivits av samma släkt fram till slutet av 1800-talet då verksamheten försattes i konkurs och gården såldes. Den nye ägaren som övertog fastigheten 1896 rev den gamla snickarverkstaden och drev gården som jordbruksfastighet fram till 1911, då gården köptes tillbaka av släktingar till den tidigare ägaren, vilka samtidigt var ägare till granngården. De båda gårdarna slogs samman, gårdsbebyggelsen förnyades och en ny snickeriverkstad uppfördes 1912. Syskonen Nilsson drev gården genom att två bröder stod i verkstaden, den tredje brodern skötte jordbruket och systemen hushållet. En av bröderna, Albert Nilsson, startade senare snickerifabrik i Hällesåker, där han tillverkade fönster och köksinredningar fram till 1960-talet, då fabriken såldes och han återgick till att snickra i den gamla verkstaden på Börjesgården.

Hantverkstraditionens styrka

Lindomeslöjden hade sin styrka i hantverkstraditionen och utvecklades aldrig till en mer omfattande industriell produktion. Jämfört med den textila hemindustrins utveckling mot fabriksindustri i den angränsande Sjuhäradsbygden, en fabriks-etablering som drevs av en liten grupp kapitalstarka entreprenörer, storförläggarna, så hade snickeriverksamheten i Lindome helt andra förutsättningar. Den starka hantverkstraditionen, med oberoende, högt kvalificerade och specialiserade hantverkare, verkssamma inom familjen och gården, motverkade en mer utpräglad entreprenörsanda. Det förekom ett fåtal möbelhandlare kring sekelskiftet 1900 som

gjorde försök att etablera sig som uppköpare, handlare och entreprenörer, men de var inte särskilt framgångsrika. På samma sätt var försöken att slå sig samman i bolag inte heller särskilt positiva, varken vid sekelskiftet eller på 1940-talet.

Katalogmöblerna, det fasta varusortimentet som presenterades i de kataloger som skickades ut till möbelhandlare i hela landet, var utsatta för en hårdare konkurrens från andra möbelfabriker än de hantverksmässigt tillverkade möblerna. Den mer exklusiva hantverksproduktionen var mer konkurrenskraftig men samtidigt beroende av enskilda beställningar, oftast från privatpersoner, vilket innebar en mycket ojämn orderingång. Men som hantverksnäring i kombination med jordbruk visade den sig vara mest konkurrenskraftig. Ett exempel är den snickeriverksamhet som bedrevs vid gården Rösera i Ingemantorp. Det år 1905 nybyggda snickeriet blev en av de större hantverkslokalerna i Lindome och verksamheten drevs av snickarsläkten Thorsson. Verksamheten drevs parallellt med gårdsjordbruket och man specialiserade sig på avancerade beställningar på hela möblemang från privatpersoner förmedlade genom familjens möbelaffär i Göteborg. Ofta ritades originalmodeller efter kundens önskemål, med kostnadsberäkning och uppgifter om leveranstider.

Särskilt under skördesäsongen kunde det vara svårt för snickarna att hålla leveranstiderna. Det var inte ovanligt att man anlät andra snickare i trakten och dessa kvalificerade arbeten visade sig vara lönsammare för såväl snickare som möbelbutik jämfört med tillverkningen av standardsortimentet. Svårigheten var att lägga upp en rationell produktion eftersom beställningarna kom in ore-gelbundet.

I Carl Thorssons anteckningar från 1910-talet framgår att han tog emot stora beställningar, som sedan lämnades ut till den egna verkstaden och även till andra snickare som en form av lönearbete. Thorsson var medlem i Lindome Snickeri AB, vars främsta syfte, när det grundades 1887, var att organisera gemensamma virkesinköp för att på det sättet få fram bättre råvarupriser. Virket köptes vanligen från de närmsta trävarufirmorna i Kungälv och Göteborg. Försöken till samköp av virke aktualiserades vid flera tillfällen både i början av 1910-talet och i början av 1940-talet, men ledde aldrig till några större framgångar.

FIGUR 8: Antons i Hälsesåker. Foto av gårdsmålning. Lindome hembygds Gilles arkiv.

Marknadsföring genom hantverks- och industriutställningar

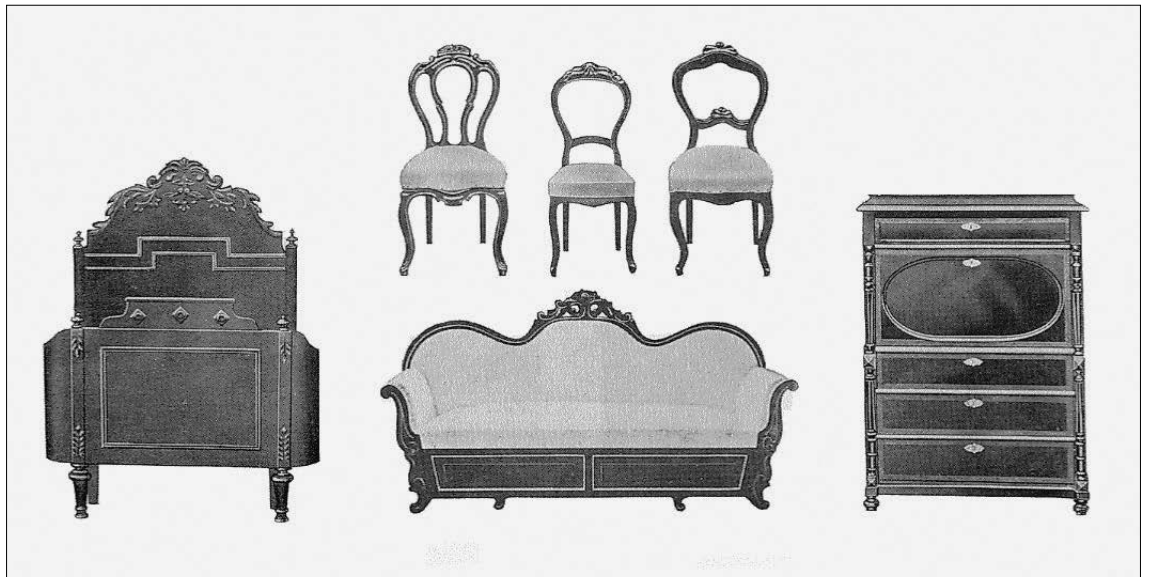
Möbler från Lindome var utställda och väckte stor uppskattning på världsutställningen i Amsterdam i slutet av 1800-talet.²⁵ Vid Hantverks- och industriutställningen i Halmstad 1912 var lindomesnickeriet representerat och blev uppmärksammat med priser och utmärkelser. Snickaren Carl Thorsson och möbelarkitekten Otto Schultz ledde lindomekommitténs arbete och planerade deltagandet väl, kontaktade flera av bygdens snickare, tog fram ritningar till nya möbelmodeller för olika rumsinteriörer. Man var angelägen om att visa upp så kompletta inredningar som möjligt i de fyra utställningsrum som Lindome fick disponera. Resultatet blev mycket positivt och lindomesnickeriet var även representerat två år senare vid Baltiska utställningen i Malmö. Men efter andra världskriget slutade möbelbutikerna nästan helt att ta emot enskilda beställningar från privatkunder, vilket innebar stora svårigheter för de enskilda snickeriverkstäderna.

Det gjordes flera försök att på olika sätt marknadsföra den hantverksmässiga möbeltillverkning-

en. Alfred Jönsson, född i Lindome på 1870-talet, gav följande beskrivning av den minskande produktionen under början av 1910-talet: "Redan före världskriget 1914–18 började snickeriet att avtaga i Lindome. Orsakerna härtill voro, dels möbelsnickerifabrikernas arbeten, som mer och mer började uttränga de äldre möbeltyperna och dels att maskiner voro erforderliga för en snickare om han skulle stå sig i konkurrensen med fabrikena. Den yrkesgren som bäst stod sig i konkurrensen var nog stolmakeriet."²⁶

Minskad orderingång och produktion

Under 1940-talet skedde en tydlig nedgång i möbeltillverkningen. Industrialiseringen av möbeltillverkningen i andra bygder innebar att snickeriverksamheten var hotad. Ett par fabriker hade byggts, men där bedrevs ingen verksamhet under 1940-talet. Enstaka snickare arbetade med beställningsarbeten, men möbeltillverkningens expansiva period i Lindome var förbi. Den nya tidens maskindrivna

FIGUR 9: Möblerna i de tryckta katalogerna kring sekelskiftet 1900 följde tidens mode med de så kallade nystilarna. Exempel ur Carl Enelunds möbelkatalog 1916.

verkstäder hade de små familjesnickerierna ingen ekonomisk möjlighet att bygga upp. Många unga snickare valde istället de bättre betalda byggnadsarbetena i Göteborg och andra satsade åter på jordbruket.

Men det gjordes fortfarande försök att förnya och rädda verksamheten. Några snickare slöt sig samman i *Lindome hantverks- och industriförening* och *Lindome möbelsnickaresekonomiska förening*, båda bildades 1942. Den förra hade 11 medlemmar och den senare 8, men man hoppades på att flertalet av de cirka femtio fortfarande yrkesverksamma snickarna skulle gå med. Den ekonomiska föreningen hade till uppgift att skaffa en gemensam torkinrättning och att köpa in virke i större partier till bättre priser. Meningen var att man liksom tidigare skulle arbeta i sin egen gårdsverkstad, men att man skulle få tillgång till gemensamma maskiner för vissa arbetsmoment. Medlemmarna uppmanades att specialisera sig och genom hantverksföreningen få tillgång till nya modeller och uppslag. Det var också önskvärt att man gick samman kring försäljningen eller åtminstone höll samma prissättning. Det fanns tydliga paralleller med organisationen inom Lindome snickeribolag som bildades på 1880-talet. Snickaren John Wilhelmsson från Hällesåker, som i en uppteckning från 1942 beskriver intentionerna i dessa då nybildade bolag skriver att detta är enda vägen att bevara snickeriet som näring i socknen

och samtidigt behålla dess karaktär av hemslöjd i modernare form.²⁷

Möbelindustrin och hantverksprodukterna

Möbelindustri knuten till fabriksanläggningar etablerades förhållandevis sent i Sverige, trots att möbelhantverket och träslöjden förekommit som

36 timmer	0.120	1.44
68 timmer	1.00	68.00
Korlog		0.10
Färd		1.50
Möbelsnickerier		1.00
Färd		8.00
Värkstadsdjuren		1.00
Beklädnad & Polstering för övrigt		10.00
		326.68

FIGUR 10: Orderbok med skiss och kostnadsberäkning från snickarfamiljen Thorsson 1924. Lindomemöbler, Mölndals museum 1994.

FIGUR 11: *Bebyggelsemässigt var snickerinäringen anonym, men de små verkstäderna fanns vid i stort sett varje gård. FOTO: Lena Palmqvist 2005.*

binärningar till jordbruket på flera ställen i landet. Under 1800-talet var såväl Lindome socken som Östervåla i Uppland centrum för möbeltillverkning, liksom Tibro samhälle i Västergötland, Långasjö och Algutsboda socknar i Kronobergs län och Glimåkra i norra Skåne.

Förutsättningarna för industrietablering var främst god tillgång på råvaror, lämplig drivkraft, yrkesskicklig arbetskraft och en avsättningsmarknad. Utvecklingen i Lindome och Tibro har många paralleller, men i vissa avseenden är de varandras kontraster. Tibro i Västergötland är beläget utmed vattendraget Tidan där det fanns flera mindre sågverk. Under 1860-talet bedrevs laggkärlstillverkning som binäring till jordbruket, vilket senare under 1800-talet övergick i möbeltillverkning. När järnvägen byggdes 1876 började ett samhälle växa upp kring järnvägsstationen, vilket innebar både bostäder och möbelverkstäder.

Bebyggelsekoncentrationen kring det uppväxande järnvägssamhället innebar att många hantverkare från den omgivande jordbruksbygden flyttade in till Tibro där man byggde upp nya verkstäder.

Närheten till järnvägen och möjligheten att effektivt distribuera möbelprodukterna över hela landet, liksom behovet av maskinell utrustning innebar att möbeltillverkningen koncentrerades till Tibro samhälle. I detta avseende skiljer sig Tibro helt från utvecklingen i Lindome. Under förra hälften av 1900-talet hade Tibro ett stort antal möbelföretag, flertalet små verkstäder, oftast med endast en person verksam, men med en koncentration till samhället kring järnvägen.²⁸ Möbeltillverkningen var inte längre en binäring utan hade utvecklats till en självständig näringsgren.

Förutsättningarna för att etablera en fabriksmässig möbelindustri i Lindome var i flera avseenden lika goda som i Tibro. Den avgörande skillnaden och möjligen en faktor av betydelse i förklaringen till varför fabrikstillverkningen aldrig fick ett genombrott i Lindome var avsaknaden av en koncentration av verkstäder, liksom framgångsrika entreprenörer. I Tibro flyttade hantverkarna och tillverkningen in till stationssamhället medan möbeltillverkningen i Lindome förblev spridd över flertalet gårdar i socknen.

Försöken att slå sig samman i bolag och effektivisera marknadsföring och distribution av de sk katalogmöblerna gav aldrig önskade resultat. Sannolikt förblev den individuella hantverkstraditionen med rötter i det välkända lindomesnickeriet under 1700-talet starkare än ambitionerna att utveckla möbeltillverkningen i industriell skala. Men hantverkarna i flera av de enskilda verkstäderna var de som i längden klarade sig bäst.

Kombinationen av jordbruk och ett närmast exklusivt möbelhantverk av hög kvalitet var det som under mitten av 1900-talet trots allt var mest konkurrenskraftigt. Det byggde på en småskalighet med familjen som bas, möjligen utvidgad med ett

par inhyrda snickare. Den ojämna orderingången kunde balanseras med hjälp av jordbruket.

Bebyggelsemässigt präglas lindomebygden fortfarande av mindre lantbruk med snickeriverkstäder som en del av gårdens ekonomibyggnader.

Lena Palmqvist, fil. kand i etnologi, byggnadshistoriker, avd. chef vid Antikvariska avdelningen, Nordiska museet.

lena.palmqvist@nordiskamuseet.se

Noter

1. Stålberg 1942, s. 13.
2. Hallands läns hushållningssällskap 1812–1912.
3. För en presentation och kommentar av teorin se Magnusson, Lars och Isacson Maths 1988, s. 5–8; samt Mendels Franklin 1972; Kriedte, P., Medick, H.-Schlumbohm, J. 1977.
4. Magnusson, Lars och Isacson Maths 1988, s. 6.
5. E.U. 21 981. Uppteckning i Nordiska museets arkiv, 1941, sagesman: Anders Augustsson, Högen, f. 1854.
6. Ahlberger 1988.
7. Stålberg 1942, s. 192, Jordbruksräkningen år 1937, tab 1.
8. Barchaeus 1773. Utg av Möller. B., Lund 1924.
9. Stålberg 1942, s. 193.
10. Martinus 1994, s. 47.
11. Martinus 1994, s. 30.
12. Kommerskollegium, Avd. för näringsstatistik, primärmaterial från fabriker, Hallands län 1902, 1906, 1910, 1918. Riksarkivet.
13. Svensson 2004, s. 43 ff.
14. E.U. 17 600. Meddelaren Hilding Svensson intervjuade på 1940-talet lantbrukaren och snickaren Alfred Augustsson, f. 1865. Nordiska museets arkiv.
15. E.U. 18 622. Uppteckning från 1941, meddelare Alfred Jönsson, född i Lindome 1870. Nordiska museets arkiv.
16. Tärby, Gunnar och Wirsin, Ingrid 1994, s. 66.
17. Tornehed, Stig. I: Pettersson, Astrid & Tornehed, Stig 1980, s. 61.
18. Pettersson 1980, s. 88.
19. E.U. 21 981. Uppteckning i Nordiska museets arkiv, 1941, s. 105. Sagesman: Handlande Carl Enelund, Hällesåker.
20. Svensson 2004, s. 24.
21. Tärby, Gunnar, och Wirsin, Ingrid 1994, s. 65.
22. Svensson 2004, s. 27.
23. Tärby, Gunnar, och Wirsin, Ingrid 1994, s. 64.
24. Svensson 2004, s. 28 ff.
25. Thorsson, Tore. I: Martinus, Birgitta 1994, s. 50.
26. E.U. 18 622, s. 81. Uppteckning 1941, Nordiska museets arkiv. Sagesman Alfred Jönsson, född i Lindome 1870.
27. E.U. 21 981, s. 121. Uppteckning 1942, Nordiska museets arkiv. Sagesman: John Wilhelmsson, Hällesåker.
28. Stålberg 1942, s. 194 ff.

Käll-och litteraturförteckning

Otryckta källor

Mölnåls museum

Arkivmaterial om Lindomesnickeriet

Nordhallands hembygdsförening

Arkivmaterial om Lindomesnickeriet

Nordiska museets arkiv

Upptecknings- och frågelistmaterial

Riksarkivet

Kommerskollegium, Avd. för näringsstatistik

Primärmaterial för hantverkare

Primärmaterial för fabriker

Tryckta källor och litteratur

Ahlberger, Christer, 1988, *Vävarfolket*, Göteborg.

Barchaeus A. G., *Underrättelser angående Landthushållningen i Halland, Stockholm 1773*. (Utg av Möller. B., Lund 1924).

Kriedte, P. & Medick H.-Schlumbohm, J., 1977, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*. Göttingen.

Kulturmiljöer i Mölnådal, Källared och Lindome. Kulturmiljövårdsprogram för Mölnåls kommun 2000.

Magnusson, Lars & Isacson, Maths, 1988, "Proto-industrialisering – en förutsättning för den industriella revolutionen?" *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 16.

Martinus, Birgitta, 1994, Signerade lindomestolar. *Lindome-*

- möbler*. Katalog. Mölndals museum.
- Mendels, Franklin, 1972, "Proto-industrialization: the first Phase of the Industrialization process." *Journal of Economic History* XXXI.
- Palmqvist, Lena A:son, 1988, "Sjuhäradsbygdens bondefabriker." *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 16.
- Pettersson, Astrid & Tornehed, Stig, 1980, *Karlarna hövla, kvinnorna polera*. Stockholm.
- Schoultz von, Gösta, 1942, "Möbelsnickeriet i Lindome." *Fataburen* 1942. Stockholm.
- Stålberg, Helge, 1942, "Några drag ur den sydsvenska möbelindustrins lokalisering" *Svensk geografisk Årsbok*.
- Svensson, Sven-Åke, 2004, *Lindome – Katalogmöbler*. Lindome hembygdsförening.
- Tärby, Gunnar & Wirsin, Ingrid, 1994, *Lindomesnickeriet – historia och förutsättningar*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, nr 48.
- Upmark, Gustaf, 1916, "Allmogeslöjd, företrädesvis i Halland, vid medlet af 1700-talet." *Fataburen*, (s. 44).
- Östervålastolar – tradition – bygd – tillverkning. 1999, *Västmanlands Fornminnesförening och Västmanlands läns museums Årsskrift* 76.

Small-scale furniture industry in Lindome

By Lena Palmqvist

Summary

The small-scale furniture industry which was established during the late 19th century in the parish of Lindome, south of Gothenburg, was rooted in the hand-crafted furniture production of the 18th century, a successful export industry which, nearly 300 years ago, made Lindome well known in the furniture trade. When, towards the close of the 19th century, that craft industry came up against competition from factory-made furniture from other parts of the country, the Lindome cabinet makers chose one of two options: either they staked everything on continued furniture production and looked for ways of improving its efficiency, or else they continued hand-crafting furniture in a small way, to one side of agriculture.

Farms were relatively small, with farmhouse and outbuildings often forming an enclosed quadrangle. In many cases the addition of a free-standing carpentry shop helped to close the quadrangle. At first the carpentry shop adjoined the farmhouse or occupied part of it, but later on the business was moved out into the barns, and in the 20th century many farms acquired free-standing workshops.

The Lindome joinery industry evolved in a variety of forms. Some farmers and craftsmen went in for carpentry during the winter season, when there was less work to be done on the land. Other carpenters staked everything on their craft, improved their skills and concentrated on joinery production all the year round. At the same time, differ-

ent villages – and different farms, for that matter – developed various specialities. Carpenters who were skilled at wood-carving became suppliers of semi-finished products to other furniture makers.

"Catalogue furniture", meaning the fixed range of furniture presented in the catalogues distributed to furniture dealers everywhere in the country, had to compete with factory-made furniture from other sources. More exclusive hand-crafted production to original models often designed according to the customer's preferences was more competitive but at the same time dependent on individual orders, mostly from private customers, which spelled heavy fluctuations of order intake. But as a craft occupation combined with farming, this proved the most competitive proposition.

Furniture making in Lindome remained scattered between most of the farms in the parish. Several attempts were made to join forces in a single company and to streamline the marketing and distribution of "catalogue furniture", but the individual craft tradition remained more powerful than aspirations to furniture production on an industrial scale. And events proved that it was the craftsmen in several of the individual workshops who fared best in the long run. The combination of farming and a virtually exclusive, high-quality craft production of furniture proved to be the most competitive solution for the mid-20th century.

Hur byggdes mejerierna?

– Ett bidrag till mejeribranschens byggnadshistoria

av Henrik Borg

DE FLESTA MÄNNISKOR dricker mjölk och använder smör, ost och grädde i hushållet. Idag tänker vi inte alltid på varifrån dessa mjölkprodukter kommer, men för inte alltför länge sedan fanns ett mejeri i var eller varannan större by. Mejerierna var en viktig del av landsbygdens vardagsliv och i många byar den enda industrin. Mejerier fick också betydelse för framväxten av lantbrukskooperationen som föreringsrörelse, välståndsökningen på landsbygden och förändrade matvanor samt industrialiseringen och mekaniseringen av livsmedelshanteringen. När lönsamheten i den vegetabilieinriktade produktionen under 1800-talets andra hälft pressades av världsmarknaden, kunde mejerierna stimulera övergången till animalieinriktad produktion och under många år skapades stora exportintäkter. Ett stort antal mejeribygnader uppfördes under en period från omkring 1890 till 1920.

Under 2005 och 2006 genomför Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne en inventering av mejerier i länet.¹ Hittills har ett 70-tal äldre mejeribygnader behandlats, antingen genom fältstudier eller via genomgång av äldre inventeringar och arkiv. Vi har hittills inriktat oss på nedlagda mejerier. De befintliga byggnaderna utgör en viktig källa till kunskap om en typ av arbetsmiljö som inte är så väl beskriven sen tidigare. Vårt syfte är att se var de är byggda och i vilka sammanhang, vid vilken tid och med vilka material och vilken utformning. Vi vill också se i vilket skick de är idag och undersöka om de människor som använder miljöerna idag har berättelser om tiden då mejerierna var i drift. Ett tänkbart resultat av undersökningen är att vi lämnar förslag till länsstyrelsen på en miljö som är lämplig för byggnadsminnesförklaring.² Vi har inriktat oss på de mejerier som var i gång under

1950-talet och framåt. Tanken med det är att fånga de mejerier som var i drift innan rationaliseringsvågen kom, men att gallra bort de äldsta småmejerierna och gårdsmejerierna från undersökningen. Detta är ett sätt att avgränsa undersökningen och att rikta intresset mot de byggnader som uppförts som mejerier. Vår undersökning har hittills mestadels berört norra Skåne. Därför kan bilden komma att förändras efter den fullständiga genomgången. Vi planerar även att undersöka länets fyra aktiva mejerier.³

Genom att beskriva ett typiskt mejeri från 1800-talets slut och jämföra med den samtida idealbilden från litteraturen, vill jag i denna artikel teckna bilden av hur och var mejerierna byggdes. Dessutom ges här en kortfattad redogörelse för mejeriindustrins utveckling.

Höörs mejeri

Mejeriet i Höör kan på flera sätt sägas representera det typiska för s.k. andelsmejerier – i vilka mjölkleverantörerna var andelsägare i relation till sina leveranser. Det beskrivs därför mer ingående. Det startades under den tid då andelsmejerierna växte fram och uppfördes troligen efter någon form av typritning. Det byggdes till vid flera tillfällen innan det efter 80 års verksamhet lades ned. När initiativet till bildandet togs 1893 av kronolänsman C.L. Burrau fanns redan ett s.k. uppköpsmejeri på orten. Burraus inbjudan kungjordes i kyrkan och i Eslövs tidning. Vid det efterföljande mötet på Höörs gästgiveri den 12 april 1893 utreddes frågan om möjligheterna att anlägga ett andelsmejeri under ledning av landstingsmannen Nils Andersson från Slagtofta. Intresset måste ha varit stort

eftersom en förening bildades i maj och i likhet med många andra andelsmejerier gick det snabbt från beslut till handling.⁴ Man köpte tre tunnland mark i Tjurasjövängen till ett pris av 1 800 kronor.⁵ En styrelse tillsattes som förutom initiativtagaren bestod av två lantbrukare, en fanjunkare, en bagarmästare, en styrelseledamot titulerad patron, samt en landstingsman. En lokal byggmästare, Olof Jönsson, uppförde huvudbyggnaden och Jöns Thornberg byggde stallet. Till en början tecknades avtal med leveranser från 543 kor, men efter ett år var driften i gång med mjölk från 1 400 kor. Arton par hästar införskaffades för att sköta leveranser och under 1894 vägdes 2 226 201 kg mjölk in. Under de kommande åren steg mängden invägd mjölk men trenden bröts av kriget, då sämre foder påverkade mjölkproduktionen. Mejeriet startade med osttillverkning och framställde som mest sju sorter⁶, varav Höörs stilton nådde störst uppskattning. Stilton tillverkades av hårdost, som tillsattes penicillium roqueforti och förpackades i saltglaserade halvkiloskrus från Höganäs. Mögelkulturen kom från AB Kemikalia i Lund.⁷ Mejeriet ska ha vunnit flera utmärkelser, man sålde mjölk direkt till Stockholm med järnvägstransport, men Stilton gjorde mejeriet till hovleverantör och exportör ända bort till USA.

Byggnadssättet

En bild från 1894 visar Höörs mejeri ett år efter uppförandet. Det finns ingen samtida bild från insidan, men utvändigt ser vi en envånings tegelbyggnad med en väl tilltagen frontespis krönt av en flaggstång. Sadeltaket är belagt med papp på trekantslist och ett skärmtak skyddar lastbryggan vid gaveln. Mejeriets fasader uppvisar en utformning i det närmaste identisk med den typritning Carl Holmbergs mekaniska verkstad publicerade i ett reklamblad 1893. Vi vet inte vem som gjorde ritningarna till Höörs mejeri, men man kan ha anlitat länets mejerikonsulent som åtog sig att utarbeta sådana ritningar. I många fall var det konsumenten som gav anvisningar eller upprättade ritningar. I flera fall gjordes det i samråd med Holmbergs. Vi vet från varukataloger att föreningen i Höör valde just den firman.

Byggnadens sockel uppfördes av huggen granit och dess fasader av rött hårdbränt tegel lagt med pärlfog och dekorativa inslag av gult tegel. Längs Mejerigatan pryds fasaden än idag av en gesims med namnet Höörs andelsmejeri. Skorstenen är rund och cirka 20 meter hög med ett kvadratisk fundament av mönstermurat tegel. Den första skorstenen var lägre med ett fyrkantigt snitt.

Vi kan även se likheter mellan den faktiska

FIGUR 1: Höörs mejeri, 1894. Foto i Höör kommuns ägo.

FIGUR 2: Carl Holmbergs reklambild med typritning från 1893, samma år som mejeriet i Höör byggdes.

utformningen och riktlinjerna i en instruktionsbok från 1900, alltså författad endast några år efter att Höörs andelsmejeri stod färdigt. Här beskrivs hur ett mejeri borde uppföras avseende plan, material och tomtval.⁸ Vidare beskrivs hur mejerier, som gett näringen dåligt rykte, byggts på spekulation under 1880-talet med dåliga material eller inretts i gamla byggnader och bemannade av utbildad personal. I boken framhålls fördelarna med andelsförfarandet och man pekar på danska mejerier som förebilder. När man skulle uppföra en sådan anläggning var det viktigt att tänka på att det fanns riklig tillgång på bra vatten och att mejeriet lades på väl dränerad mark med bra fall för avloppsledningarna. Vidare skulle man välja ett läge med goda kommunikationer, till exempel vid en större vägkorsning och gärna i närheten av en järnvägsstation eftersom frakterna då kunde bli billiga. Landsvägstransporter var vid den tiden dyra och olämpliga för livsmedel, särskilt under den varma årstiden. Även järnvägstransporterna kunde utgöra ett problem eftersom kylhanteringen inte var utbyggd. Livsmedelsprodukter kunde bli stillastående i solgasset mellan transporter, och det var svårt att bedöma vid leverans vad produkten utsatts för under

en längre resa. Transporterna fungerade dock tämligen väl vid de statsägda järnvägslinjerna.

Själva planen kring byggnaden, liksom uppkörsvägen, skulle stensättas eller grusas och noggrant sopas eller krattas, "så att mejeriet äfven till sitt yttre städse ger intryck af snygghet och ordning".⁹ Särskilt där mjölken avlämnades till mejeriet behövdes hårdgjorda ytor, eftersom det spilldes en hel del mjölk. En lätt välvning av ytan förbättrade avrinningen. I Höör lades mejeriet på ett högt läge ett hundratal meter från stambanan. Brunnar grävdes på tomten.

Eftersom hygienien ansågs betydelsefull borde ett mejeri innehålla både tvättstuga och mangelbod. Vidare kan man läsa att personalens bostäder helst borde förläggas till särskild byggnad, men eftersom det var dyrt brukade mejeribygnaden förses med övervåning för att inrymma personalen. Här lyfter dock författaren ett varnande finger och menar att ur hygienisk och sanitär synpunkt är det en olägenhet att inlogera personal inom själva mejeriet. "Bostadsrummen över mejerilokalen är inte alltid sunda och fukt fria och lugna som önskvärt vore."¹⁰ I Höör inrymdes bostäderna först i mejeribygnaden, men redan efter några år (troligen 1904) uppfördes ett bostadshus i vinkel till mejeriet. Bostadshuset nyttjades av mejeriets disponent medan vinden även i fortsättningen användes som bostad till fem-sex anställda och elever. På flera andra mejerier byggs friliggande bostadshus för mejeristen först under 1930- och 1940-talen. Detta var helt i samklang med en tid då kraven på hygienien stärktes liksom kraven på att separera boende från arbete.

Författaren framhåller vikten av att smöret förvaras i kyla till dess att det överlämnas. Större mejerier kunde bygga särskilda lagerrum med låg temperatur och några hade till och med råd med kylmaskin. Kylhållningen var viktig för mjölkens och gräddens beständighet och de flesta mejerier försökte hålla sig med ishus för naturis. En typ av ishus byggdes i regelkonstruktion med liggande panel och inåtlutande väggar fyllda med isolerande torv och jordgolvet lagt på ett tjockt skikt av torv. De enklare ishusen ersattes i de flesta fall under 1930-talet av kylmaskiner även vid de mindre mejerierna. Men alla hade inte råd, och enligt en uppgift sågade man naturis vid en del mejerier ännu på 1960-talet.¹¹

FIGUR 3: Höörs mejeri, bostadshuset från söder. I bakgrunden syns mejeriets skorsten. FOTO: förf.

Författaren menar också att det finns olika sätt att anlägga ett mejeri och att förutsättningar som platsens betingelser, beräknad mjölmängd och antalet leverantörer måste påverka utformningen av mejerierna. Arbetssalen kan anordnas med lanternin som ger ljusa, luftiga, väl ventilerade lokaler. De byggnadsmaterial som författaren anger är sockel av granit, fasader och väggar av tegel och golv av cement. Som golvmaterial användes ofta stora kvadratiske plattor av gjutjärn. Gjutjärnsplattorna gav mindre friktion än andra material när tunga mjölkkanor och kärror skulle dras över golven. Enligt många äldre som arbetat i mejerier skulle golven hållas fuktiga för att ytterligare minska friktionen.¹² I Höör byggdes mejeriet ursprungligen utan lanternin och troligen utan välvt tak i mejerisalen.

Ett annat avsteg från rekommendationerna i instruktionsboken gjorde man i Höör genom att välja Lundafirman Carl Holmbergs¹³ som leveran-

tör av inventarier istället för den maskinaffär i Stockholm och den danska kylanläggning författaren föreslog. I instruktionsboken beräknas den sammanlagda anläggningskostnaden till mellan 18 000 och 22 000 kronor i dåtidens värde.¹⁴ I Höör blev kostnaderna hela 32 000 kronor, vilket att döma av många jubileumsböcker inte var ovanligt.¹⁵ I boken visas ritningar framställda av en arkitekt C. Olinder i Stockholm. De var tänkta för en produktion av ca 3000 kg grädde per dag från 25 000 kg levererad mjölk.¹⁶ Trots att man i Höör tog till ordentligt och från början byggde stort, krävde framgångarna större lokaler. Redan 1904 gjordes en tillbyggnad efter ritningar av John Ekström från Malmö. Förmodligen är det då bostadshuset byggs i vinkel med mejeribyggnaden. Kanske anläggs även trädgården med träd och en mindre vattenlek vid den tiden. Eftersom mängden invägd mjölk ökade under hela drifttiden gjordes successiva tillbyggnader och förändringar. Vid en ombyggnad under

1920-talet välvdes taket i mejerisalen och det för mejerier typiska stora halvmånformade fönstret tillkom. Längs denna gavelfasad löper även en lastkaj för lossning av mjölk. Under samma årtionde inredde man elevrum på vindsvåningen och byggde till lagerlokalen. Även på 1930- och 1940-talen gjordes tillbyggnader. Från den tiden är butikslokalen med skyltfönster och inmurat kassaskåp. År 1955 adderades en stor byggnad mot Västergatan ritad av Helge Barkenius; i denna inrymdes till en början laboratorium och kontor men senare användes den som ostlager.¹⁷

Men tiderna förändrades, och när Skånemejerier bildats vid 1960-talets mitt ökade kraven på storskalighet. Mejeriet lades ned 1973. Från att ha varit runt tjugo anställda under 1950-talet arbetade här cirka tio personer vid nedläggningen. Strax efter nedläggningen inventerades mejeriet och andra äldre industribyggnader i Höörs kommun av Skånes hembygdsförbund.¹⁸

Från hantverk till industri

Mejerihanteringen i Skåne kom inte igång i någon större skala förrän under 1800-talets andra hälft, av den anledningen att boskapsskötseln dittills försumats och kreaturen på många håll varit få. Under 1800-talets mitt kunde många bönder och handlare tjäna goda pengar på spannmålsexport till England. Men på 1870-talet sjönk spannmålspriserna och istället ökade intresset för djurhållning och mejeridrift. Vid några av de skånska godsens gjordes tidiga försök att tillverka ost. I början av 1800-talet anlätade man en schweizisk mejerist på gårdarna Ruuthsbo och Marsvinsholm utanför Ystad. 1840 infördes på Gedsholms gods den första systematiska mejeridriften med en metod från danska Holstein. Man anställde personal från Holstein och höll 200 mjölkkor. Metoden spreds senare även till andra gods i Skåne, som t.ex. Stora Herrestad och Röglå.

Malmöhusläns hushållningssällskap uppmunttrade bildandet av mejerier. Man bekostade utbildningsresor till Danmark, England och USA. Man stödde årligen utställningar där mejeriprodukter provades och prisbelönades. Mellan åren 1867 och 1890 hölls inte mindre än 46 utställningar bara i Skåne. Vid Lantbruksinstitutet i Alnarp satsade man på att utveckla mejerinäringen. 1883 startades

en högre mejeriskola liksom en lägre manlig och kvinnlig sådan. Tio år senare, 1893, inrättades ett mejeriinstitut vid Alnarp. Parallellt med undervisning och forskning drevs mejeriskolan i Alnarp som ett kommersiellt mejeri med tillverkning av mjölkprodukter. Produktionen upphörde så sent som 1984.¹⁹

År 1862 fanns 43 mejerier i Kristianstads län, av vilka alla utom tre var så kallade herrgårdsmajerier. Som namnet antyder hade de startats på herrgårdarna. Här hade man god tillgång till mjölk, resurser att satsa på maskiner och att anställa utbildad personal. En annan typ av mejeri var de s.k. uppköpsmejerierna. De var enskilda eller aktiebolag och köpte in mjölk från bönderna. På 1890-talet hade den svenska mejerinäringen vuxit till en väldig omfattning. Bara i Skåne fanns 320 mejerier. De var fördelade på 120 i Kristianstads län och 200 i Malmöhus län.

Exporten av smör utgjorde hela 10% av landets exportvärde. Smör kom på en tredje plats i betydelse efter de välkända flaggskeppen sågade trävaror och järn och stål. Smörets betydelse för exportintäkterna minskade under 1900-talets början när mejerierna inriktade sig på hemmamarknaden, men ännu ett stycke in på 1910-talet utgjorde smörexporten drygt 5% av landets exportvärde.²⁰ Det är lätt att tänka att många ville ha del av inkomsterna från mejerinäringen och ett stort antal mejerier startades också vid sekelskiftet 1900. Innan dess fanns endast få andelsmejerier och, som tidigare nämnts, var det större gårdar och herrgårdar som startade de första mejerierna.

En av de första ansatserna till andelsmejeri var det mejeri som startades 1874 av några bönder i Felestad, sydväst om Svalöv. Men 1880 grundades Hvilans mejeri AB i Åkarp vilket brukar kallas det första andelsmejeriet i Sverige.²¹ Genomslaget kom dock att dröja och det var inte förrän idén utvecklats i Danmark under 1880-talet som den också blev populär i Sverige. Andelsmejerierna gav bättre betalning för lantbrukarna, och eftersom de själva var delägare kunde de leverera den bästa mjölken till mejeriet istället för att behålla den själv. I retur fick leverantörerna den skummade mjölken som användes till grisfoder. Vinsten som mejeriet gav delades efter andelarna. Det gemensamma ägandet gav bättre resurser för dyra investeringar och rationaliseringar. Andelsorganisationen förefaller

ha varit en mer effektiv driftsform och ersatte successivt uppköps- och herrgårdsmejerierna.

Maskiner och metoder utvecklas

Under slutet av 1860-talet förbättrades tekniken bland annat genom den s.k. ismetoden, som går ut på att hastigt kyla ned mjölken för att separera grädden. Det gav fler gårdar möjlighet att starta mejeridrift. Man började använda nya typer av kärl, som möjliggjorde bättre hygien genom förenklad rengöring. Olika typer av smörkärnor introducerades och på en del håll började man använda hästvandringar för att driva de större kärnorna.

1878 kom separatorn, de Laval's revolutionerande uppfinning. Mejerierna kunde nu separera grädden från mjölken på minuter, när det tidigare tagit timmar. Man började också ta emot mjölk och inte enbart grädde som tidigare. Vid de större mejerierna togs koleldade ångpannor i bruk för att med remdrift driva separatorer och smörkärnor.

En annan viktig teknisk landvinning var den s.k. butyrometern, med vilken mjölkens fetthalt kunde mätas. Under 1890-talet utvecklades pastöriseringen. Med denna metod, som innebär uppvärmning av livsmedel,²² gjordes mjölken mera hållbar, bland annat oskadliggjordes tuberkulosbakterierna. Under 1930-talet utvecklades tekniken ytterligare och 1933 byggdes den första slutna mjölkbehandlingen. Dessförinnan hade tillverkningsprocesserna i mejeriet varit helt öppna.

De kärl som användes tillverkades ofta i teak eller annat hårt träslag men snart började man använda rostfritt stål för apparater och ledningar. Det rostfria underlättade rengöringen av utrustningen, eftersom man kunde använda kemiska medel. Mejerierna förändrades och blev allt mer industriella till sin karaktär när hantverket ersattes av maskinkraft. Elkraft installerades på många mejerier under 1930-1950-talen, vilket gav oberoende av remdrift och möjlighet att placera maskineri i källarvåningar, uthus och utbyggnader. Maskinerna gjordes större och elkraften gjorde att de kunde förses med egna motorer och därför placeras fritt. Planformen blev mindre bunden.

Alla mejerier hängde dock inte med i utvecklingen. Remdrift och förtenta rörledningar liksom ishus med stackad naturis fanns kvar efter 1950-

talet. Arbetsmiljön var bullrig, slamrig och fuktig. Många har beskrivit hur det vintertid var påfrestande att med tunga kannor och blöta kläder arbeta i draget från öppna portar. Men man har också lyft fram gemenskapen och trivseln som fanns på dessa mindre arbetsplatser, där personalen ibland utgjordes av en mejerist,²³ en skummjölkspåg, en maskinist, en smörmejerist²⁴ och ett butiksbiträde. Ibland kombinerades en del av dessa roller i en och samma person. Som yrkesutbildad person hade mejeristen stort anseende i byn.²⁵

De förbättrade transportmöjligheterna fick stor betydelse för rationaliseringarna. En effekt var att bönderna byggde mjölkbord vid landsvägarna. Lastbilstrafiken började under 1930-talet att ersätta hästtransporterna, men hästdragna vagnar gick ännu så sent som på 1970-talet.²⁶ Längre hämtade kunderna mjölken från affären i egna kärl. Småningom startade mejerierna buteljering av mjölken, men på 1950-talet lanserade Tetra Pak engångsförpackningar för mjölk. När specialiserade förpackningar utvecklades under 1950- och 1960-talen, hade flera av de små mejerierna ingen möjlighet att investera i de nya dyra förpackningsteknikerna. De nya transportmöjligheterna och de utvecklade produktionsmetoderna har lett till stordrift i slutna system vid ett fåtal anläggningar.²⁷ Nätet av lokala mejerier med en eller flera egna mjölkbutiker är sedan länge upplöst.

Sammanslagningar ger färre mejerier

På 1930-talet uppmuntrades rationaliseringar genom den statliga mjölkregleringen, i vilken den ekonomiska ersättningen villkorades med krav på att mejerierna slöt sig samman. Mjölkregleringen hade sitt ursprung i att priserna på jordbruksprodukter sjönk kraftigt under 1920- och 1930-talen. Exporten av animalieprodukter gick kraftigt tillbaka p.g.a. dålig efterfrågan och protektionistiska åtgärder hos importländerna. Det ledde till dålig lönsamhet och kris i jordbruket. För att säkra det inhemska jordbruket infördes regleringar efter den uppgörelse mellan Bondeförbundet och Socialdemokraterna som kallats kohandeln. Som ett led i den politiken infördes 1932 den s.k. mjölkregleringen. Den innebar en obligatorisk prisutjämningsavgift på all mjölk som såldes eller bereddes till

smör, ost eller grädde. Meningen var att böndernas ersättningsnivå skulle stiga.²⁸

Fram till 1940 hade mejeriernas antal i Sverige minskat med mer än en tredjedel. Utvecklingen i Skåne gick dock betydligt långsammare. Vid 1930-talets början samlades andelsmejerierna i Skåne i fyra mejeriförbund men ännu 1940 fanns här mer än 150 verksamma mejeriföretag.²⁹ Vid början av 1940-talet byggdes stormejerier gemensamt av föreningar i Kristianstad, Tomelilla och Landskrona. 1964 bildades Skånemejerier av de fyra mejeriförbunden. Efter omfattande rationaliseringar fanns vid 1970-talets början endast knappt 20 mejerier i drift. Nils-Oscar Olsson, före verkställande direktören för Skånemejerier, vittnar om att många mejeriföreningar var negativa till rationaliseringar och sammanslagningar.³⁰ Anledningarna kan ha varit en känsla av minskat inflytande i en större organisation, men kanske också en känsla för hembyn och en rädsla för utflyttade arbetstillfällen, längre transporter och storskalighet. Mejerierna fyllde en social funktion, styrelsemöten och årsmöten var viktiga för den sociala samvaron. Här kunde de delägande mjölkleverantörerna träffas för att utbyta nyheter och fundera på strategier för framtiden och kanske knyta kontakter för andra gemensamma satsningar. Vid mjölkleveranser eller vid inkaseringen av ersättningen för levererad mjölk, bjöds leverantörerna på kaffe eller i vissa fall en sup. Mejeriernas mjölkaffär hade en social betydelse i många byar.

Idag finns en handfull verksamma mejerier kvar. Till följd av förbättrade transportmöjligheter är mejerierna inte längre bundna av att ligga nära de mjölkproducerande lantbrukarna. Skånemejerier har verksamhet i Kristianstad med Centrallagret och Kristianstadsmejeriet, ysteri i Hörby samt mejeri i Lunnarp och Malmö. Huvudkontoret ligger i Malmö. Det finns även av Skånemejerier oberoende verksamheter som bygger på mejeriprodukter, såsom glasstillverkning i Åhus och Ängelholm.

Hur byggdes ett typiskt mejeri?

Mejeriernas bebyggelse är tidigare inte systematiskt undersökt. Äldre, mer omfattande bebyggelseundersökningar berör vanligen större industrier än de mindre landsortsindustrier dit mejerier räknas. De undersökningar, som gjorts i samband med

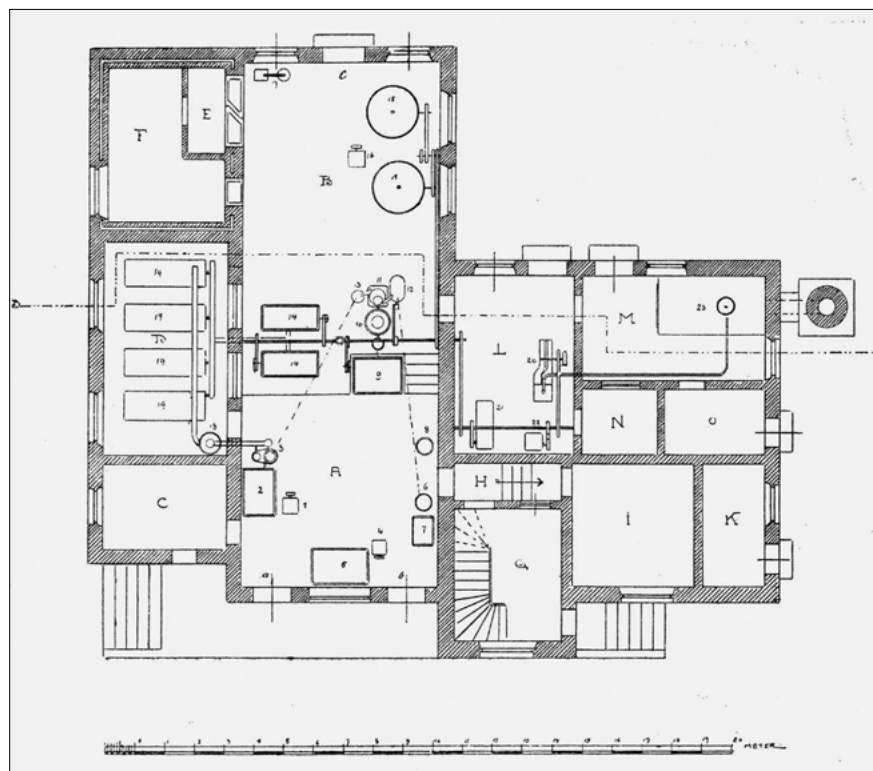
geografiskt avgränsade inventeringar och de industriinventeringar som gjorts, har inte sammanställts med tanke på enskilda branscher. I några fall har ett enstaka mejeri undersökts grundligt men det ger begränsad kunskap om byggnadsskicket för det stora flertalet sådana anläggningar.

De gemensamma drag som kan skönjas för industribebyggelse gäller även mejerierna. Anläggningarna, som uppförs från 1900-talets mitt och framåt, blir storskaliga och generella. De mejerier som uppfördes på 1960-talet byggdes i ett plan, för att minimera interna transporter och ge ökad kontroll åt arbetsledningen. Mejerierna organiserades efter en tredelad modell: inlämningsdel, produktionsdel och leveransdel.³¹ De grunddrag som skildrats av bl.a. Lisa Brunnström, som ökade krav på flexibilitet och beredskap för ständiga förändringar, medförde ovilja att binda resurser i byggnader.³² Dessa betraktas snarare som ett skal runt en föränderlig verksamhet än en manifestation av företagets status. I den moderna industrin liknar byggnaderna varandra, oavsett vilken bransch de tillhör. Att på håll peka ut något som en specifik verksamhetsbyggnad är ofta svårt.

Mejerierna har varit spridda över hela landskapet, möjligen med svaga koncentrationer på Österlen i sydöst och vid de större städerna. En typisk lokalisering var i direkt eller nära anslutning till en järnväg, i eller vid ett stationssamhälle eller sockencentrum. I några fall placerades mejerierna mellan sockencentrum för en grupp socknar, vilket gav en till synes isolerad placering långt från annan bebyggelse. Mejerierna på landsbygden var – under det tidiga skedet från de första större mejerierna på 1870-talet fram till 1930- och 1940-talens stora rationaliseringar – ofta små med en arbetsstyrka från några till ett tiotal personer.

Stadgarna för andelsmejerier spreds från befintliga mejerier till nybildade. I många fall besökte styrelsen för det nybildade andelsmejeriet andra anläggningar för att dra lärdom inför nybygget. Man ställdes inför likartade problem, att hitta en bra belägen tomt med god tillgång till vatten. Ofta erbjöd någon i föreningen ett stycke mark, men i flera fall blev vattenförsörjningen ett problem då produktionen ökade.

En vanlig sekundär funktion för mejerierna var varmbadhus där gästerna betalade för att få bada. Denna servicefunktion togs ofta bort när mejeri-

FIGUR 4: Planritning från instruktionsbok 1900. Planen skiljer sig från de äldre kända mejerier genom att mejerisalen (A+B) går från kortsida till kortsida och att remdriften går tvärs mejerisalens längdriktning.

- A. Mottagningsrummet
- B. Smörtillverknings- och separeringsrum, försänkt ca 0,7 m under mottagningsrummet men i omedelbar förbindelse med detta.
- C. Kontorsrum,
- D. Syrningsrum,
- E. Kylskåp,
- F. Kylrum,
- G. Förstuga och trappuppgång till ov.
- H. Passage,
- I. Laboratorium,
- K. Badrum,
- L. Maskinrum,
- M. Ångpannerum,
- N. Förrådsrum,
- O. Kolbod,
- Q. Frostfritt rum på vinden för vattenreservoar.

erna behövde plats för mer maskineri, något som också sammanföll med att allt fler fick tillgång till egna badrum. I något fall byggde man även för att kunna hyra ut sammanträdeslokalen till andra föreningar.³³

Flera av mejerierna uppvisar stora likheter. Den troligaste förklaringen är att många av dem uppförts efter standardiserade byggmästarritningar.³⁴ I flera fall har maskinleverantörer bistått med ritningar. Vi har sett att Carl Holmbergs mekaniska verkstad i Lund troligen utarbetat ritningarna för åtminstone 16 av de hittills undersökta mejerierna. Kanske fanns det fler firmor som levererade ritningar, men i Skåne var Holmbergs den dominerande leverantören av maskineri och utrustning. Det tyder på att kanske en ännu större andel utformades efter deras typritning.³⁵ Denna typritning har i sin tur förmodligen tillkommit efter anvisningar från en mejerikonsulent. De typritate mejerierna är oftast uppförda med fasader av rött tegel i kryssförband med dekorativa inslag av puts eller gult tegel. I flera fall putsades mejerier som ursprungligen byggts med fasader i bart tegel. Det skedde vid ombyggnader på 1930-talet – möjligen som en följd av den framflyttande funktionalismen. Vit puts represen-

terade dessutom hygien och förändringar i tegelfasaderna kunde enkelt döljas med puts.

I några fall var de beskrivna mejerierna så gediget byggda och väl tilltagna i storlek att de kunde bedriva kontinuerlig produktion i 50 år utan tillbyggnader, trots att produktionen ökade.³⁶ Mejerierna varierade annars i storlek. Exempelvis byggdes ett mycket litet mejeri så sent som 1917 i Årröd (nuvarande Kristianstads kommun), med endast ca 55 m² i golvyta.³⁷

Några karaktärsdrag kan urskiljas för mejerierna som byggdes mellan 1890 och 1920. De uppfördes i tegel med fasader i tegel eller puts.³⁸ Den bilden stämmer också väl överens med andra verksamhetsbyggnader från den tiden och med de regionala byggnadstraditionerna. Endast i undantagsfall kostade man på mejerierna en mer omsorgsfull arkitektonisk utformning. Enstaka anläggningar skiljer dock ut sig från de övriga genom en avvikande utformning.

Bostadsdel och mejeridel låg antingen i samma byggnad eller som enstaka friliggande enheter. Yttertaken, som från början var pappklädda, lades på 1930-talet ofta om med facettlagda eternitplattor. Taken försågs vanligen med lanterniner. Dessa

utformades som små kubiska lådor med snedställda lameller av trä eller plåt. I några fall, som i Höganäs, Kattarp och Perstorp, utgjorde lanterninerna större upphöjningar på taken, försedda med fönsterband. Skorstenarna signalerade industri och utgjorde ofta genom sin höjd ett landmärke i trakten där de stod. Under 1800-talet uppfördes många skorstenar med fyrkantig eller oktagonal plan. Under 1900-talet blev den runda planformen allt vanligare. Skorstenarna restes på fundament av mönstermurat tegel till en höjd av 12–20 meter.

Ett karakteristiskt drag för mejeribyggnader är en utvändig lastbrygga, ofta täckt med kvadratiska järnplattor. Till lastbryggan leder oftast två dörrar eller portar, en för inlämning av mjölk och en för utlämning av skummjölk. På 1930–1940-talen, då tillverkningen av ost ökade p.g.a. av större mjölkleveranser, byggde man ofta till ostlager och ostkällare.

Ett annat typiskt drag är att mejerisalen invändigt är uppbyggd i två halvplan, med den övre nivån i jämnhöjd med den yttre lastbryggan. Golven är klädda med kvadratiska järnplattor eller klinkers. Ofta leder trappor i granit mellan nivåerna. Dessa robusta material skulle tåla såväl tunga kannor som trampet av traskor. Mejerisalen kunde i flera fall betraktas genom fönster från mejeristens bostad en trappa upp eller från kontoret i samma byggnad. Mejeristen, eller disponenten som fanns i större mejerier, kunde iakttä såväl personal som eventuella driftsstörningar utan att själv närvara i mejerisalen.

Den fuktiga miljön krävde god ventilation, ordentlig takhöjd och kakelklädda väggar. Mejerisalen försågs ofta med högt tunnvalvt tak för att minska fuktens skadliga inverkan på byggnaden.³⁹ I dessa placerades höga fönster, som ibland var halvmåneformade och vars överkant följer den invändiga takvälvningen i mejerisalen. De höga tunnvalvda taken skulle senare visa sig ha nackdelen att de gjorde rummen kalla med risk för fuktbildning och mögel. Istället provade man att göra lägre platta innertak med god ventilation. Invändigt kalkades också minst en gång per år för att hindra mögeltillväxt på väggar som inte var kaklade. Mejeristadgan från 1936⁴⁰ föreskriver att väggarna kläds till erforderlig höjd med kakel. Vanligen är väggarna kaklade till manshöjd. I stadgan ställdes nya krav på mejeriernas utformning och hygien, på driften och

personalen, vilket ledde till nedläggning av mejerier eller stora investeringar. Renlighetsivran medförde att man använde vita arbetskläder samtidigt som många mejerier blev vitkalkade utvändigt. Krigsstarten 1939 gav möjligen respit till en del mejerier, som dock lades ned strax efter krigsslutet.

Avslutning

De gamla andelsmejerierna representerar en tid då landsbygdens folk ökade sina inkomster genom att bidra till och dra nytta av den spirande industrialiseringen och den tilltagande urbaniseringen. Genom god kreatursskötsel och tekniska landvinningar, som separatorn, blev smörexporten den tredje viktigaste exportprodukten i 1890-talets Sverige. Under denna tid var Sverige en av världens främsta och mest ansedda smörtillverkare.⁴¹ Vi menar att mejerinäringens historia och dess bebyggelsemiljöer har en stor betydelse i skildringen av det framväxande industrisamhället på mindre orter och på landsbygden.

Regionmuseets inventering är ännu inte avslutad och vi har ingen fullständig bild av hur bebyggelsen ser ut idag eller hur alla mejerier en gång byggdes. Vi kan se att nästan alla är uppförda i tegel med bara eller putsade fasader och att ett stort antal uppförts efter typritningar utan större ambitioner att särskilja byggnaden från andra mejerier. Då maskineri och inredning ofta tagits bort återstår endast mer bastanta tecken på att en byggnad innehållit mejeri, exempelvis den av järnplattor klädda lastkajen, förekomsten av lanterniner eller ventilationshuvor, en skorsten och stora brunnar eller pumphus på tomten. Mejeriernas inre är kaklade till följd av strävan efter god hygien och den fuktiga miljön. Golven är lagda med hårda klinkers, betong eller järnplattor. Nivåskillnaden i mejerisalen är ofta ett tydligt tecken på att byggnaden inrymt mejeri.

Vi har inte besökt något f.d. mejeri med bevarat maskineri. I ett fall finns dock delar av en mejeritrustning. Eftersom maskiner är värdefulla flyttades de vid nedläggningarna eller skrotades för metallvärdet. I de fall byggnaderna tagits i bruk för annan verksamhet fanns inte heller plats för gamla maskiner och utrustning. I några fall är exteriören mycket väl bevarad, inklusive skorsten och ekonomibyggnader. I ett av dessa är även interiören väl

bevarad men med sentida tillägg. Av de 70 undersökta mejeribyggnaderna är 15 rivna och ett tiotal har försetts med en tilläggsisolering och byggts om till den grad att ursprunglig funktion är mycket svår att avgöra. Flera mejerier är i behov av en omfattande restaurering eller hotas av att de ligger på mark som är attraktiv för annan byggnation. I flesta fall har byggnaderna tagits över av nya verksamheter som till exempel bilverkstäder, småföretag, konstnärs- eller fotoateljéer och bostäder.

Mejerierna tillhör en grupp byggnader som sällan är uppmärksammade i kulturmiljöprogram eller skyddade i kommunala detaljplaner. Flera gånger har jag fått höra att museet borde besökt mejeriet för 40–50 år sedan och att det nu är alldeles för sent. Visst är vi sent ute, men kan vi stödja någon att ta hand om denna typ av bebyggelse har vi åstadkommit något. Frånvaron av skyddade byggnader eller bevarade arbetslivsmiljöer speglar allmänhe-

tens, museitjänstemännens och historikernas samt planerarnas bristande intresse för denna del av vårt gemensamma kulturarv.

En systematisk genomgång som denna inventering kan ge ett underlag för att välja ut en representativ mejerimiljö som också i vetenskapligt avseende besitter de kulturhistoriska värden vilka krävs för att uppfylla kraven på byggnadsminnen enligt kulturminneslagen.⁴² Det är ett sätt för den offentligt finansierade kulturmiljövården att medverka till att säkra en del av vårt kulturarv.

Henrik Borg, f. 1971, bebyggelseantikvarie, examen 1997 vid Göteborgs universitet. Sedan 1999 anställd vid Regionmuseet/Landsantikvarien i Skåne med inriktning på industrisamhällets kulturarv.

henrik.borg@regionmuseet.m.se

Noter

1. Inventeringen genomförs av Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne i samverkan med Länsstyrelsen i Skåne län. Fältarbetet bedrivs av bebyggelseantikvarierna Anna Ligoura och Henrik Borg.
2. <http://rixlex.riksdagen.se/htbin/thw>: Länsstyrelsen har, enligt Kulturminneslagen, SFS1988:950 3 kap 1§, möjlighet att förklara en byggnad som är synnerligen märklig genom sitt kulturhistoriska värde eller som ingår i ett kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde för byggnadsminne.
3. De fyra som är i drift ligger i Malmö, Hörby, Kristianstad och Lunnarp.
4. I flera fall beskrivs igångsättning endast 6 månader efter föreningsbildande, t.ex. Värlinge, men i exemplet S. Mellby arrenderar föreningen ett gårdsmejeri i 3 år innan man bygger själv.
5. <http://www.myntkabinettet.se/räknare.htm> (2005-12-21): 1 800 kronor år 1893 motsvarade 88 548 kronor 2001.
6. Muntlig uppgift Mats Mellåker 2005-12-23: Man tillverkade även herrgårdstost under namnet Frostavallen, Svecia, Prästost och en gräddost under namnet Höörs kejsarost.
7. Muntlig uppgift Ola Berg, 2005-04-12.
8. Lundin 1900. Det är möjligt att det finns äldre instruktioner än denna, men jag har inte träffat på någon sådan.
9. Lundin 1900.
10. Lundin 1900.
11. Omkring 1965 slutade man enligt Erik Pålsson med uppsägning av is till mejeriet i V.Karup. Båstads kommun. <http://www.miljodata.se/bastad/> (2005-11-01).
12. Olsson 1993, s. 5.
13. I en katalog från 1894 uppges att Holmbergs levererat maskiner under hösten 1893. Lunds Universitetsbibliotek okatalogiserat småtryck.
14. 18 000 kr motsvarar 807 353 kronor i 2001 års penningvärde, 22 000 kr motsvarar 986 765 kronor, se <http://www.myntkabinettet.se/räknare.htm>.
15. 32 000 kr motsvarar 1 574 193 kr i 2001 års penningvärde, se <http://www.myntkabinettet.se/räknare.htm>.
16. En dagsleverans av 25 000 kg mjölk motsvarar en årsleverans på mellan 8 och 9 miljoner kg vilket är ett mycket högt tal och något som man i Höör inte kommer i närheten av förrän under 1930-talet.
17. Muntlig uppgift Mats Mellåker, 2005-12-23.
18. Skånes hembygdsförbund: Industriminnesinventering 1977.
19. <http://www.alnarp2.slu.se/images/Arkitekt.pdf>.
20. Sommestad 1992, s. 37.
21. Rosengren 1919, s. 5., Grahn 2003, s. 20, menar att man i Hammenhög också gjort anspråk på att vara första andelsmejeriet och att Hvilan som andelsförening inte bildades förrän 1890. Mejeriet i Hammenhög startades som ett andelsmejeri 1890.
22. Uppvärmningen sker till en viss temperatur (under 100 °C) vid vilken sjukdomsalstrande (patogena) och produktförsörjande mikroorganismer, som ej bildar sporer, dödas utan att livsmedlets övriga egenskaper nämnvärt förändras. Metoden introducerades 1864 av Pasteur för behandling av vin. Den kom också på ett tidigt stadium att användas för behandling av mjölk i syfte att förhindra spridning av tuberkulos (*Nationalencyklopedin*).

23. Minst en skolad mejerist skulle finnas vid ett mejeri. Mejeristen hade anseende som yrkesutbildad person i byn.
24. En icke yrkesutbildad mejerist.
25. De utbildade mejeristerna hade rätt att bära vit mössa med gult band, något som förekom in på 1980-talet.
26. Nils-Oscar Olsson, 2005-04-29.
27. Germundsson & Schlyter 1999, s. 139f.
28. Morell 2001, s. 172.
29. De fyra mejeriförbunden var: Nordvästra Skånes MF (senare Mejeriförbundet Skånska mjölkprodukter), Nordöstra Skånes MF, Sydvästra Skånes MF och Sydöstra Skånes MF (senare Österlenmejerier).
30. Nils-Oscar Olsson, 2005-04-29.
31. Bjørn 1997, s. 89.
32. Brunnström 1990.
33. Frenninge mejeriförening 1894-1944.
34. Ofta saknas ritningsmaterial. I de allra flesta fall har mejeribyggnaderna uppförts i områden där byggnadsnämnderna inte ställt krav på ritningar för bygglov, antingen för att de legat utanför tätbebyggt område eller för att de föregått byggnadsstadgan.
35. I en annons för Carl Holmbergs räknas 95 andelsmejerier upp och av dessa ligger åtminstone 60 i Skåne. Man hävdar att de uppförts helt eller delvis med maskiner, utrustning och ritningar från firman. Lunds Universitetsbibliotek okatalogiserat småtryck.
36. Värmlinge mejeriförening 1893-1943. Frenninge mejeriförening 1894-1944.
37. Kullberg 1992, s. 75. Mejeriet byggdes till under 1930-talet och lades ned 1967.
38. Av de undersökta 70 mejerierna är 48 uppförda med tegelfasader (69%), 13 är uppförda med putsade fasader (19%), 1 har naturstensfasad och 8 har senare tilläggsisolerade fasader med okänt ursprungsutförande (11%).
39. Bjørn 1994, s. 49.
40. sfs 174 Mejeristadgan 22 maj 1936.
41. Sommestad 1992, s. 37.
42. <http://rixlex.riksdagen.se/htbin/thw>: Kulturminneslagen sfs 1988:950 3 kap 1§.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Lunds Universitetsbibliotek

Okatalogiserat småtryck, Carl Holmbergs Gjuteri och Mekansk Verkstad, Lund.

Olsson, N-O, 1993, *Mejeriminnen, ett halvsekel med svensk mejeriindustri*.

Skånes hembygdsförbund, Lund och Kristianstad

Industriminnesinventering 1977. Höörs kommun.

Tekniska museet, Stockholm

Teknik- och industribistoriska arkivet

Holmbergs Gjuteri och Mek. Verkstad, Lund, Skåne, Serienum: K858.

Informanter

Ola Björk, 2005-04-12 (Mejerist, f.d. anställd vid Skånemejerier och praktikant på Höörs mejeri under 1950-talet)

Mats Mellåker, 2005-12-23 (Ostmejerist, f.d. anställd vid Skåne-mejerier, verksam i Höör 1953-73)

Nils-Oscar Olsson, 2005-04-29 (Mejeriingenjör, f.d. vd vid Skånemejerier)

Tryckta källor och litteratur

Brunnström, Lisa, 1990: *Den rationella fabriken. Om funktionalismens rötter*. Umeå universitet.

Bjørn, Claus, 1994: "Mejeriernes bygninger", *Kulturmiljøvård* nr 6.

-, 1997, *Med slanke spir langs alfarvej. Danske mejeriers bygningshistorie 1880 til 1980*. Landbohøjskole Selskab, Lyngby.

Frenninge mejeriförening 1894-1944, utg. Bjurströms Boktryckeri AB, Ystad, 1944.

Germundsson, Tomas & Schlyter, Peter (red.), 1999: *Sveriges Nationalatlas. Atlas över Skåne*. Almqvist & Wiksell, Upp-

sala.

Grahn, Bertil, 2003: "Skånsk mejerihistoria, en överblick." *Ale* nr 4.

Gårdlund, Torsen, 1942: *Industrialismens samhälle*. Tidens förlag, Stockholm.

Haeggblom, Einar, 1947: *Jordbrukets ekonomiska föreningsrörelse, dess arbetsprogram och verksamhetsformer*. Lantbrukarförbundets tidskr. AB, Stockholm.

Hellström, Gunnar, 1976: *Jordbrukspolitik i industrisamhället med tyngdpunkt på 1920-30-talen*. LT:s förlag, Stockholm.

Höörs andelsmejeri 1893-1943. Utg. Carl Bloms Boktryckeri, Lund 1943.

Karlsson, Birger, 1994: *Mejeriminnen. Berättelser och bilder från de gamla småmejerierna*. Samlade och kommenterade av Birger Karlsson. Utsikten, Varberg.

Kullberg, Sven Gunnar, 1992: "Ärröds mejeri 1917-67", *Gårds härads hembygdsförenings årsbok*. Gårds härads hembygdsförening, Varberg.

Kylebäck, Hugo, 1984: *Konsument- och lantbrukskooperation i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget*. Kooperativa inst., Stockholm.

Lewan, Nils, 1970: *Friställda lokaler och företagsambet. En studie av nedlagda mejerier*. Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds Universitet.

Lundin, Karl Fredrik, 1900: *Svenska mejerihanteringens utveckling och smörstillverkningens centralisering*. Stockholm

Morell, Mats, 2001: *Jordbruket i industrisamhället 1870-1945. Det svenska jordbrukets historia*, band 4. (Red:) Janken Myrdal. Natur och Kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg, Stockholm.

Nationalencyklopedin

Rosengren, L.F., 1919: *Mejerihanteringen i Skåne*. Gleerup, Lund.

Rykind-Eriksen, Kirsten & Finn Reindahl (red.): 2003, *Andelsmejerier. Skildringer fra Egtved Kommune*. Egnsmuseum, Egtved Kommune.

Svensk Författningssamling (sfs) 174

- Sommestad, Lena (red.), 1987: *Mjölk och människor. Liv och arbete vid Uppsala mejeri 1871–1985*. Hallgren & Fallgren, Uppsala.
- , 1992: *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskulineringsprocess*. Arkiv, Lund.
- Tapper, Karl Gustaf, 1986: *Industriarkitektur vid Södra stambanan i Lund 1856–1906*. Studentlitteratur, Lund.
- Värmlinge mejeriförening 1893–1943, 1943. Allehanda Tryckeri AB, Trelleborg.

Internet

- <http://www.alnarp.slu.se> (2005-11-01)
- <http://www.miljodata.se/bastad/> (2005-11-01)
- <http://www.myntkabinettet.se/räknare.htm> (2005-12-21)
- <http://rixlex.riksdagen.se/htbin/thw> (2006-03-27)

How the dairies were built

By Henrik Borg

Summary

Dairies are an obvious exponent of the emergence of modern food industry. The history of the dairy industry and its settlement environments plays an important part in the depiction of the emergent industrial society in small urban communities and in the countryside. The dairies spurred the development of agricultural co-operation as a mass movement as well as the industrialisation and mechanisation of food processing. They were of great economic importance, and butter exports at the beginning of the 20th century accounted for 10% of Sweden's export earnings. Sweden at that time was one of the world's leading and most respected butter producers. This article considers the establishment and growth of dairies in a settlement history perspective, concentrating mainly on the co-operative dairies.

The starting point is the dairy inventory which the Kristianstad regional Museum/Skåne Heritage Conservation Officer is compiling in association with the Skåne County Administrative Board. That inventory is being compiled in the County of Skåne during 2005 and 2006 by Settlement Heritage Advisers Anna Lihgoura and Henrik Borg. About 70 historic dairy buildings have so far been dealt with, either by field studies or through the study of old inventories and records. The inventory forms part of a wider project focusing on the food industry.

A description of the Höör dairy, built in 1893 and in many ways typical of dairies at the close of the 19th century, compares it with the ideal image in contemporary literature, and thus arrives at a picture of how and why the dairies were built. Most dairies were built of brick, with brick or rendered façades. The picture tallies closely with other utility buildings of the time and with regional building traditions. Only in exceptional cases was more careful architectural design indulged in for dairy buildings. The facilities comprised living quarters and a dairy, either under one roof or in separate free-standing buildings. The chimneys signalled industry, and their height often made them local landmarks. One characteristic feature of dairy buildings is an external loading bay, often roofed with square sheets of iron. Most often there were two doors or gates leading to this loading bay, one for reception of milk and one for out-shipment of skimmed milk. The Höör dairy, like many others, was probably built to a standard drawing. These drawings were usually prepared by firms of machinery suppliers in collaboration with dairy consultants.

The article also gives a brief account of the development of the dairy industry from farm dairies and co-operative dairies, through the structural rationalisations of the 1950s and 1960s, to the large-scale processing industry of today.

Landsbygdens småindustri och kulturmiljövården

av Gert Magnusson

SVERIGE FÖR DRYGT 150 ÅR SEDAN brukar beskrivas som ett fattigt och ålderdomligt land. Äldre produktionssystem som skråväsende och småskalig hantverksproduktion skulle emellertid snart utmanas av en framflyttande industri i städer och tätorter. Sedan medeltiden fanns en omfattande protoindustriell produktion i Bergslagens gruvor och hyttor, som under 1700-talet fick en kraftfull utveckling. Under den industriella revolutionen förstärktes utvecklingen i Bergslagen och runt städerna. Samtidigt genomgick landsbygden en genomgripande förändring i samband med laga skiftesreformen.

En omfattande uppodling av betes- och ängsmarker blev följden och det öppnade för en betydande befolkningsökning. Sverige omvandlades av industrin och jordbruket.

Merparten av landets befolkning bodde under senare delen av 1800-talet ännu på landsbygden. Politiskt, socialt och ekonomiskt var bönderna de centrala aktörerna och många människor var beroende av dem, antingen som drängar, pigor eller som torpare med dagsverkskyldighet. Det framflyttande skogsbruket utgjorde en betydande del av den svenska industrialiseringen och sågs av många

FIGUR 1. Hävla hammarsmedja i Östergötland grundades 1682 och var i drift till 1924. Smedjan med sin tyskhärd är helt bevarad och i anläggningen finns även ett sågverk. Redan 1934 förklarades Hävla som industriminne av Tekniska museet och 1990 blev det byggnadsminne. FOTO: Gert Magnusson.

unga män som en möjlighet till ett bättre liv med en penninglön och som en möjlighet att frigöra sig från landsbygdens naturhushållning. I städerna, i bruksorterna och på landsbygden växte industrierna i en omfattning som saknade tidigare motsvarighet. I denna stora omvandling ingick även en omfattande småskalig industri. På landsbygden var den i regel knuten till bönderna eftersom de hade mark och kapital, men kännetecknades samtidigt ofta av en avsaknad av modernisering och investering i ny teknik.

Landsbygdens industriutveckling var en del av det gamla bondesamhället och många anläggningar var direkt knutna till jordbruket, som t.ex. kvarnar – väderkvarnar och skvaltkvarnar – mejerier, byslakterier och små sågverk. Verksamheterna utgjorde en del av jordbrukets självförsörjning och landsbygdens egenförsörjning. Det förekom också vadmalstamper, vattensläggor, spiksmedjor och spånhyvlar för s.k. pert. Dessa produkter användes i jordbruket, men tillverkades också för en större marknad. Under senare delen av 1800-talet utvecklades också regelrätta industrier – dit räknar jag tegelbruk, stenhuggerier med skurkvarnar samt stora sten- och kalkbrott. Karaktäristiskt för dessa rörelser var att man utnyttjat lokala råvaror och utvecklat dem för en lokal marknad, som efterhand ibland vidgats till att omfatta en regional marknad, för att sedan växa nationellt och kanske t.o.m. internationellt. Den småländska möbelindustrin, som växte fram i stort sett i hela landskapet under senare delen av 1800-talet, är ett fascinerande exempel på en sådan utveckling. I Virserum i nordöstra Småland kom stoltillverkningen till slut att i stort sett täcka det nationella behovet av pinnstolar. I söder etablerades något senare en mer mångfacetterad möbeltillverkning, som sedan 1950-talet utvecklats internationellt och idag främst förknippas med den globala multinationella möbeljätten IKEA. Företaget är numera registrerat i Holland, men vårdar ännu historien om ursprunget i den småländska möbelindustrin.

Landsbygdens småindustrier har ofta blivit föremål för antikvariska bevarandeinsatser. Dessa ansågs av fyrtio-, femtio- och sextiotals antikvarier och museimän representera något gammalt och ursprungligt, eftersom man här arbetat med en ålderdomlig teknik.¹ Detta kan ses mot bakgrund av att Sverige under årtiondena efter andra världs-

kriget upplevde sin mest omfattande industrialisering. Fabrikerna växte till komplex med tusentals arbetare samtidigt som politiker och fackföreningar gav en bild av att framtiden låg i denna utveckling. De små industrierna på landsbygden, som ofta var etablerade under andra hälften av 1800-talet och av olika anledningar inte utvecklats till storskaliga industrier, kom därför för många att representera ett äldre industriellt skikt där arbetarna inte fått tillgång till de moderna industriernas bättre arbetsmiljö och kollektivavtal. Men småindustrierna hade i regel en stark förankring i det lokala samhället. Relationerna mellan ägaren och arbetarna kunde vara nära. Ofta kände man varandra sedan barndomen och deltog tillsammans i såväl privata festligheter som mer officiellt firande av midsommar och religiösa högtider. De stora skillnaderna mellan olika människor och socialgrupper, som man upplevde vid större industrier, var inte lika påtagliga. Endast några av dessa mindre industrier överlevde. De flesta lades ned, medan andra under 1970- och 1980-talen blev en del i en egen museikultur, de s.k. arbetslivsmuseerna.²

Mot denna bakgrund försöker jag teckna en bild av hur antikvarier och kulturmiljövårdare sedan 1920-talet hanterat landsbygdens småindustri i antikvariska sammanhang. Det gäller ett bevarande med stöd i Kulturminneslagens 2:a kapitel om fornlämningar och/eller 3:e kapitel om byggnadsminnen. Det gäller också områden som utsetts till riksintressen i enlighet med Miljöbalken och platser som bevarats p.g.a. ett opinionstryck från allmänheten eller insatser från ensstaka eldsjälär.

Vilka motiv ligger bakom bevarandet av en del av det industrihistoriska arvet? Har motiven växlat eller följer de en antikvarisk tradition? Vilken roll har landsbygdens småindustrier spelat i dessa sammanhang? Vad är aktivt bevarat genom en urvalsprocess – genom att t.ex. utse en industri till byggnadsminne eller arbetslivsmuseum eller genom att skydda det i storskaliga miljösammanhang som riksintresse? När sedan skyddet enligt Kulturminneslagens 2:a kapitel om fornlämningar trätt ikraft kan det beskrivas som ett mer passivt bevarande. När ödeläggelsen gått tillräckligt långt för att uppfylla lagens krav på att vara *varaktigt övergivet*, representera *äldre tiders bruk* och *vara från forna tider*, betyder det att ingen gjort några aktiva bevarandeinsatser förrän detta tillstånd

inträtt. Industriminnesvårdare har framhållit betydelsen av att bevara det industrihistoriska arvet för att ge en rättvisare bild än vad som tidigare gjorts genom vårdandet av högreståndsmiljöer, allmogekultur och kyrkor.³ Men ger kulturmiljövårdens bevarandeinsatser verkligen en representativ bild av landets historia? Är det inte mer ett tillfälligheternas spel som avgör om ett kulturminne blir bevarat, försvinner eller blir övergivet och registrerat som en fornlämning? Möjligheterna till ett bevarande är i regel bättre på landsbygden där marken ofta inte behövs för något annat ändamål. Hur relateras detta till kulturmínnesvårdens strävan att ge en representativ bild av Sveriges historia genom bevarade monument?

Protoindustri och hantverk

En av de svåra uppgifterna när man ska behandla småindustrier på landsbygden är att försöka skilja på det som närmast ska rubriceras som hantverk och det som kan ses som protoindustri eller småindustri.

Forskningen har under senare år lyft fram de successiva förändringarna i tillverkning och försäljning av varor före det industriella genombrottet på 1800-talet. Denna förindustriella produktionsform har kallats protoindustri, ett begrepp som introducerades på 1970-talet av historikern Frank Mendels. En viktig förutsättning för protoindustri är enligt Mendels ett jordlöst proletariat som kunde arbeta med varutillverkningen under merparten av sin arbetstid. De arbetare som behövdes fanns sannolikt inom det lokala bondesamhällets hushåll. Det här är förhållanden vi känner redan från bergsmännens hushåll i de mellansvenska bergslagen.⁴ Här fanns enligt de medeltida privilegiebrevet en omfattande grupp lönearbetare redan på 1300-talet.⁵

Industriminnesvårdaren Eva Dahlström betonar i sin avhandling att det är angeläget att skilja begreppet protoindustri från slöjd och hantverk. En viktig faktor är arbetsdelningen. Till skillnad från dem som arbetade inom protoindustrin kontrollerade slöjdaren eller hantverkaren själv hela processen från införskaffandet av råvaror till tillverkningen och försäljning. Ett annat särskiljande förhållande är att tillverkningen och försäljningen av slöjd- och hantverksprodukterna inte utgjort hushållets enda inkomstkälla.⁶

Landsbygdens små industriella produktionsanläggningar har betraktats som något ålderdomligt, som en del av ett äldre samhälle och marginaliserat under den starka och snabba utvecklingen av den svenska industrin efter andra världskriget. Den stora skalan blev ett uttryck för det moderna samhället. Den småskaliga landsortsindustrin behöll ofta sin karaktär av protoindustri tills den antingen utvecklades mot en regelrätt industri eller lades ned. Denna småindustri har ansetts vara utan betydelse och något som inte bidragit till samhällets utveckling. Det har i många fall inneburit att den – kanske avsiktligt då den var så hårt knuten till jordbruket – varit osynlig i officiella sammanhang.

Den tidiga industriminnesvården

Redan i början av 1900-talet uppmärksammade Carl Sahlin, då bruksdisponent på Laxå bruk, att den svenska industrin – främst järn- och stålindustrin – genomgick betydande förändringar. De äldre industrierna hade köpts upp och gamla hyttor och masugnar lagts ned i rask takt. Carl Sahlin insåg att hela epoker av svensk industrihistoria höll på att försvinna. Sahlin bidrog genom sin verksamhet inom Jernkontoret och flera av honom skapade nätverk till att industri- och teknikhistorien fick en framträdande plats på Göteborgsutställningen 1923.⁷ Hans nästa, mer betydande insats inom detta fält var grundandet av Tekniska museet i Stockholm i mitten av 1920-talet. Flera av Göteborgsutställningens montrar och föremål flyttades över till det nya museet i Stockholm. De mindre industrierna sågs här som betydande länkar i en kedja av teknikhistoriska utvecklingssteg.

Sahlin samarbetade med antikvariska myndigheter och – inte minst – med arkitekten Ferdinand Boberg, som 1915 påbörjade ett omfattande dokumentationsprojekt kring den dramatiska förändringen av den svenska järnindustrin under första världskriget.⁸ Boberg, själv bördig från Norberg i Bergslagen, dokumenterade under en tioårsperiod den gamla tekniken med fascination och säker konstnärlig blick. Hans teckningar kommenterades i ett förord av Sahlin då de publicerades. Projektet ledde bl.a. till att Hävla hammarsmedja bevarades efter nedläggningen 1924 som en representant för en äldre teknik, det s.k. tysksmidet. Det moderna var då götstålprocesserna samtidigt som

lancashiresmidet i någon mån fortfarande levde kvar. Förändringarna på 1920-talet var så omfattande att decenniet måste betecknas som en av de stora nedläggningsperioderna.⁹ Samtidigt var det den första industriella period man var intresserad av att bevara något av den äldre tekniken och dess miljöer. Carl Sahlén arbetade för att bevara t.ex. de då nedlagda masugnarna vid Igelbäcken och Trehörningshytta vid Mariedam i södra Närke. Båda var betydligt större industrianläggningar än Hävla hammarsmedja. Dessa ålderdomliga anläggningar presenterades också i monstrar, först på Göteborgsutställningen och sedan på Tekniska museet i Stockholm.

Efter Carl Sahléns död 1942 avstannade mycket av arbetet. Det skulle dröja fram till slutet av 1960-talet innan intresset för de industrihistoriska frågorna åter kom i fokus. Även denna gång var det främst de stora industrierna som blev föremål för forskarnas intresse. Man tolkade den dåvarande situationen som att det gamla bondesamhället hade övergått i det moderna industrisamhället, men att

detta skildrades såsom helt skilt från landsbygden.¹⁰ Under perioden mellan Carl Sahléns död och slutet på 1960-talet, då Marie Nisser och Gunnar Sillén pekade på industriernas stora kulturhistoriska värden, hade en stor del av landsbygdens småindustrier försvunnit. Många av de industrier som lades öde stod och förföll. Anläggningarna uppmärksammades framför allt på 1980-talet, då flera blev föremål för bevarandeinsatser. De första mindre industrianläggningarna på landsbygden byggnadsminnesförklarades redan 1972. Det var Ängelsbergs oljefabrik i Västmanland och Torvsjö kvarnar i Västerbotten. På 1980-talet byggnadsminnesförklarades bl.a. stora väderkvarnar av s.k. holländartyp i Skåne och Halland, som ofta hade använts in på 1950-talet för malning av säd till den lokala marknaden. De följdes av en rad andra anläggningar, främst vattendrivna sågverk, mekaniska verkstäder och möbelfabriker, men också två stenhuggerier. Senare tillkom andra former av bevarande t.ex. genom att kommuner eller landsting tog över ägandet och gick in med kulturmiljövårdande

FIGUR 2. Ängelsbergs oljefabrik i Västmanland, som var i drift mellan 1860 och 1923, är ett av världens äldsta bevarade oljeraffinaderier. Det byggnadsminnesförklarades 1972 och är ett av de tidigaste exemplen på en småindustri på landsbygden som skyddats på detta sätt. FOTO: Gert Magnusson.

FIGUR 3. Sågverket vid Torvsjö kvarnar i Lappland utanför Vilhelmina. Torvsjö by anlades som ett nybygge 1752. Vid kvarnbäcken fanns 1876 fem kvarnar, två logar och en såg. Anläggningarna var i drift till ca 1950 och utsågs, som den andra av landsbygdens industrimiljöer, till byggnadsminne 1972. FOTO: Gert Magnusson.

insatser. Ofta spelade också ett lokalt opinionstryck en betydande roll för att ett bevarande skulle komma till stånd.

Olika typer av små industrier

Eva Vikström har i sitt arbete om *Industrimiljöer på landsbygden* gjort en klassificering, där hon förlägger en rad industrier till en agrar eller halv-agrar miljö under den förindustriella tiden.¹¹ Det gäller Bergslagens byar, gruvor, sågar, stenindustri, kalkbränning, tegelslagning, linhantering, trä- och metallhantering. Under den industriella perioden utökas gruppen med glasindustri, textil hemslöjd, skoindustri, småindustri och snickerier. Till den stora gruppen livsmedelsindustri förs i denna modell endast sockerbruk och konservindustri.¹²

Eva Vikströms arbete ingår i Riksantikvarieämbetets serie Kulturmiljöprogram för Sverige, vars syfte var att göra en forskningssammanställning för riksintresset.¹³ Vikström bygger sin indelning på de industriregioner som William William-Olsson presenterade 1960 om Sveriges industri.¹⁴ Egentli-

gen söker Vikström karaktärisera hela den svenska industrin utan att separera det vi skulle kalla små landsbygdsindustrier och de fullt utvecklade industriområdena omkring 1960. Det är dock inte säkert att de små landsbygdsindustrierna alltid är de samma som de stora industrierna i en region. I många fall kan de vara mer inriktade på att leverera vissa varor till större industrier eller gruvor. Så var t.ex. fallet med den välbevarade Torshammars verkstad i Norberg, som tillverkade delar till gruvindustrin i Norberg.

Jag har valt att exkludera Bergslagens hyttbyar och gruvsamhällen i min genomgång. Merparten av bergsmännens hytthantering skulle kunna räknas till landsbygdens småindustri, då skalan kunde vara förhållandevis liten och mycket av arbetet bedrevs inom en mindre grupp människor. Men det är inte hela bilden. Ofta utgjorde hytthanteringen bara centrum i en verksamhet som sträckte sig ut över stora och omfattande kolningsskogar. Dessutom var merparten av produktionen avsedd för en vidare marknad utanför Bergslagen och stora delar av bergsmännens hytthantering var under avveck-

ling under 1800-talets andra hälft och faller därför tidsmässigt också utanför ramen.

Den vanligaste mindre industrianläggningen på landsbygden har varit kvarnar. Deras historia är till väsentliga delar väl känd genom olika studier. Den kanske viktigaste är Sven B. Eks arbete *Väderkvarnar och vattenmøller* från 1960-talet. Kvarnarnas historia sträcker sig till sen vikingatid/medeltid och anläggningarna kan räknas i tusental. I Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesregister (FMIS) är 4 296 kvarnruiner registrerade. Gruppen är emellertid heterogen. Här finns både små skvalt-kvarnar, som måste ses som husbehovsanläggningar, och större hjulkvarnar, som malde både för en lokal och en större marknad. Under början av 1900-talet koncentrerades verksamheten till de stora industriella kvarnarna i städerna, vilket ledde till att stora delar av husbehovsmalningen försvann. Hela kvarnnaeringen omvandlades och landsbygdens många små kvarnar producerade endast för en liten lokal marknad eller lades ned helt. I Skåne fanns det 1825 enligt skattelängden 475 tullkvarnar, varav 226 frälsekvarnar.¹⁵ Detta ska inte ses som en bruttolista över alla kvarnar som en gång funnits här. Det har sannolikt funnits många kvarnar som lagts ned före 1825 och många kvarnar har anlagts därefter. Idag finns 16 bevarade kvarnar, varav sex kan ha varit bland de kvarnar som fanns 1825. De övriga 469 är idag förvandlade till ruiner vid något vattendrag, bevarade som en flack förhöjning efter grunden av en stubbekvarn eller helt borta. Många av dem återfinns i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister, medan andra kanske endast är markerade på bevarade historiska kartor.

Kvarnar har, i större utsträckning än andra landsbygdens små industrier, blivit föremål för bevarandeinsatser. Över 30 större kvarnar har blivit byggnadsminnen och ett 60-tal har blivit arbetslivsmuseer. De kännetecknas generellt av att den tekniska utrustningen är bevarad. Den teknikhistoriska dimensionen har varit viktig i samband med bevarandeinsatserna. Det imponerande antalet stora väderkvarnar i Skåne och Halland kan nog inte bara ses som ett uttryck för att man önskat bevara många olika tekniska utrustningar, utan här har säkert också dessa monumentala s.k. holländarkvarnar haft en stor betydelse för landskapsbildningen i dessa öppna slättlandskap.

En stor och svårbedömd grupp är hamrar och

hammarsmedjor. Den består av tusentals anläggningar och har en lång historia, som sträcker sig tillbaka till medeltiden. Gruppen omfattar stora hammarsmedjor, små manufakturverk, spiksmedjor och vattensläggor. Inom gruppen finns stora anläggningar, som t.ex. Bäckefors bruk och mindre anläggningar som Hävla bruk och det jag kanske främst skulle se som typiskt för hammarsmidet och landsbygdens småindustrier, de typiska små spiksmedjorna, exempelvis spiksmedjan i Svarven i Norrala i Hälsingland, eller de vattensläggor, som anlades på många håll i bl.a. Småland under 1800-talets första hälft.¹⁶

Om kvarnar är den enskilt största gruppen, så följer därpå sågverk och kalkindustrier. Andra små anläggningar kan vara pappersbruk, tegelbruk och textilindustrier samt möbelindustrier.

Ibland finns flera olika anläggningar samlade till mer komplexa industrimiljöer ofta vid ett och samma vattendrag. Det kan vara en kvarn, kombinerad med ett sågverk, en spånhyvel, ett tegelbruk eller något liknande. Typiska sådana miljöer är Gudmundtjärn i Medelpad där det finns en kvarn, en såg, en spånhyvel och en smedja intill varandra, Nyhem i Ångersjö socken i Hälsingland med ett sågverk, en tjärfabrik, en spånhyvel, en kvarn och en tvättstuga, Århultemåla i Bäckabo socken i Kalmar län med en kvarn, en såg och ett tegelbruk och Torvsjö kvarnar i Åsele i Lappland med sex kvarnar, en såg, en spånhyvel, ett kraftverk och en smedja. Ytterligare ett exempel är Röttle kvarnby där det förutom kvarnar finns ett pappersbruk, ett garveri, en såg, en laggkärlsfabrik, ett ölbryggeri och ett kraftverk. Ofta har dessa anläggningar beskrivits som en husbehovshantering, men det är nog snarast så att man har varit verksam på en lokal marknad.

Anläggningarna representerar också olika slag av ägande. Gudmundtjärn, Nyhem och Århultemåla är samtliga representanter för ett enskilt ägande av driftiga personer. Torvsjö kvarnar ägdes och drevs av bysamfälligheten i Torvsjö by, medan Röttle kvarnar visar på en feodal struktur med rötter i medeltiden. Kvarnströmmen togs under 1600-talet över av greve Pehr Brahe d.y. och som bl.a. byggde pappersbruket. Under 1700- och 1800-talen övergick industrierna i Röttle till enskilda privata ägare innan de lades ned, då Södra Vätterns kraftstation stod färdig 1922.¹⁷

Bevarade småindustrier på landsbygden – källmaterialet

Endast ett fåtal av alla de småindustrier som en gång fanns på den svenska landsbygden har bevarats. Det viktigaste kriteriet har då ofta varit att de tekniska anläggningarna på det ena eller andra sättet funnits kvar och ansetts värda att bevara. Det finns betydligt fler gamla industribyggnader kvar som byggts om till bostäder eller kontor eller där det bedrivs idag annan verksamhet. Det står emellertid klart att små landsbygdsindustrier inte lika ofta finner nya brukare som industribyggnader i städerna. Allt från helt kompletta industrier finns bevarade, inklusive att de också fortfarande är i drift till att det bara återstår några grundstenar på strandkanten av en bäck eller å.

Som underlag för undersökningen har jag använt Riksantikvarieämbetet och Arbetets museums sammanställning över arbetslivsmuseer, Riksantikvarieämbetets förteckning över riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, underlaget till miljöbalken, Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister med bl.a. förteckningar över byggnadsminnen samt Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS). I Skogsstyrelsens databas Kotten har jag endast gjort enstaka nedslag för att exemplifiera vad som finns i det registret. Informationen ligger på de lokala kottarna och det finns inte någon nationell sammanställning över kulturlämningarna i kotten. Vidare har jag brukat en del kulturmiljöutredningar och kulturmiljöprogram för att jämföra det överiktliga perspektivet med ett mer lokalt.

Arbetslivsmuseer

Arbetets museum och Riksantikvarieämbetet har gjort en sammanställning av arbetslivsmuseer i Sverige, som ger en utomordentlig översikt över ett mycket stort fält av det svenska museiväsendet.¹⁸ Här finns över 1 300 arbetslivsmuseer förtecknade. Av dessa kan 200 sägas utgöra småindustrier på den svenska landsbygden, varav ca 20 fortfarande är i drift, medan andra på olika sätt bedriver ren museiverksamhet. Det är 61 kvarnar varav 11 stora väderkvarnar av typen holländare, 24 vattensågar, sex tegelbruk, tre gjuterier, fyra mekaniska verkstäder, fem vadmalsstamper, tio spiksmedjor, fyra stenhuggerier, tre brännerier, sex kraftverk, fem krukmakerier, tre kalkbruk och tre pappersbruk.¹⁹

Till detta kan även fogas enstaka linspinnerier och linskärtar, tunnbinderier, skurverk, oljeraffinaderier, stärkelsefabriker, torvströfabriker, benstamper, en sockerkvarn och ett porfyrvverk. Anläggningarna speglar delvis den mångfald av industriell verksamhet som en gång har funnits. Självfallet är urvalet inte heltäckande, men det ger en bild av de verksamheter, som vidgats till industrier under senare delen av 1800-talet och sedan successivt har försvunnit fram till 1970-talet. Merparten av dessa industrier är idag inte skyddade i lagstiftningen, utan bevaras genom betydande insatser av de människor som en gång arbetade i dem. Inom en 30-års period kommer bilden att vara en annan och dessa anläggningar att förvaltas på andra sätt. Sannolikt får man då i större utsträckning arbeta med traditionella instrument för bevarande, som t.ex. kulturminneslagen. Förmedlingen av dessa miljöer kommer att bli en annan. Från att man berättat personliga minnen kommer anläggningarna att presenteras på ett mer sedvanligt/hävdvunnet sätt. Maskinerna kommer att finnas kvar, men måste i större utsträckning tolkas för en ny publik. Den kulturhistoriska berättelsen blir en annan än den som förmedlades av dem som arbetade med att bevara en del av det som en gång var deras liv.

Riksintresseförteckningen

Som en följd av att Sveriges riksdag antog den nya naturresurslagen 1987 skulle områden med kulturvärden av riksintresse skyddas mot åtgärder som påtagligt kunde skada kulturmiljön. Genom ett beslut i november samma år och vissa kompletteringar fram till 1990 utsågs ca 1 700 kulturmiljöer av riksintresse.²⁰ En utgångspunkt för urvalet har varit att områdena skall representera hela landets tiotusenåriga historia från stenålder till nutid. De skall också spegla hela befolkningens historia, d.v.s. de olika samhällsklassernas boendeförhållanden och arbetsmiljöer och de olika samhällstyper som uppstått genom tiderna. I urvalet finns därför t.ex. fiskelägen, jordbruksbyar med åkrar och ängar, medeltida städer, 1900-talsförorter, arbetarbostäder, herrgårdar, gruvor, sågverk, förhistoriska gravfält och moderna kyrkogårdar.²¹

Många av riksintresseområdena är mycket komplexa och består ofta av ett flertal olika kulturminnen eller kulturmiljöer. I beskrivningarna över

FIGUR 4. Röjdåfors kvarn i Östmark byggdes 1859 och var i drift till 1960. Kvarnen består av två par kvarnstenar drivna av var sitt vattenhjul och är typisk för vattendrivna kvarnar i Värmland. Byggnadsminne 1971. FOTO: Gert Magnusson.

riksintressena finns bara det som huvudsakligen karakteriserar de olika miljöerna. I min genomgång har jag endast tagit med de riksintressen där mindre landsbygdsindustri omnämns, totalt ca 50 miljöer. Industrimiljöer är visserligen rikt representerade i riksintressesurvalet, men det rör sig i första hand om stora och betydande industrier, gruvor, hyttor och hela industrimiljöer i städer som Stockholm och Göteborg. De småindustrier som kommit med bland riksintressena ingår ofta i sammansatta miljöer som Röttle by eller Korka kvarnar i Kalmar län med kvarnar, snickerier, en såg och en smedja. Även här är det kvarnarna, och då gärna de stora väderkvarnarna, som dominerar. Andra typer av mindre landsbygdsindustri som förekommer är brännerier, handpappersbruk, tegelbruk, kalkbruk, stenbrott, sågar och landets enda porfyerverk. Betydligt fler av landsbygdens småindustrier är representerade i dessa miljöer som inte omnämns då de inte tillmätts särskilt stor betydelse för riksintressets värde.

Byggnadsminnen

Fram till 2005 hade 54 småindustrier på landsbygden blivit föremål för byggnadsminnesförklaringar. Den största andelen har tillkommit efter 1990. Det består av 30 kvarnar, 11 sågar, tre stenhuggerier, två mekaniska verkstäder, en möbelfabrik, två mejerier, en vadmalstamp, ett litet järnbruk, två tegelbruk och ett oljeraffinaderi. Med bästa vilja kan dessa inte anses vara ett representativt urval av de anläggningar som en gång funnits. Det är intressant att notera att man vid byggnadsminnesförklaringen alltid lägger stor vikt vid om den tekniska utrustningen är bevarad. Här följer man de principer som formulerats i boken *Industriminnesvård* 1978 och som i sin tur bygger på 1920-talets idéer om industriernas speciella tekniska karaktär. Ett annat viktigt kriterium är landskapsbilden, som har haft en stor betydelse för t.ex. bevarandet av de stora s.k. holländarkvarnarna. Dessa monumentala industrianläggningar har förknippats med det öppna jordbrukslandskapet och man har ansett att det vore en stor förlust om de skulle försvinna.

Det är helt uppenbart att det är en mycket liten andel av landsbygdens småindustri som finns bevarad och som på olika sätt kan vidmakthållas i framtiden. Merparten av alla industrianläggningar på den svenska landsbygden har övergetts och kan i bästa fall återfinnas i form av mer eller mindre välbevarade ruiner.

Fornminnesregistret

Den största mängden av landsbygdens småindustrier är registrerade i det forminnesregister som förts centralt av Riksantikvarieämbetet sedan 1938. Registret består av två delar, en karta i skala 1:10 000 och en beskrivning av varje enskilt kulturminne. Arbetet har genomförts av arkeologer som under årliga fältarbeten genomsökt landskapen. Deras noteringar har sedan granskats av en platsledare, vanligen en arkeolog med stor erfarenhet av landskapets fysiska lämningar. Den första genomgången av landet skedde under åren 1938–1977 och var framför allt en inventering av förhistoriska gravar. Sedan 1974 har en andra inventering genom-

förts, kallad revideringsinventeringen. Denna avslutades 2003, då Riksantikvarieämbetet beslutade att man inte längre skulle forminnesinventera. Stora delar av landet var då inventerat en andra gång. De områden som saknar revideringsinventering är Blekinge, delar av Södermanland samt stora delar av fjällvärlden och det inre av Norrland

För att något ska registreras i forminnesregistret måste tre villkor vara uppfyllda enligt kulturminneslagen. Lämningen måste *vara varaktigt övergiven, vara från forna tider och representera äldre tiders bruk* (KML 2 kap §1). Hur kan man tolka lagen med avseende på industrihistoriska lämningar? Synen på vad som skulle registreras inom forminnesinventeringen har förändrats över tiden. Sedan 1960-talet har man vid inventeringarna i Bergslagen redovisat hyttruiner och slaggvarp efter masugnar från historisk tid. I samband med undersökningarna av Lapphyttan åren 1978–1983 blev det uppenbart att denna typ av industrihistoriska lämningar kan vara av mycket hög ålder, t.o.m. från äldre medeltid. Från och med 1980 började man därför systematiskt registrera gruvområden och

FIGUR 5. Sågverket vid Glissjöbergsremmet i Härjedalen är en representativ anläggning för ett mindre sågverk från 1800-talets senare del. FOTO: Gert Magnusson.

hyttor som var övergivna. Under 1990-talet ökade antalet registreringar i fornminnesregistret av andra industriella lämningar – vanligen belägna vid bäckar och åar. De stora grupperna var kvarnar, sågar, hammarsmedjor, kalkugnar, tegelbruk och textilindustrier.

Kulturminneslagens krav på att anläggningen måste vara helt övergiven för att kunna registreras i fornminnesregistret innebär emellertid att det inte skett någon systematisk registrering av landsbygdens industrier som står kvar och används för andra ändamål. Hit hör den stora gruppen mejerier, där byggnaderna ofta finns kvar, men har fått en ny funktion.

Fornminnesinventeringen bedrevs alltid med otillräckliga resurser, vilket innebar att enskilda platsledare tvingades till olika prioriteringar. Alla lämningar har inte eftersökts på ett så systematiskt sätt som hade varit önskvärt och det förekommer därför regionala skillnader i registreringen. Sammanställningen över landsbygdsindustrier i fornminnesregistret (se tabell 1) och några exempel på utbredningar (karta 1, 2 och 3) visar ändå att antalet registrerade platser följer ett förväntat mönster: sågverken finns spridda över stora delar av landet, men med betydande koncentrationer i Småland, norra Värmland, södra Dalarna och Norrlandskusten. Kalkugnarna är flest inom kalkrika områden som Gotland, Västra Götaland och Jämtland, och tegelindustrierna har en vid spridning men är flest i Västmanland och mycket få på Öland och Gotland. Här går det att urskilja en viss geografisk representativitet

Kvarnar är en brokig fornlämningskategori. I den äldre fornminnesinventeringen (1938–1977) registrerades kvarnar undantagsvis och då endast kvarnar med någon mer betydelsefull historia. Det var först i samband med revideringsinventeringen som kvarnar upptecknades i någon större omfattning. Även fortsättningsvis ställdes krav på att de skulle ha speciella kvaliteter, så som historiska belägg före 1700, eller att märkliga berättelser skulle vara knutna till dem, men i praktiken sökte man dem systematiskt från och med slutet av 1980-talet.

Områden med omfattande lämningar av landsbygdens småindustri finns registrerade på 803 platser i hela landet (se karta 4). Dessa platser kännetecknas av ett område med flera olika småindustrier. Det kan röra sig om kvarnar, sågar, snick-

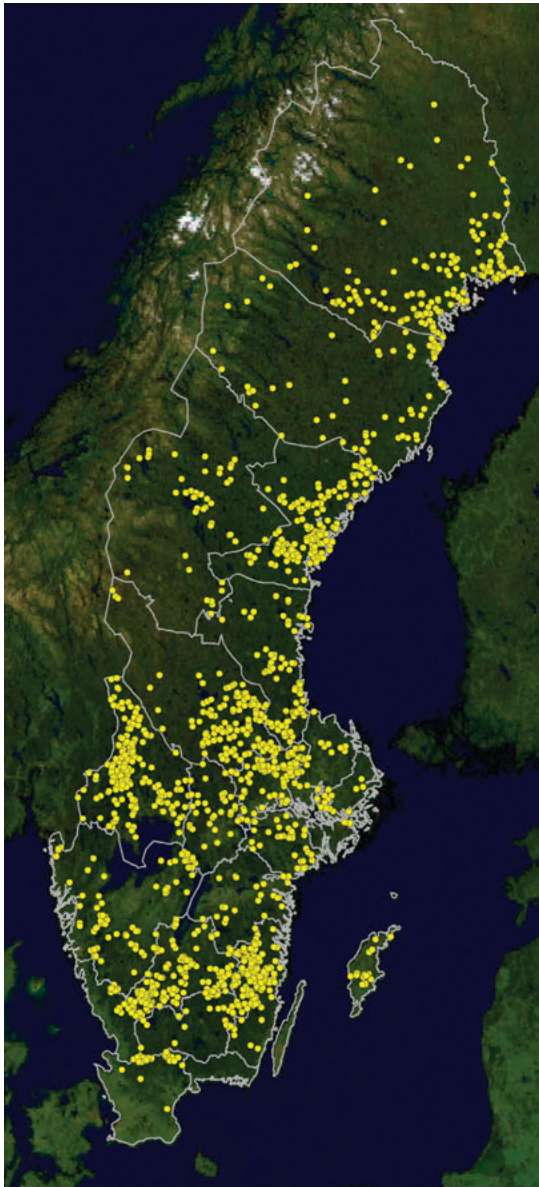
erier, oljefabriker m.m. Drygt 800 anläggningar är sannolikt en väldigt liten del av det totala antalet anläggningar och beror säkert på att i många fall finns det fortfarande verksamhet kvar och följaktligen inte kan inte bli föremål för registrering. Här har också funnits ett motstånd bland inventerarna, de flesta arkeologer som inte alltid prioriterat att registrera industrilämningar övergivna under 1920-till 1950-talen. Det är dock intressant att notera att man i tre landskap, nämligen Dalarna (149 platser), Småland (121 platser) och Västergötland (154 platser) har registrerat fler mindre landsbygdsindustrier än i andra landskap. Det innebär att 60% av de införda platserna finns i de landskap som främst förknippas med småindustri och betydligt färre i de landskap som Värmland och Uppland som främst associeras med storindustri. Det kan också betyda att småindustrierna i dessa områden liksom i Skåne inte övergivits, utan byggnaderna har använts till annan verksamhet.

Projektet Skog och Historia

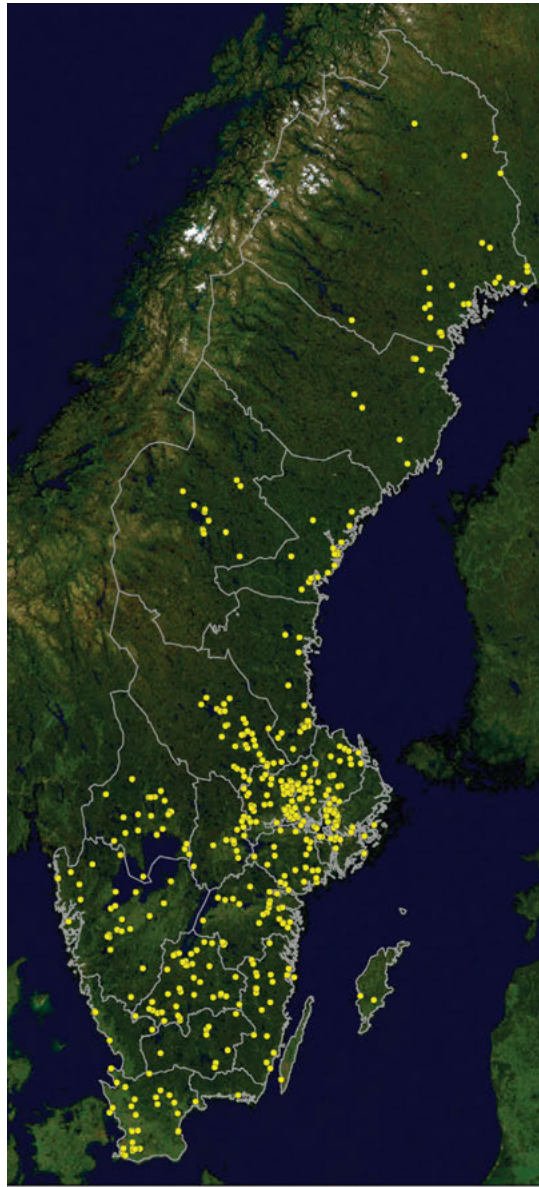
Under de senaste tio åren har den tekniska utvecklingen och statens skogspolitik på ett betydande sätt förändrat villkoren för det moderna skogsbruket. Det dröjde långt in på 1970-talet innan skogsbruket genomgick sin stora mekanisering och med den förändrades villkoren drastiskt för människorna inom skogsnäringen. Sedan 1960 har antalet människor som varit sysselsatta i skogen stadigt minskat, medan maskinerna i gengäld blivit fler, allt större och alltmer komplexa. Hela bygder har avfolkats, vilket givit den demografiska sammansättningen en alltmer åldrad befolkningsstruktur. I skogen där människor tidigare arbetade med handredskap och där man vintertid körde timret med hästar till de många flottlederna var den fysiska påverkan på skogen begränsad. Människors liv och arbete har ändå under årtusenden avsatt spår i skogen, i form av fysiska lämningar och påverkan på vegetation och jordmån. De flesta lämningarna har legat oförstörda fram till våra dagar. De påminner om människors villkor under forna tider, t.ex. de stenrösen Karl-Oskar och Kristina från Duvemåla en gång reste, de hagar där Emil lekte, eller de flottleder som romanens Olof i *Här har du ditt liv* följde. De gav författare som Vilhelm Moberg,

TABELL I: *Landsbygdens industrier, fornminnesregistret*

Län	Gjuterier	Sågverk	Hammare	Kalkugn	Papper	Stenindustri	Tegel	Textil	Små ind.miljöer	Kvarnar	Summa
Blekinge	0	0	0	0	2	0	1	10	12	5	30
Dalarna	0	122	169	85	1	1	37	1	49	292	857
Gotland	0	20	0	489	0	0	2	0	9	77	607
Gävleborg	0	88	73	11	2	0	26	1	31	79	311
Halland	0	48	2	0	1	0	8	0	18	256	333
Jämtland	0	53	4	136	0	0	14	0	37	102	346
Jönköping	0	152	72	8	10	7	42	106	67	528	992
Kalmar	0	132	7	29	12	0	22	0	43	522	767
Kronoberg	0	25	16	1	8	8	8	113	11	138	328
Skåne	0	34	2	46	3	1	38	30	9	402	565
Stockholm	1	18	2	15	0	0	31	7	4	100	188
Södermanland	0	34	26	39	1	1	26	27	26	70	250
Uppsala	0	18	29	26	1	0	31	0	6	92	203
Värmland	0	178	138	6	0	0	22	2	4	449	799
Västerbotten	0	66	7	5	0	0	8	0	21	136	243
Västernorrland	0	154	27	7	1	0	18	0	0	220	427
Västmanland	1	87	148	78	1	0	68	0	31	126	540
Västra Götaland	0	67	17	167	2	4	27	0	154	504	942
Örebro	0	41	163	53	0	0	15	0	38	82	392
Östergötland	1	26	18	49	1	0	28	1	1	110	245
Norrbottn	0	155	5	17	0	0	28	0	57	249	511
Summa	3	1518	925	1267	46	22	500	298	758	4539	9876

KARTA 1. Karta över de 1518 platser med lämningar av sågverk, som finns registrerade i FMIS vid Riksantikvarieämbetet. Kartan är framställd av Rikard Sohlenius vid RAÄ.

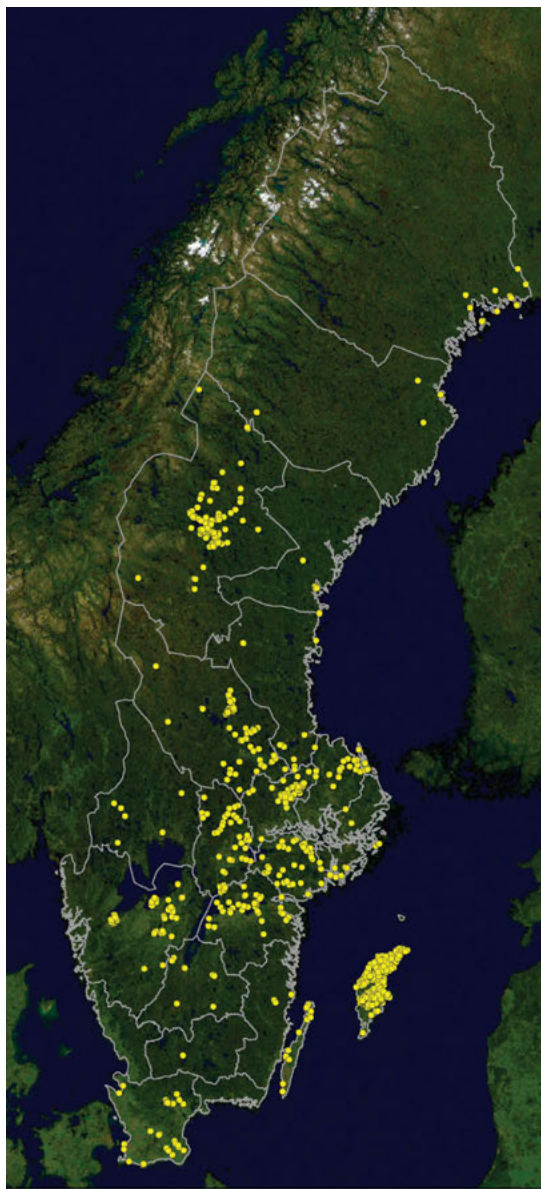

KARTA 2. Karta över de 500 platser med lämningar av tegelbruk, som finns registrerade i FMIS. Kartan är framställd av Rikard Sohlenius vid RAÄ.

Astrid Lindgren och Eyvind Johnson inspiration och underlag till berättelser som svenska folket kanske mer än något annat förknippar med sin identitet.

För skogsbruket är det idag en långt driven mekanisering, ekonomisk lönsamhet och krav på rationell och snabb hantering som gäller. Näringen har också samhällets krav på sig att skogshante-

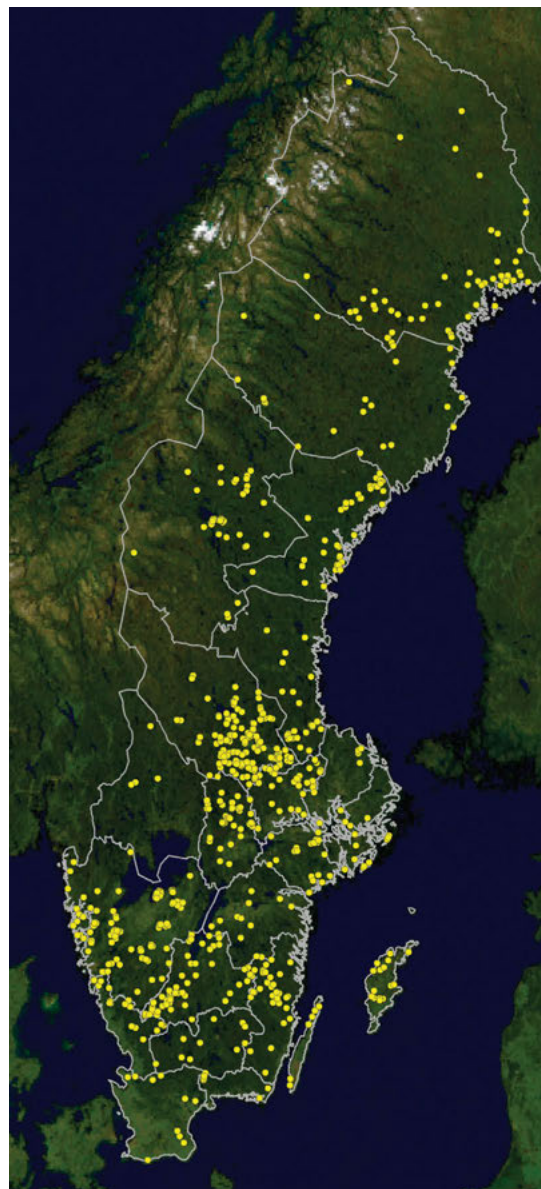
ringen sker på ett skonsamt sätt för miljön. I takt med att miljöaspekterna ökat har skogens kulturvärden blivit mer uppmärksammade. Skogarnas betydelse som rekreationsområden runt tätorterna har lyft fram frågor kring deras sociala värden. Förändringarna har inneburit nya bestämmelser, eftersom skogsbrukets villkor och dess förhållande till natur- och kulturmiljö förändrats så drastiskt.

KARTA 3. Karta över de 1267 platser med lämningar av kalkugnar, som finns registrerade i FMIS. Det stora antalet kalkugnar i Jämtland sammanfaller med bygandet av Stenstaden i Sundsvall. Kartan är framställd av Rikard Soblenius vid RAÄ.

Under 1990-talet har skogens kulturmiljöer i olika sammanhang uppmärksammats i samband med politiska beslut inom skogsbruket, skogsvården, naturvården och kulturmiljövården. För att klara dessa frågor har Skogsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet tillsammans byggt upp projektet *Skog och Historia*.

Det stora genombrottet för registreringen av

KARTA 4. Karta över de 758 platser med lämningar av småindustriverksamhet, som finns registrerade i FMIS. På dessa platser finns det rester efter olika typer av industriell verksamhet, som legat tillsammans på samma plats. Kartan är framställd av Rikard Soblenius vid RAÄ.

först kvarnar och sedan landsbygdens småindustrier i stort har kommit med *Skog och Historia* – inventeringen som för närvarande bedrivs i stora delar av landet. Under 2005 arbetade ett sjuttiofem arkeologer som granskare och hade till sin hjälp 1 600 arbetslösa människor i skogslänen som inventerare. Som ett första steg registreras lämningarna i skogsvårdsorganisationens databas kallad Kotten,

men allt eftersom materialet granskas förs det in i fornminnesregistret (FMIS). Sedan 1995 har över 100 000 lämningar registrerats, varav ett stort antal är efter småskalig industriell verksamhet från 1900-talet. Dessa kan förmodligen räknas i tusental, även om vi för närvarande saknar överblick. I Skogsstyrelsens databas Kotten för Värmland finns t.ex. 2 604 uppgifter om lämningar efter småindustrier. Materialet, som ofta bygger på tips från lokalbefolkningen, har dock inte genomgått antikvarisk bedömning och är därför ännu behäftat med osäkerhet.

Småindustrin på landsbygden kännetecknas ofta av att den bedrivits litet avsides. I många fall har anläggningarna inte registrerats i det traditionella kamerala materialet, exempel på detta är mindre industrikomplex som Torvsjö kvarnar, Århultemåla gård, Gudmundtjärn och Nyhem.

Här kan dessa inventeringsresultat på ett betydande sätt berika vår bild, eftersom dessa anläggningar ändå avsatt spår i det svenska landskapet.

Den kronologiska horisonten

Det material som jag haft tillgång till ger vid handen att merparten av landsbygdens mindre industrier anlades under 1800-talets senare hälft. Men det finns också exempel på anläggningar där driften har traditioner sedan 1600-talet och enstaka fall med uppgifter om protoindustriell verksamhet redan under medeltiden. Den äldre medeltida industrin har emellertid ofta utvecklats till större eller mindre samhällen och faller följaktligen utanför gruppen.

Av de bevarade anläggningarna är alla, med ett undantag, nedlagda efter 1900. Den stora nedläggningsperioden inträffade mellan 1940 och 1975 och sammanfaller med de stora förändringarna inom det svenska samhället med befolkningsomflyttningar till städerna och storindustriernas dominans. Under denna tid utvecklades fornminnesinventeringen till att bli allt mer omfattande. Att små industrier på landsbygden inte bedömdes som särskilt intressanta av den äldre generationen fornminnesinventerare berodde säkert på att många av dessa industrier fortfarande var i drift eller under ett just påbörjat förfall. Anläggningarna sågs inte som något forntida, utan snarare som något ålderdomligt men ändå del av den egna tiden. Först på 1980-

och 1990-talen blev dessa lämningar registrerade av en ny generation antikvarier.

Frågan om bevarande

Bevarandet av de mindre industrierna kan idag vara av flera slag. Det finns ett lagskydd inom kulturminneslagen för fornlämningar och byggnadsminnen. Detta skydd är dock trubbigt om det inte är känt var anläggningarna, eller resterna av dem, är belägna. Den omfattande inventeringen inom *Skog och Historia*-projektet har som sitt främsta syfte att göra lämningarna kända och på så sätt stärka deras skydd för framtiden.

Det viktigaste sättet att skydda detta källmaterial för framtiden är att vi vet var det ligger och känner till dess historia. Bevarande, vare sig det gäller en byggnad med all teknisk utrustning intakt, de små resterna i en bäckravin eller ruinerna av en kalkugn, bottnar till sist i människors relation till kulturminnet. Ett aktivt deltagande på olika nivåer är och har alltid varit avgörande för att ett kulturminne eller en kulturmiljö ska kunna bevaras. Genomgången av de fåtaliga byggnadsminnesförklarade anläggningarna visar att det ofta är anläggningar av samma typ som skyddas, nämligen de med teknisk utrustning och de som har stor betydelse för landskapsbilden. Kanske är det också för industrier med den bäst bevarade tekniska utrustningen och där det fortfarande kan vara möjligt att bedriva produktion som byggnadsminnesinstrumentet är särskilt lämpligt.

Den andra ytterligheten är anläggningar som är "varaktigt övergivna". Dessa ruiner får ett skydd av kulturminneslagen som fornlämningar. Det börjar bli allt fler ruiner av detta slag som vårdas och skyltas och på så sätt blir mer aktiva i skildringen av landets industrihistoria.

Frågan om representativitet

Kan det bevarade materialet anses vara representativt för det som en gång funnits? Kan de bevarade anläggningarna ge en någorlunda riktig bild av de industrier som en gång anlades på den svenska landsbygden och som aldrig utvecklades till stora industrier? Det största materialet finns i fornminnesregistret och verkar kunna ge en bild av landsbygdens småindustrier som någorlunda överens-

stämmer med den förståelse man har av detta från andra skildringar. Nedre Dalarna och Gnosjötrakten framträder tydligt som betydelsefulla småindustriområden. I de områden där textilindustrin varit dominerande, nämligen Sjuhäradsbygden och Hälsingland, har däremot inte särskilt många lämningar registrerats, vilket troligen kan förklaras med att merparten av produktionen här var förlagd till gårdarna.

Det står dock klart att om dessa material ställs mot varandra i detalj kommer diskrepanserna förmodligen att vara betydande. Det ska bli intressant att se hur det stora *Skog och Historia*-materialet om några år kommer att förändra och/eller fördjupa bilden.

En stor del av materialet är fysiska kvarlevor av de små landsbygdsindustrierna. Ändå blir anläggningarna endast undantagsvis föremål för systematiska arkeologiska undersökningar, där fyndens kontext spelar en stor roll för förståelsen av det som en gång har funnits på platsen. Miljöerna utgör ett betydande källmaterial till en historia

där många olika källor måste föras samman för att vi ska förstå den industrialisering som skedde i den yttre marginalen. Landsbygdens småindustri är viktig för vår förståelse av Sveriges historia under 1900-talet. Det är en mindre uppmärksammas del av det moderna Sverige, där det moderna och äldre levnadsförhållanden under lång tid fanns sida vid sida. Det vi har bevarat som museer utgör mindre än 2% av de småindustrier som idag är kända i våra kulturhistoriska register. Det vi ser är en betydande samhällsomvandling och det vi förmår att bevara på olika sätt är alltid bara små fragment av det som en gång fanns och gav människorna deras inkomster och människovärde.

Gert Magnusson är docent i arkeologi vid Stockholms universitet och verksam som utredare vid Rikantikvarieämbetet.

gert.magnusson@raa.se

Noter

1. Althin, 1931, s. 119 ff.
2. Arbetslivsmuseer.
3. Nisser, M., 1979, s. 12.
4. Magnusson, G., 2002, s. 14.
5. Magnusson, G., 2002, s. 14.
6. Dahlström, E., 1999, s. 18.
7. Houlitz, A., 2004, s. 165.
8. Nisser, M., 1979, s. 16.
9. Fritz, M., 1997, s. 26 ff.
10. Jfr Industriminnen 1978.
11. Eva Wikström 1995.
12. Vikström, 1995, s. 46.
13. Vikström, 1995, s. 3.
14. Vikström, 1995, s. 16–17, 23.
15. Ek, S.B., 1962, s. 261.
16. Berglund, B., 2000, s. 55. I början av 1800-talet registrerades 66 manufakturer i Jönköpings län varav hälften registrerades som vattensläggor. De var knutna till tråddragerierna i Anderstorp, Gnosjö och Kulltorp.
17. Grennfeldt T. et al, 1980, s. 158 ff, s. 317.
18. Arbetslivsmuseer i Sverige.
19. Arbetslivsmuseer i Sverige.
20. Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, 1990, s. 5.
21. Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, 1990, s. 5.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Rikantikvarieämbetets bebyggelseregister
Rikantikvarieämbetets fornminnesregister
Skogsvårdsstyrelsens databas Kotten för Värmland

Tryckta källor och litteratur

Althin, Torsten, 1931, Häfla hammarsmedja. *Svenska kulturbilder*, band 5. Stockholm.

Arbetslivsmuseer i Sverige, Rikantikvarieämbetet och Arbetets museum, Stockholm 2004.

Berglund, Bengt, 2000, *Järn i Småland. Forskningsläge, utgångspunkter och övergripande resultat*. Järn i Småland: I, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie nr 34, Stockholm.

Dahlström, Eva, 1999, *Verkstadsmiljöer under 1800-talet. Mekaniska verkstäder mellan hantverk och industri*, Stockholm.

Ek, Sven B., 1962, *Väderkvarnar och vattenmøllor*. Nordiska

- museets handlingar: 58, Stockholm.
- Fritz, Martin, 1997, *Svenskt stål. Nittonhundratalet. Från järnhantering till stålindustri*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie. 33, Stockholm.
- Grennfeldt, Tage, Kraft, Salomon, Lindquist, Gunnar, Rydén, Josef, 1980, *Gränna – Visingsö historia*, Stockholm.
- Hammar skiöld, Britt-Marie, 1985, *Ett läns utveckling*. Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län. Etapp 1, Översikt. Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar.
- Houltz, Anders, 2004, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*. Papers in the History and Philosophy of Technology, KTH, Stockholm.
- Magnusson, Gert, 2002, Bergslagens bebyggelse under 1000 år. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 43, Stockholm.
- Nisser, Marie, 1979, *Industriminnen*, Arkitekturmuseet, Stockholm.
- Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige*, Riksantikvarieämbetet, 1990, Stockholm.
- Vikström, Eva, 1995, *Industrimiljöer på landsbygden*, Studier till kulturmiljöprogram för Sverige, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Rural small-scale industry and heritage conservation

By Gert Magnusson

Summary

Rural small-scale industry is an important part of our heritage. Present-day preservation of these sites will of course influence posterity's perception of earlier industry. Due to their smallness of scale and their frequent use of such antiquated technology as wind or water power, these industries have often been regarded as relics of an earlier industrial society. But the interesting thing is that this earlier technology co-existed with industries belonging to modern industrial society. Most of the small-scale rural industry preserved today was not closed down until between 1950 and 1980. Various preservation measures have been recurrently undertaken since the 1920s, but these have always focused on the technical equipment. The most important initiatives have come through the designation of threatened sites as national monuments and the preservation of various industrial sites, often through private initiative, as museums of working life. But this applies to only a minute portion of all the small industrial facilities which existed in the countryside. On the strength of historic building protection orders, the conclusion is drawn that there are some 54 scheduled his-

toric buildings representing small-scale industry in the Swedish countryside, at the same time as there are just under 200 museums of working life representing the whole of this category. Many of the former industrial buildings have now been put to new uses, but they cannot at present be counted. Of the small-scale industrial sites which have decayed to such an extent as to be archaeological sites under the Heritage Conservation Act, upwards of 10,000 are listed in the National Heritage Board's archaeological sites register. even that, however, must be regarded as a minimum figure. The inventories now in progress under the Forest & History project are every year discovering hundreds of new ruins of long-abandoned small-scale industrial undertakings, mostly along the banks of our watercourses.

Distribution maps show that many of these small industries, operating presumably in local markets, were distributed all over the country. Clearly, the surviving structures are incapable, other than in terms of technology, of conveying a picture of the industrial society that once existed.

Industrins förflutna i minnen och landskap

av Jan af Geijerstam

FIGUR 1: Tapetseraren Åke Larsson. Möbelindustrimuseet i Virserum 1989.
FOTO: Jan af Geijerstam.

FÖR UNGEFÄR FEMTON ÅR sedan besökte jag möbelindustrimuseet i Virserum och Stenhuggarmuseet Vånevik och Näset utanför Oskarshamn. Båda var då relativt nyöppnande och i båda fallen var det människor med ett eget förflutet i miljön som berättade historien. De gav liv och gestalt åt det som varit.

I Virserum förklarade träarbetaren Åke Larsson att möbelindustrimuseet behövdes eftersom det faktiskt som mest var ett tusental personer som arbetade inom möbelbranschen i samhället. Och i Vånevik tog Uno Johansson, stenarbetare i tredje generationen, hand om unga besökare i stenbrottet och berättade hur det var när han själv arbetade där som ung.

Båda museerna är exempel på hur människor i det så kallade "postindustriella samhället" söker former för att bevara, förvalta och förstå industri-

samhällets nyss förflutna. Jag skall i den här artikeln söka svar på frågan om och hur museer som dessa, s.k. arbetslivsmuseer – och andra försök att berätta historia på ursprunglig plats – kan sägas ge en representativ bild av industrin i Sverige.

Det bevarade och åskådliggjorda

Sätten genom vilka industrins förflutna tydliggörs eller värnas i landskapet är mångfacetterade. I plan-sammanhang finns länsstyrelsernas avgränsning av riksintressen i översiktsplaneringen enligt Miljöbalken eller kommunernas detaljplaner eller områdesbestämmelser. Länsstyrelsernas möjlighet till byggnadsminnesförklaring enligt kulturminneslagen kan också vara instrument för den samhälleliga industriminnesvården.¹

Verksamheter som syftar till att inventera eller

FIGUR 2: Stenarbetaren Uno Johansson och en ung besökare till Stenhuggarmuseet i Vånevik Näset strax söder om Oskarshamn har sökt skydd undan regnet. Augusti 1989.
FOTO: Jan af Geijerstam.

dokumentera, att skriva historia vare sig det är i ord eller bild, kan indirekt bidra till att värna en fysisk miljö. Av betydelse är de systematiska inventeringar som genomförts på exempelvis länsnivå, nästan alltid kombinerade med industrihistoriska översikter. De stora inventeringarna i Västernorrland under 1980-talet är exempelvis idag viktiga redskap för dem som söker kunskap om eller arbetar för att tydliggöra de fysiska spår som finns kvar av länets industriella förflutna. Andra exempel är inventeringen av industrimiljöer i Västmanland eller monografierna kring olika läns industrihistoria, den senaste utgiven 2005 över Örebro län.²

Ett av många exempel från den traditionella gräv-där-du-står-rörelsen genomfördes inom projektet "I glasriket – människan, miljön, framtiden". Det var ett brett upplagt studieprojekt inom ABF och Svenska fabriksarbetareförbundet i Kalmar och Kronobergs län åren kring 1980 och resulterade i nära trettio olika glasbruksmonografier. Ett halvt sekel senare kan de sägas ha bildat en bas för dagens insatser för att tydliggöra glasrikets industriarv och bebyggelsemiljöer.³

Mitt syfte i denna artikel är att undersöka hur pass väl olika branscher i industrins förflutna representeras i landskapet. Fokus ligger på miljöer där man tagit steget från inventering och bakgrund till

uttalade försök att i en ursprunglig fysisk miljö berätta om det industriellt förångna. I sådana miljöer kan besökaren på något sätt få hjälp med läsningen och förståelsen – genom museianläggningar, visningar på plats, skyltningar eller någon annan lätt tillgänglig information – det som också kallats "levandegörande" eller på engelska "interpretation" (tolkning).⁴ Arbetslivsmuseerna är de kanske viktigaste exemplen på sådana miljöer. Jag kommer även att inkludera miljöer som ställts i ordning och skyltats av den samhälleligt organiserade kulturmiljövården.

Mindre, landsbygd, industri

Enligt Nationalencyklopedien är en fabrik en produktionsenhet som är centralt organiserad och den kännetecknas av arbetsdelning, mekaniserade produktionsmoment, en gemensam kraftanläggning och en inriktning på massproduktion. Många av landsbygdens industriminnen, som mindre kvarnar, tegelugnar, sågar, kalkugnar och mejerier, är i denna mening inte några fabriker, men de hade ändå ett nära samband med det framväxande industrisamhället. De var mekaniserade arbetsplatser och deras produkter såldes vidare till en marknad. De var ofta ett steg på vägen mot ett nytt sam-

hålle, ett nytt sätt att leva. De var mötesplatser där kunskaper och den nya tiden förmedlades, de var skolor i mekanikens värld och en mötesplats mellan självhushållning och marknad, mellan land och stad, mellan jordbruk och industri. Sedda över tid blev varje sådan arbetsplats en del av en större utveckling. Ur de många små enheterna, med få anställda, utvecklades också allt större industriarbetsplatser, allt mer mekaniserade och allt starkare koncentrerade till få geografiska platser och med få ägare.

Järnhanteringen, något av en arketypisk industri, är ett bra exempel på närheten mellan å ena sidan småskalighet, landsbygd och hantverk och å den andra storskalig och högindustriell massproduktion. Den för- och tidigindustriella järnhanteringen kan i många avseenden karaktäriseras som en agrar näring. Samtidigt är det idag ofta nära i geografin mellan medeltida järntillverkningsplatser och vår tids datoriserade och högt specialiserade stålindustrier. Över bara några få kilometer kan dagens stålarbetare färdas mellan miljöer som omfamnar hundratals år järntillverkningens historia, i kontinuitet och förändring.

Mot bakgrund av sådana resonemang är avgränsningen av mindre landsbygdsindustrier i mötet mellan förflutet och nutid inte alltid självklar. Det som vi idag förvaltar som minnen utgör spår av rörelser i tiden. Det som betraktas som litet idag kan ha varit stort igår. Det som är landsbygd igår är inte landsbygd idag. Det som så småningom blev industri, var inte från början industri. Och den större industrin idag har inte alltid varit stor. Dessutom, kan man tillägga, torde även medelstora företag i Sverige betraktas som små i internationella perspektiv. Enligt EU:s definitioner kan småföretag ha upp till femtio anställda medan Statistiska centralbyrån i Sverige ofta använder gränsen tjugo anställda. Gränsen mellan stor och liten beror också på bransch.

Det är också viktigt att hålla i minnet hur en svensk uppfattning av vad som är landsbygd eller inte ofta i grunden kan skilja sig från uppfattningen i starkt industrialiserade regioner i exempelvis övriga Europa. Eller som geografen William William-Olsson skrev om begreppet "industriområden", som han använde med tvekan eftersom det "... för tanken till kontinentens våldsamma anhopningar av industriföretag. Ett karakteristiskt drag

för Sverige är just att vi saknar dylika industriområden, att företagen i ovanligt hög grad är spridda i lantliga omgivningar".⁵

Arbetslivsmuseer

Arbetet för att bevara, förvalta och förstå Sveriges industriella förflutna har under de senaste decennierna fått allt större omfattning och djup och den materiella industrihistorien i landskapet har fått en starkare och mer etablerad ställning inom både forskning och offentlig antikvarisk praktik.⁶

Arbetet vid landets arbetslivsmuseer tillmäts speciell betydelse för det industrihistoriska arvet. Enligt Riksantikvarieämbetets riktlinjer för bidragen till arbetslivsmuseer skall pengarna gå till "sådan verksamhet som har till syfte att genom musealt bevarande och genom prov på yrkets utövande tillvarata försvinnande yrkeskunskaper i en autentisk arbetsmiljö."⁷ I praktiken tillämpar Riksantikvarieämbetet dock begreppet för en vidare krets av anläggningar. I många fall, kanske de flesta, når dessa knappast syftet att tillvarata "försvinnande yrkeskunskaper". En närmare definition är snarare bevarandeinsatser för produktionsanläggningar eller produktionsutrustning i ursprunglig miljö och som görs med en stark förankring hos lokala intressen.

En ännu bredare avgränsning gör föreningen Arbetslivsmuseernas samarbetsråd, ArbetSam, som kallar sig Sveriges största museiförening. Enligt sin ändamålsparagraf skall föreningen från ett "underifrånperspektiv främja och utveckla bevarandet och gestaltandet av industrisamhällets framväxt och kulturarv" och på sin hemsida definierar föreningen arbetslivsmuseer som verksamheter vars "syfte är att bevara och gestalta en arbetsplats kulturhistoriska värden". På dessa platser möts historia och samtid i en social praktik och i bästa fall representeras olika delar av industriarbetet – en fysisk miljö på ursprunglig plats, berättelser, bilder, texter – i en levande dialog med ett omgivande samhälle. ArbetSam räknar till cirka 1 450 arbetslivsmuseer i Sverige.⁸

En bred definition används också i guideböcker till arbetets museer.⁹ Urvalet begränsas där till museer och miljöer där det industrihistoriska perspektivet i någon mening tydliggörs för den som besöker platsen. Dessa museer och miljöer repre-

senterar i huvudsak de senaste 150 åren, till stor del f.d. industrier, men liksom hos ArbetSam finns också många järnvägshistoriska anläggningar, fartyg, skolmuseer, anläggningar som visar sjukvårdens historia etc. Arbetslivsmuseerna representerar dessutom i hög grad landsbygdens mindre industrier.

Det stora antalet arbetslivsmuseer gör det lätt att tro att vi genom dem också får en god bild av Sveriges industriella historia. Men stämmer det? Hur förhåller sig industrins historia som den tecknas i fysiska minnen och landskap till det förflutna? Jag skall göra två försök att skissa ett svar, dels på den nationella nivån, dels med Kalmar län som exempel.

Representativiteten

Grunden för min undersökning är den tredje upplagan av guideboken till arbetslivsmuseer som redovisar drygt ettusen miljöer.¹⁰ De flesta av dessa tillhör det som idag kallas tjänstesektorn (handel, skola, sjukvård och rättsväsende m.m.), transportväsende, militär, hantverk, jord- och skogsbruk, samt, inte minst, sjöfart och fiske. Även med en generös bedömning representerar högst 400 av platserna egentlig industri. Bland dessa industrihistoriska anläggningarna dominerar mindre anläggningar. Miljöer som knyter an till järnbruk och gruvor utgör en tredjedel.

Som mått för representativiteten har jag valt själva objektet för den produktiva verksamheten, d.v.s. branschtillhörigheten. Detta, vad man producerar, är omedelbart viktigt och påtagligt självklart i vår vardag. Miljöerna är dessutom någorlunda lätta att klassificera på detta sätt. Ett sågverk är i en viss mening otvetydigt ett sågverk.

Det uppstår dock svårigheter även när man skall använda begreppet bransch för strukturer som är lämningar efter ett förflutet – när perspektivet är historiskt. En branschmässig kategorisering av en plats som vi gör vid en bestämd tidpunkt är inte alltid given för längre tidsperioder. Ett område eller en anläggning kan ha haft högst olika användningar. I skogsindustriområdet finns ofta en succession från järnbruk till sågverk till massa- och pappersindustri. Även inom ett och samma avgränsade område kan också olika branscher ha varit i verksamhet parallellt.¹¹

Ett av många exempel på komplexa miljöer är Forsviks bruk i Västra Götalands län. Forsvik etablerades redan under medeltiden i anslutning till ett kloster och uppvisar i sin helhet en lång rad olika branscher: såg, mjölkvarn, stångjärnsbruk, träsliperi, gjuteri, mekanisk verkstad och skeppsvarv.¹² Idag är Forsvik ett industrihistoriskt centrum, riksintresse och byggnadsminne.

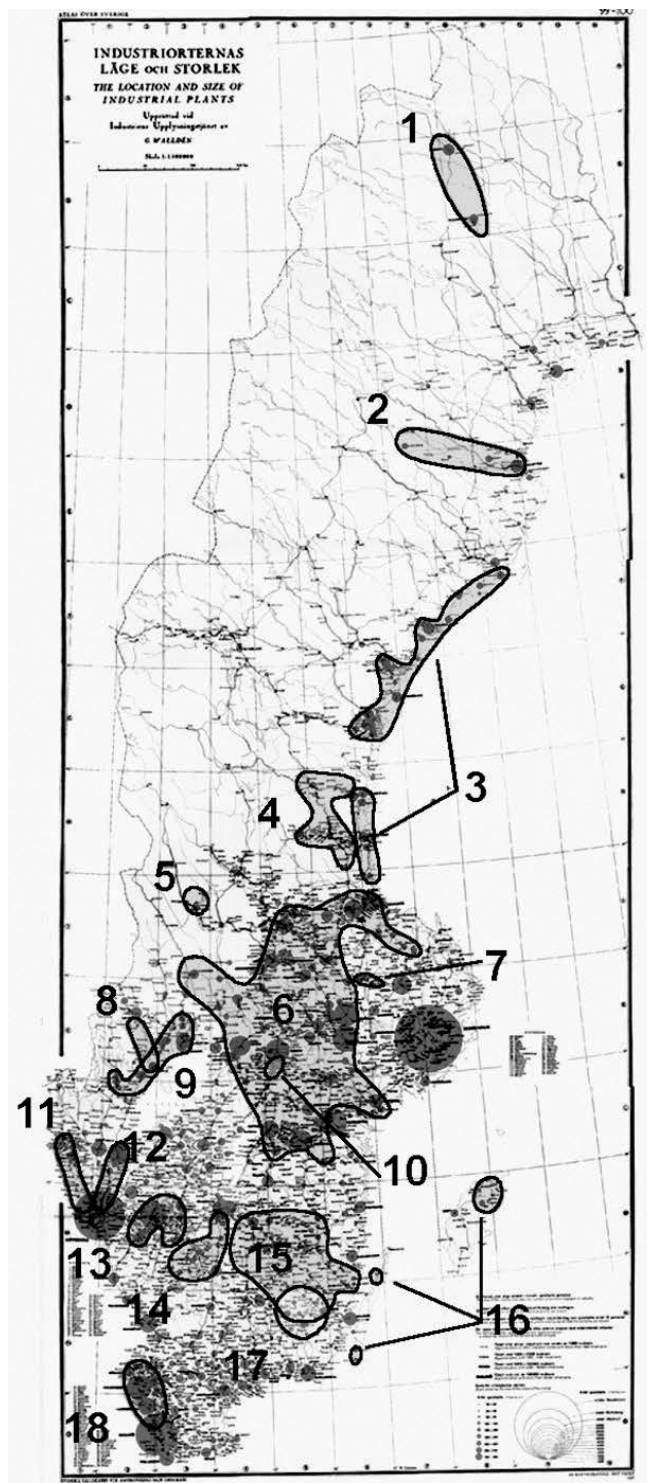
Den nationella nivån, arton industriregioner

Som en syntes av en serie näringsgeografiska studier har forskaren Eva Vikström urskilt arton industriregioner i Sverige.¹³ Inom dessa regioner finns koncentrationer av arbetsställen inom vissa industribranscher eller kombinationer av branscher. Tiden är omkring 1960. Detta stämmer väl överens med industrisamhällets höjdpunkt under det som kallats den högindustriella epoken.¹⁴

En flyktig blick på kartorna över industrin i *Atlas över Sverige* från 1950-talets mitt visar att Vikströms indelning i regioner väl återspeglar industristrukturen utanför de tre storstäderna, även om det finns koncentrationer av industrier inom samma bransch som inte omfattas av de arton regionerna, samt att många olika branscher finns representerade i de flesta delar av Sverige.

De två nordligaste industriregionerna i Eva Vikströms översikt är *de norrbottniska malmfälten* och *Skelleftefältets gruvområde*. För Norrbotten nämns LKAB:s besöksanläggningar i Kiruna och Malmberget bland arbetets museer. I Västerbotten nämns fyra miljöer med anknytning till Skelleftefältet, två gruvmiljöer med besöksgruvor, i Varuträsk och Kristineberg, samt gruvmuseet Berggrum Boliden i Boliden och Världens längsta linbana, som var en central transportväg för gruvnäringen.

Sågverk samt massa- och pappersindustrin i *norrlandskustens skogsindustriområde* bildade en grund för en samhällsstruktur. Trots detta finns anmärkningsvärt lite av museiverksamhet som är knuten till denna näring. Skogsindustrins föregångare, järnindustrin, får större uppmärksamhet och inte mindre än 23 av de arbetslivsmuseer som beskrivs i kustnära lägen i Norrland kan hänföras till järnbruk. Däremot omfattar bara sex platser sågverksmiljöer – i huvudsak småskaliga anläggningar. Ingen av de stora sågarna finns bevarad. Två

platser hör till massa och papper, Svartviks industriminnen och Bergviks industrimuseum.

I Hälsingland representerar linskäkten i Löräng och Växbo lin i Bollnäs det som kallats *lindistriktet i Hälsingland*, och som var en del av agrarsamhällets miljöer och en utpräglad landsbygdsindustri.

FIGUR 3: I skriften *Industrimiljöer på landsbygden* beskrivs arton industriregioner i Sverige, här inlagda på en karta över Sveriges industri vid mitten av 1950-talet. Cirkelarnas storlek motsvarar antalet anställda.

1. De norrbottniska malmfälten
2. Skelleftefältets gruvområde
3. Norrlandskustens skogsindustriområden
4. Lindistriktet i Hälsingland
5. Skinnindustriområdet i Malung
6. Bergslagen
7. Taktegelindustriområdet i Västmanland
8. Glasbruksområdet i Värmland
9. Värmlands och Dals skogsindustriområde
10. Närkes skoindustrimråde
11. Sten- och konservindustriområdet i Bohuslän
12. Göta älvdal
13. Västergötlands textilindustriområde
14. Småindustriområdet i västra Småland
15. Snickeriindustriområdet i Småland
16. Ölands och Gotlands kalkstensindustri
17. Glasbruksområdet i sydöstra Småland
18. Västskåne med mångsidig industri

KARTA: Jan af Geijerstam efter Eva Vikström, 1995, *Industrimiljöer på landsbygden – översikt över kunskapsläget*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet mot en karta över industriorternas läge och storlek med avseende på antal sysselsatta. *Atlas över Sverige, 1958–1959*, Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi förlag, blad 99–100.

Liksom i flera andra landskap har järnbruken en framträdande position bland arbetslivsmiljöerna.

Bergslagen karakteriseras som järnhanteringens huvudområde. Här finns idag en stor mängd bergshistoriska miljöer, från världsarvet i Ängelsberg till enskilda hyttor och hamrar. Som ingen annan näring är bergsbruket väl representerat bland de miljöer som tas upp som arbetslivsmuseer.

Skinnindustriområdet i Malung är enligt Eva Vikström en liten, men tydlig industriregion. Det finns ingen plats i guideboken som knyter an till denna bransch.

I *Värmlands och Dals skogsindustriområde* norr och väster om Väners norra ände har det funnits en rad massa- och pappersindustrier och flera stora bruk är fortfarande i drift. Bland arbetslivsmuseerna finns näringen inte alls representerad – om man inte skall räkna in flottningsmuseet i Dyvelsten norr om Karlstad.

Närkes skoindustrimråde uppvisar en utveckling som liknar den i sjuhäradsbygden med en förindustriell tillverkning som så småningom utvecklades till fabrikstillverkning. I Kumla finns representeranter för båda dessa stadier i utvecklingen, dels Skomakarstugan och dels Svenska skoindustrimuseet.

Taktegelindustriområdet i Västmanland med Sala, Heby och Vittinge i östra delen av Västmanlands län representeras av tegelbruksmuseet i Heby (i landskapet Uppland).

Inom *stenindustri- och konservindustriområdet i Bohuslän* representeras stenindustrin egentligen bara av en enda miljö, stenhuggarmuseet i Hunnebostrand. Visserligen behandlas stenindustrin även i ett par andra miljöer som nämns i guideboken, men då gäller det delar av utställningar. När det gäller konservindustrin kommer Hembygdsmuseet Sibirien på Sydoster närmast och även Klädesholmens museum ger glimtar av konservindustrins betydelse. Att havet och fisket i dominerat Bohusläns kustområde tydliggörs framför allt genom mindre mindre fiske- och kustmuseer och bevarade båtar.

Göta älvdal är en mångsidig industriregion från Vargön i nordost till Göteborg i sydväst och med älven som en central, sammanbindande transportled. Här finns idag flera viktiga arbetslivsmuseer och miljöer med industrihistorisk inriktning, framför allt repslagarmuseet i Älvängen, glasbruksmuseet i Surte och en rad museer och anläggningar i Trollhättan.

Inom *Västergötlands textilindustriområde* med Sjuhäradsbygden var industrin samhällsbyggande och regionen har också en lång, förindustriell historia och en omfattande hemindustri. På flera platser finns idag historiska utställningar, mindre museer och bevarade miljöer, idag inte sällan kopplade till en konsumentinriktad fabriksförsäljning. Textilmuseet i Borås, Rydals museum och Almedahls fabriksmuseum i Dalsjöfors återfinns i guideboken.

Småindustriområdet i Västra Småland har en kärna kring Gnosjö och Anderstorp med en tonvikt på metall och trä. Småindustrierna på landsbygden företräds av Hylthéns industrimuseum och Töllstorps industrimuseum. Linders industrimuseum i Anderstorp hör också till denna kategori.

Snickeriindustrin är spridd över landet men *snickeriindustriområdet i Småland* är ett kärnområde. I urvalet av arbetslivsmuseer finns åtminstone sex i regionen: Virserums möbelindustrimuseum, Designfabrikens spegelindustrimuseum i Fröseke, Gemla möbler i Diö, Hultsfredshus museum i Hultsfred, Idelunds snickerifabrik utanför Jönköping och Leksaksmuseet i Öja.

I *glasbruksområdet i sydöstra Småland* finns

kärnan av svensk konst- och bruksglasindustri med bruksmuseer i exempelvis Orrefors, Kosta och Boda. Regionen, som spänner över två län, har som turistmål givits namnet Glasriket och avspeglar sig tydligt bland arbetslivsmuseerna. I regionen *glasbruksområdet i Värmland* var glasbruken i första hand inriktade på fönsterglas och buteljglas. I motsats till Småland finns här inga levande glasbruk kvar och utanför lokalsamhället är kunskaperna om denna industri små. Bland arbetslivsmuseerna nämns tre museianläggningar i guideboken, Glava, Eda och Sölje glasbruk.

Ölands och Gotlands kalkstensindustri omfattar både brytning av byggnadssten och tillverkning av kalk och cement. Totalt sett var denna industri begränsad, men har som industriell verksamhet i dessa starkt agrara landskap en särställning – tillsammans med sockerindustrin. Kalkstensindustrin har bara en representant i vardera landskapet, Bläse kalkbruksmuseum på Gotland och i viss mån Degerhamns Industri & sjöfartsmuseum på Öland.

Den artonde industriregion som Eva Vikström identifierar, *västskåne med mångsidig industri*, omfattar bl.a. kolgruvor, tegel- och lervaruindustri, samt socker-, kalk- och cementindustri. Bjuvs och Nyvångs gruvområde, Ifö industrimuseum, Höganäs museum och Höganäs saltglaserat återfinns bland arbetslivsmuseerna.

Till genomgången här ovan bör man också tillägga att regionala och lokala myndigheter, i samarbete med turistnäringen, på flera håll lanserat turistiska begrepp som lyfter fram typiska industrinäringar som i vissa fall stämmer väl överens med indelningen av landet i industriregioner. Bärkraften i dessa projekt varierar, men hit hör, förutom det ovan nämnda Glasriket även Ekomuseum bergslagen och Järnriket Gästrikland (*Bergslagen*), Guldriket i Västerbotten (industriregionen *Skelleftefältets gruvområde*), Träriket Västernorrland (inom *norrlandskustens skogsindustriområde*) och Linlandet Hälsingland (*lindistriktet i Hälsingland*).

Ett regionalt exempel – Kalmar län

Inventeringar av industrihistoriska lämningar och miljöer utgör en möjlighet att på en mer detaljerad nivå studera arbetslivsmuseernas representativitet.

I Kalmar län har länsmuseum, regionförbundet och länsstyrelsen samarbetat för att upprätta en geografisk databas över tillverkningsställen inom industrier som etablerats före 1975. Denna typ av undersökning skiljer sig från gängse inventeringar i industrihistoriska sammanhang, där man riktat in sig på åtminstone av industrin övergivna, men ändå bevarade anläggningar. Kalmarmodellen tar ett steg längre och försöker att ge en bild både av vad som faktiskt funnits i det förflutna och av vad som finns kvar i miljön idag. I en första sammanfattande rapport, Lotta Lamkes *Kalmar läns industriarv* från 2004, redovisas totalresultatet och i två senare rapporter beskriver samma författare detaljundersökningar över Högsby och Mönsterås kommuner, båda publicerade under 2005.

Projektet kallas "Industriarvsprojektet" och har genomförts i nära samarbete med länets hembygdsföreningar. Dessa har gjort kartläggningsarbetet på den lokala nivån. Projektet har resulterat i att 3 142 objekt nu finns registrerade i en databas. Antalet poster kommer dessutom att växa ytterligare eftersom nya uppgifter registreras kontinuerligt.

TABELL 1. *Antalet registrerade arbetsplatser i industrihistorisk databas över Kalmar län.*

Trävaruindustri, möbelindustri, tändsticksfabriker	1 051
Livsmedelsindustri	736
Verkstadsindustri	477
Glas-, sten- och jordvaruindustri, sten-, malm- och mineraltäkter	499
Textil- och läderindustri	166
Pappersindustri och grafisk industri	89
Kemisk industri	83
Metallframställning	41
TOTALT	3 142

KÄLLA: Lamke 2004.

För varje objekt har man, förutom geografisk lokalisering, försökt att bokföra anläggnings- och nedläggningsår, typ av anläggning och produktionens inriktning, hur många sysselsatta som funnits vid arbetsplatsen när dessa varit som flest och anläggningarnas nuvarande status. Databasen gör att vi har en referens för att göra en jämförelse mellan vad som varit och det som idag är tydliggjort som delar av det industrihistoriska arvet.

I *Arbetslivsmuseer i Sverige* beskrivs cirka femtio miljöer i Kalmar län, men inte mer än ungefär hälften av dessa kan beskrivas som före detta industrier. Ytterligare tio platser har skyltats med bidrag från länsstyrelsen. Det stora gapet mellan antalet industriarbetsplatser som har funnits (minst 3 150) och antalet som givits plats som en historia i landskapet (ca 35), gör frågan om representativitet väsentlig.

Huvudlinjer i Kalmar läns industrihistoria

Det stora flertalet av de industriella verksamheter som förtecknas genom industriarvsprojektet i Kalmar län ligger utanför de fyra centralorter som vid mitten av 1950-talet hade fler än 5 000 invånare: Kalmar, Västervik, Oskarshamn och Nybro. Just 5 000 invånare kan också tjäna som en gräns för det som ofta lite godtyckligt avgränsas som landsbygd.¹⁵ Vad gäller sysselsättningen har trävaruindustrin med möbeltillverkning samt verkstadsindustrin dominerat. Även glas-, sten- och jordvaruindustrierna har varit betydelsefulla liksom livsmedelsindustrin.

I industriarvets databas är medelantalet anställda, när de var som flest vid respektive anläggning, 35 personer. Även om denna uppgift är osäker och bara baserar sig på den dryga tredjedel av samtliga arbetsplatser för vilka någon uppgift om anställda lämnats, så pekar den ändå på att det stora flertalet industrier har varit små. Enligt de uppgifter som lämnats har inte mer än fjorton av de i databasen registrerade arbetsställena någonsin haft fler än 500 anställda. Av dem var åtta verkstadsindustrier.

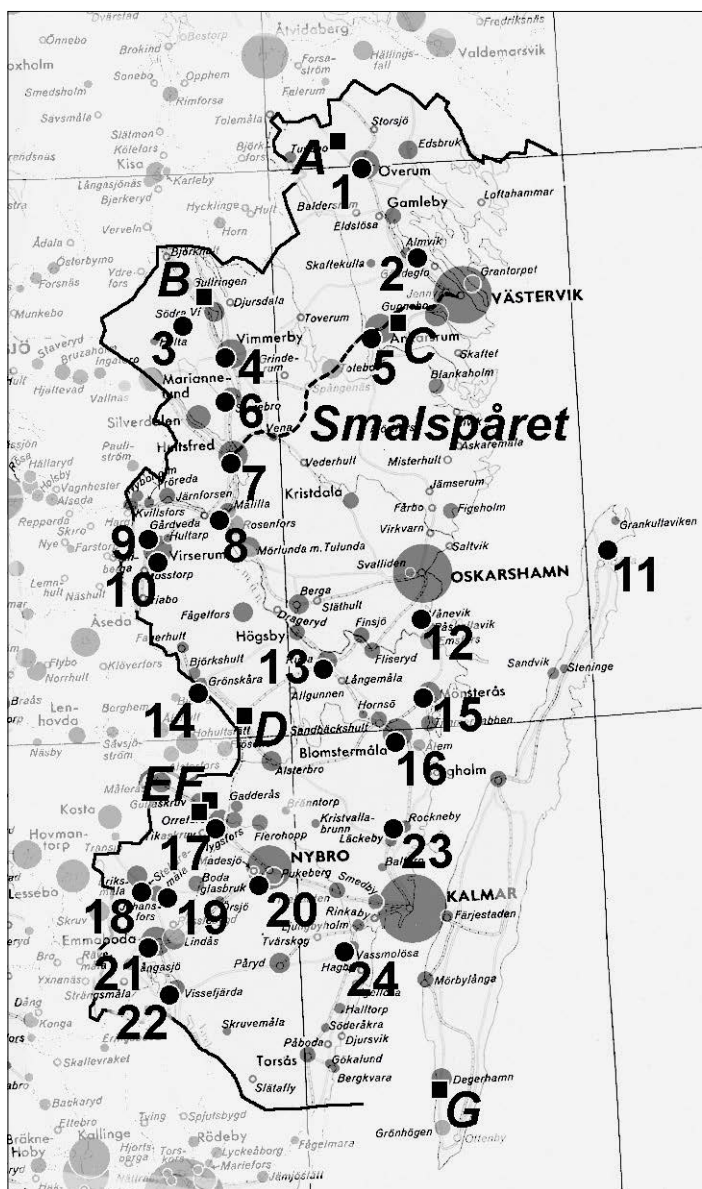
I boken *Industrins tidevarv – några huvudlinjer i Kalmar läns industriella utveckling*, också den ett resultat av satsningen på att kartlägga det industrihistoriska arvet i länet, urskiljer historikern Jan Christensen fyra industriella huvudområden i länet. Uppdelningen är något mer detaljerad än den som Eva Vikström gjort, men de områden som de två urskiljer stämmer väl överens.

För jämförelsen med det tydliggjorda industriarvet har jag förutom arbetslivsmuseerna även inkluderat de platser där länsstyrelsen har lämnat bidrag till skyltning. Det rör sig om ett tiotal miljöer i hela länet, en glasbruksruin, tre pappersbruksruiner,

FIGUR 4: Kalmar län med industribistoriska arbetslivsmuseer (1–25) och industribistoriska miljöer där länsstyrelsen skyltat eller givit bidrag till skyltning (A–G). Platserna är här placerade på en karta ur Atlas över Sverige som visar Sveriges industri vid mitten av 1950-talet. Cirkelnas storlek motsvarar antalet anställda.

1. Överums Bruksmuseum
2. Almviks tegelbruksmuseum
3. Ösjöfors handpappersbruk
4. Virserums möbelindustrimuseum
5. Ankarsrums Hembygdsmuseum
6. Storebro bruksmuseum
7. Hultsfredsbuss museum
8. Målilla Mekaniska Verkstad
9. Fröåsa handpappersbruk
10. Virserums telemuseum
11. Skurverk, Jordhamn
12. Stenhuggarmuseet Vånevik o Näset
13. Fliserydshembygdspark/hembygdsmuseum
14. Glas och luffarutställning
15. Mönsterås Hembygdsgård
16. Sopbil- och industrimuseum
17. Orrefors Bruksmuseum
18. Johansfors Bruksmuseum
19. Tryckerimuseet
20. Pukebergs glasbruksmiljö och museum
21. ITT-Flygt, museet
22. Kyrkeby gårdsbränneri
23. Hembygdsgården Skansen
24. Holmskvarns garveri
- A. Larum koppargruvor
- B. Bråneholms pappersbruksruin och Mariedags pappersbruksruin
- C. Gladhammars gruvor
- D. Skoga glasbruksruin
- E. Strömsholms pappersbruksruin
- F. Vandringsled i Barkeström, bl.a. masugn
- G. Ölands alunbruk

KARTA: Jan af Geijerstam. Baserad på ArbetSams register över arbetslivsmuseer 2005 & Arbetets museum och på muntlig information från Linda Corneliusson, Länsstyrelsen i Kalmar län i oktober 2005. Kartbakgrund ett utsnitt ur *Atlas över Sverige, 1958–1959*, Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi förlag, blad 99–100.

två gruvor, tre kvarnanläggningar, en vandringsled samt Ölands alunbruk.¹⁶ Samtliga dessa miljöer redovisas i karta 2. Bara en av de tydliggjorda industribistoriska miljöerna i Kalmar län ligger i anslutning till en av de fyra större orterna, trots att de flesta större industrier ligger eller har legat i dessa orter. Undantaget är Pukebergs bruksmuseum i utkanten av Nybro samhälle.

I den norra delen av länet finns det som Jan Christensens kallar järnriket. Här etablerades tidigt flera *järnbruk* varav flera kom att utvecklas

till ansenliga *verkstadsföretag* i framför allt Överum, Ankarsrum och Gunnebo. Bland arbetslivsmuseerna representeras dessa av Bruksmuseet i Överum och Ankarsrums hembygdsmuseum.

Kuststräckan i mellersta länet, stenriket, hade betydande industrier i Oskarshamn och på landsbygden främst inom *stenhanteringen*. I själva Oskarshamn finns inga arbetslivsmuseer, men strax söder om staden ligger Stenhuggarmuseet Vånevik-Näset. Detta ger i själva verket en betydligt mer gedigen bild av stenindustrin än någon anläggning i

Bohuslän – i Eva Vikströms redovisning ett centralt område för svensk stenindustri.

En tredje industriregion i Kalmar län ligger i inlandet och har med en omfattande *trä- och möbelindustri* kallats träriket av Jan Christensen. Detta sammanfaller med den östra delen av Eva Vikströms småländska snickeriindustriområde. Av arbetslivsmuseerna ligger Virserums möbelindustri-museum och Hultsfredshus museum i Kalmar län.

En fjärde region utgörs av den sydvästra delen av länet med *järnbruk*, som senare utvecklades till *glasbruk*. Just järnbruken för en undanskymd tillvaro, men genom att Kalmar läns glasbruk idag är en del av den kulturturistiska satsningen på det småländska Glasriket har glaset en tydlig plats i historiebeskrivningen. Här finns museer i bland annat Orrefors, Pukeberg och Johansfors. Miljöernas historiska dimensioner betonas även genom ett regionalt projekt som bland annat resulterat i en serie om nio broschyrer som innehåller karta och en blandning av kulturhistorisk information, lokalhistorisk kunskap, berättelser och fakta som en vägledning till promenader i själva glasbruksmiljöerna.¹⁷

Den femte industriregion som Jan Christensen urskiljer i Kalmar län är *Öland med sten- och cementindustri*. Här finns ett småskaligt, närmast hantverksmässigt skurverk i Löttorp bland arbetslivsmuseerna, men egentligen ingen industriell anläggning. Däremot är resterna efter alunbruket i Degerhamn skyltade.

Representanter, men knappast representativitet

Genomgången visar att grundstrukturen i Sveriges industriella geografi speglas ganska väl i urvalet av arbetslivsmuseer i *Arbetslivsmuseer i Sverige*. Oftast representeras de tidigare dominerande näringsgrenarna dock bara av enstaka anläggningar. Undantaget är framför allt Bergslagen med sin rikeedom av bergshistoriska miljöer.

Museer och minnen som knyter an till gruvnäring, järnframställning och järnets bearbetning är många även i andra delar av landet och utgör inte mindre än en tredjedel av de arbetslivsmuseer som skulle kunna betecknas som industrihistoriska. Samtidigt saknas andra näringar näst intill totalt.

I dåvarande Skaraborgs län, historiskt sett starkt dominerat av agrara näringar med tillhörande mindre landsbygdsindustrier, finns idag exempelvis inget mejeri bland arbetslivsmuseerna.

Orsakerna till att vissa anläggningar både bevaras och tydliggörs varierar från fall till fall, men några generella förklaringsgrunder kan urskiljas.

Mest uppenbart är att vissa typer av produktion har lämnat och lämnar tydliga och varaktiga spår, andra mer förgängliga. Gruvor och stenbrott finns kvar om de inte utsätts för mycket omfattande och aktiva återställandeprogram. Äldre masugnsanläggningar står även de ofta kvar, åtminstone de stabilt murade masugnspiporna. Däremot har även de största norrländska sågarna fått skatta åt förgängelsen, sårbara med sina stora träkonstruktioner. Detta är en av förklaringarna till järnhanterings dominans bland de fysiska minnena, även om detta givetvis också återspeglar den betydelse som järnhanteringen faktiskt har haft för det svenska industrisamhället. Men kan denna dominans i bevarade miljöer även tolkas i diskursiva termer, som ett sätt att under lång tid bygga upp svensk industriidentitet?

Anläggningar som knyter an till transporter och elkraftproduktion, centrala delar av industrisamhällets infrastruktur, är även de väl tillgodosedda. Kanaler och järnvägar är ofta turistiskt intressanta objekt och veteranjärnvägar har dessutom en mycket stark ställning hos ideella krafter. Kraftanläggningar är varaktiga konstruktioner, inte sällan förbundna med anläggningar som fortfarande är i drift.

Kvarnar, på gränsen mellan hantverk och industri, är även de väl representerade. Dels har de alltid varit många, dels har de ofta blivit omhändertagna av den traditionella hembygdsrörelsen. De är små, ofta fristående anläggningar som är tekniskt, bevarandemässigt och socialt lätt gripbara. På Öland fanns under andra hälften av 1800-talet och in på 1900-talet ungefär 2 000 väderkvarnar. Av dem återstår idag ungefär 335.¹⁸ Stora och komplicerade anläggningar är svårare att bevara och tydliggöra, vilket också gäller anläggningar inne i tätorter där exploateringstrycket är högt och där byggnader och markområden oftast får helt nya användningar när produktionen upphör. Om något medför detta en snedrepresentation mot mindre industrier på landsbygden bland arbetslivsmuseerna.

Näringar som har överlevt in i våra dagar och som dessutom producerar varor som är intressanta för fabriksförsäljning har en stark ställning inte bara turistmässigt utan även på den historiska arenan. I Västergötlands textilindustriregion, Sjuhäradsbygden, finns sådana exempel, men det är än tydligare i Glasriket där glasbruken blivit en central produkt för den lokala turistindustrin.

Industriell mångfald och systemperspektiv

En kvantitativ representativitet, där fördelningen mellan branscher i urvalet av arbetslivsmuseer i någon slags mekanisk mening skulle motsvara fördelningen i det förflutna är inte möjlig. Däremot fäster frågan om representativitet uppmärksamheten på viktiga karakteristika i den industriella strukturen som bör kommenteras och tydliggöras. Förutom koncentrationen av industrier från en speciell bransch i vissa områden är dels den industriella mångfalden och dels sambanden i den industriella strukturen två sådana karakteristika.

Industriarvsprojektets databas i Kalmar län ger besked om koncentrationer av vissa branscher i vissa områden, men riktar också uppmärksamheten mot en mångskiftande komplexitet i den industriella strukturen. Länet saknar stora, dominerande industrier och branscher. En sådan komplexitet har arbetslivsmuseerna var för sig svårt att tydliggöra.

På ett liknande sätt har enskilda arbetslivsmuseer svårt att tydliggöra större linjer och samband som finns i den industriella strukturen. Den starka betoningen av bergsbrukets miljöer understryker exempelvis behovet av att ägna större uppmärksamhet åt anläggningar, miljöer och branscher som var järnhanteringens förutsättning.

Sambandet mellan industrier och järnvägen syns exempelvis tydligt i industrikartorna i *Atlas över Sverige* (se figur 3). I vissa regioner ligger industrierna som på pärlband genom geografin, samman-

bundna av järnvägarna. Samspelet med järnvägen visas också i resultaten från industriarvsprojektet i Kalmar. Drygt två tredjedelar av alla träförädlingsfabriker ligger inom en kilometers avstånd från en järnvägslinje.¹⁹

Arbetslivsmuseernas verksamhet är oundgänglig för kulturmiljövården, men samtidigt visar urvalet av de miljöer vars historia tydliggjorts på plats att mycket återstår att göra.

De insatser som behövs kräver ofta samordnade insatser som enskilda arbetslivsmuseer inte klarar av. Arbetslivsmuseerna är i hög grad beroende av ideella krafter. Detta är i sig en tillgång eftersom de lokalt aktiva har en unik kunskap om lokala förhållanden vilket är särskilt viktigt när museerna beskriver ett nyss förflutet. Samtidigt innebär det att de arbetsuppgifter som föreningarna kan ta sig an är begränsade.

Trots den allmänna retoriken om ett stort och brett intresse för att bevara industrins historia riskerar helheten att bli osystematiskt och ofullständigt belyst. Det krävs fortsatta ansträngningar för att tydliggöra helhet, mångfald och samband, ett intensifierat och fördjupat arbete för att vi skall komma i närheten av att i den fysiska miljön kunna teckna denna epoks historiska betydelse. Samhället och offentliga institutioner på såväl lokal som regional och nationell nivå har ett avgörande ansvar för detta arbete.

Jan af Geijerstam (1951), skribent och forskare, disputerade 2004 i ämnet industriminnesforskning vid Avd. för teknik- och vetenskapshistoria, KTH (*Landscapes of Technology Transfer: Swedish Ironmakers in India 1860–1864*). Har publicerat en rad artiklar och böcker kring industrins fysiska arv och arbetslivsmuseer i Sverige.

jang@kth.se

Noter

1. Se Gert Magnussons bidrag till detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift*.
2. Industriminnen i Västernorrland 1991 och 1992, Darphin 1999, Esbjörnson & Torstenson 2005.
3. För monografierna se exempelvis *Ett samhälle kring hyttan* 1980 och för länsstyrelsens kulturmiljöprojekt det s.k. KUL-projektet, www.h.lst.se/h/amnen/Kulturmiljo/Kulturmiljoprojekt/projekt_kuliglasriket.htm
4. af Geijerstam 1998.
5. Citerad i Vikström 1995, s. 18–19.
6. Isacson och Nisser 1998, s. 21–42.
7. sfs 1984:460.
8. <http://www.arbetsam.com>, 25 november 2005.
9. af Geijerstam 1990 och 1997 samt *Arbetslivsmuseer i Sverige* 2004. Urvalet i den första upplagan kom också att användas som underlag till en karta i Sveriges nationalatlas 1994.
10. *Arbetslivsmuseer i Sverige*, Riksantikvarieämbetet i samarbete med Arbetets museum, 2004. En begränsad branschmässig klassificering görs också i Birgitta Burells studie av arbetslivsmuseerna, däremot inte någon analys av representativiteten (Burell 2001).
11. Se af Geijerstam 1995.
12. Beckewi 1991, s. 15f samt Julihn 2004.
13. Vikström 1995.
14. Isacson & Morell (red.) 2002.
15. En diskussion av begreppet landsbygd finns i *Landsbygden i den regionala utvecklingen* 2005, s. 42. Inom Glesbygdverket pågår 2005 ett arbete för en fördjupad förståelse och definition av begreppen landsbygd och glesbygd. Jämför även den gräns mellan mindre bruks- och industriorter och industritåtorter som Eva Vikström föreslår, Vikström 1995, s. 92.
16. Personlig information från Kulturmiljöfunktionen, länsstyrelsen i Kalmar.
17. Broschyrerna om Bergdala, Boda, Johansfors, Kosta, Målerås, Orrefors, Pukeberg, Skruf och Åfors har arbetats fram inom KUL-projektet i Glasriket (se not 3).
18. Sjögren och Lassen 2001, s. 3.
19. För att tydliggöra just sådana samband kan järnvägshistoriska projekt ha en central roll. Genom norra delen av Kalmar län går exempelvis museibanan och smalspåret Västervik–Hultsfred. Ett av delprojekten inom Riksantikvarieämbetets flerårsprogram "Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen" har gällt just smalspåret. Projektet har bl.a. resulterat i skrifter om orterna Totebo och Verkeback.

Käll- och litteraturförteckning

- Arbetslivsmuseer i Sverige*, 2004, Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Arbetets museum.
- Atlas över Sverige*, 1958–1959, Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi förlag, blad 99–110.
- Beckewi, Ulla, 1991, *Forsviks bruk åter i bruk: ett förslag till återbruk*, Göteborg: Göteborgsuniversitet, Institutionen för kulturvård.
- Burell, Birgitta, 2001, *Man måste vara lite tokig! En undersökning av arbetslivsmuseernas villkor och engagemang*. Rapport 2001:1. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Christensen, Jan, 2001, *Industrins tidevarv: några huvudlinjer i Kalmar läns industriella utveckling*, Kalmar: Kalmar läns museum.
- Darphin, Jean-Paul, 1999, *Avtryck av den industriella utvecklingen: en inventering i Västmanlands län 1998–1999*, Västerås: Västmanlands läns museum.
- Esbjörnson, Estrid & Torstensson, Yvonne (red.), 2005, *Från masugnar till mobiltelefoner: industrihistoria i Örebro län*, Örebro: Örebro läns museum.
- Ett samhälle kring hyttan: Rosdala glasbruk i Norrhult 1895–1980*, 1980, Lessebo: ABF Lessebo.
- Geijerstam, Jan af, 1990, *Arbetets historia i Sverige: en guidebok till museer och miljöer*, Norrköping: Arbetets museum.
- , 1995, *Från källvärde till representativitet. Urvalskriterier för museer och miljöer i arbetets historia*, Uppsats till kursen "Industriminnen i Norden. Kunskaper, teorier och metoder i industrimnnesvårdsarbetet, Avd. för teknik- och vetenskapshistoria, KTH (stencil).
- , 1997, *Arbetets historia: guidebok till museer och miljöer i Sverige*, Stockholm: Carlssons.
- , 1998, *Miljön som minne: att göra historien levande i kulturlandskapet*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Industriminnen i Västernorrland: rapport. D. 4. Örnsköldsviks kommun: en inventering 1981–1983*, 1991, Sundsvall: Sundsvalls museum.
- Industriminnen i Västernorrland: rapport. D. 5. Härnösands kommun och del av Kramfors kommun: en inventering 1984–1989, 1992*, Sundsvall: Sundsvalls museum.
- Isacson, Maths & Nisser, Marie, 1998, "Industrisamhällets omvandling – en utmaning", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, Uppsala, 36 (s. 21–42).
- Isacson, Maths & Morell, Mats (red.), 2002, *Industrialismens tid: Ekonomisk-historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 200 år*, Stockholm: SNS.
- Johannisson, Bengt, Reuterswärd, Lars, Nyström, Maria, 1982, *I glasriket: människan, miljön, framtiden: en utvärdering*, Lund: Lunds universitet.
- Julihn, Eric, 2004, *Forsvik. Ett bruk i Sverige*, Forsvik: Forsviks Industriminne.
- Lamke, Lotta, 2004, *Kalmar läns industriarv*, rapport över industrihistorisk databas, Industriarvsprojektet, Kalmar: Kalmar läns museum.
- , 2005, *Högsby kommuns industriarv*, rapport från Industriarvsprojektet, Kalmar: Kalmar läns museum.
- , 2005, *Mönsterås kommuns industriarv*, rapport från Industriarvsprojektet, Kalmar: Kalmar läns museum.
- Landsbygden i den regionala utvecklingen*, 2005, Slutrapport februari 2005, Glesbygdverket.
- Selinge, Klas-Göran (red.) 1994, *Kulturminnen och kulturmiljöer*, Stockholm: Carlssons.

- jövård. Riksantikvarieämbetet/Sveriges nationalatlas (SNA), Bra böcker.
- Sjögren, Torbjörn & Ove Lassen, 2001, *Ölands väderkvarnar. Kulturhistorisk analys*, Kalmar: Kalmar läns museum.
- Trellid, Hampus, 1994, *Från tobakslada till stenbrott: en inventering av industrimiljöer i Kristianstads län*, Kristianstad: Länsstyrelsen i Kristianstads län.
- Vikström, Eva, 1995, *Industrimiljöer på lansbygden – översikt över kunskapsläget*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Willstrand-Stalin, Helene, Kallhed, Jesper & J:son Ljung, Bengt, 1998, *Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län*, Jönköping: Länsstyrelsen i Jönköpings län.

The industrial past in mementoes and landscapes

By Jan af Geijerstam

Summary

Much effort is now being devoted to the preservation and interpretation of the industrial past. "Museums of working life", most often run by volunteers on former industrial sites, are especially important in Sweden, but how representative a picture do they convey of Sweden's industrial past?

Small-scale countryside industries are better represented among these museums of working life than large-scale, urban ones. The article also shows that the totality of these museums and sites gives a fairly good conspectus of Sweden's industrial geography and of the eighteen main industrial regions that have been identified. Those regions, however,

are mostly represented by only one or two sites each. Some branches of industry are wholly absent, while others are very well presented – iron and steel making especially.

Another shortcoming is that isolated museums and sites can seldom give a full view of the complicated totality of industrial production, connections, networks and systems, especially as most of the work is done by volunteers in local arenas. There is a continuing and growing need for efforts by the public sector at both national and regional levels.

Recensioner

Søren Møller Christensen & Mette Guldborg (red.): *Historisk kystkultur: En ressource i nutiden*, Nord 2004:6, Nordisk ministerråd, København, 2004, 183 s., ISBN 92-893-1024-3.

Kulturmiljön är en av de tre punkterna i det nordiska miljösamarbetet. Kustkulturen har särskilt framhållits som viktig i den nordiska handlingsplanen *Kulturmiljöt i landskabet* som utkom 1996. Sedan dess har flera beskrivande rapporter publicerats med anknytning till ämnet. 1999 utkom *Den nordiske kystkulturs saerart og livskraft* och året därpå *Havnemiljø i Norden*.

Syftet med föreliggande bok skiljer sig dock från de övriga. *Historisk kystkultur: En ressource i nutiden* riktar sig främst till politiker och myndigheter som arbetar med utveckling av kustområden, främst på lokal och regional nivå, men också på nationell. Utgångspunkten är att den historiska kustkulturen i form av både materiella och immateriella kulturmiljöer kan vara en resurs i de aktuella förändringsprocesserna. En förändring behöver med andra ord inte nödvändigtvis påverka kustkulturen negativt utan kan innebära nya handlingsmöjligheter.

Genom tjugosju fallstudier beskrivs hur offentliga myndigheter på olika sätt lyckats integrera och bevara kulturmiljön i den pågående utvecklingen av kustområden.

Boken inleds med tre kapitel där det första kort beskriver möjligheter och utmaningar när det gäller problematiken kring bevara och nyttja. Därefter följer en klargörande

beskrivning av bokens idé och metodiska tillvägagångssätt samt en diskussion kring centrala begrepp som t.ex. kustkultur och resurs. Historisk kustkultur definieras som existensen och spåren av mänskligt liv, som existerar och har existerat i relation till kusten och havet. Det sista kapitlet, som föregår de olika fallstudierna, illustrerar kortfattat och konkret de samhällsprocesser som i huvudsak påverkar och påverkat nordiska kustområden.

En avgörande faktor som lyfts fram för kustområdets utveckling är dess geografiska lokalisering. I perifera områden som utmed Nordnorges kust och längs delar av den isländska kusten har strukturella förändringar av fiskerieringen lett till att småskalig fiskeverksamhet slagits ut av stordrift vilken i sin tur medfört avfolkning som ytterligare försvårat upprätthållandet av den offentliga servicen. Utmaningen står i att vända den negativa utvecklingen och hitta nya verksamheter och möjligheter. I dessa fall ses ofta bevarande av kulturmiljön som ett mindre problem i relation till de sociala och ekonomiska följder som drabbar dessa samhällen.

För mer centrala områden är problematiken den motsatta där önskan om och trycket på att använda kustområden hela tiden ökar. Även i dessa områden upplever man dock en markant nedgång av traditionella verksamheter som sjöfart, fiske och hamnverksamheter. I vissa fall handlar det om nedläggningarna, i andra fall om en undanträngning av mindre lönsamma verksamheter till förmån för sådana som kan ge större avkastning.

Fallstudierna visar att den nordiska kustkulturen är mångsidig i

form och uttryck. De naturgeografiska och historiska ramarna skiljer sig åt och urvalet syftar inte till att vara geografiskt representativt även om alla nordiska länder ingår. Miljöerna har valts ut för att visa på en rad exempel som illustrerar generella principer och erfarenheter som har relevans för andra som står inför liknande situationer.

Huvuddelen av exemplen redovisas enligt samma struktur. Först ges en historisk bakgrund till platsens uppkomst. Därefter analyseras hur den historiska kustkulturen har varit en resurs. De centrala frågeställningarna har varit: Vilken samhällsmässig utgångspunkt har legat till grund för kustområdets omvandling? Präglas det av avfolkning och ekonomisk tillbakagång eller en ekonomisk utveckling och växande befolkning? Vilka har de centrala aktörerna varit? Hur har de samarbetat och efter vilka mål? För vem är kustkulturen en resurs och finns det negativa sidor av utvecklingen som bör uppmärksammas? Analysen avslutas med en sammanfattning och en kort sammanställning av främst de juridiska och ekonomiska förutsättningarna för bevarande och nyttjande i det aktuella projektet. Här presenteras även relevant litteratur kopplad till platsen.

De två första exemplen behandlar två mindre fiskebyar, Thorupstrand och Stenbjerg Landingsplads, belägna utmed nordvästra Jyllands kust. I Thorupstrand har kustfiske bedrivits sedan slutet av 1800-talet. Trots stenhård konkurrens från större hamnar och en alltmer storskalig fiskeindustri är Thorupstrand idag ett aktivt kustfiskeläge, framförallt på grund av starka lokala krafter. För att bevara den immateriella kustkulturen i

form av fisket har bevarandet av den fysiska miljön inte prioriterats. Om- och tillbyggnader har tillåtits i större utsträckning. I Stenbjergs landingsplats har däremot fisket upphört delvis på bekostnad av att den byggda miljön bevarats. Erfarenheten från de två byarna visar på hur bevarande av materiella kulturmiljöer och levande kulturmiljöer kräver olika strategier.

Ur ett geografiskt perspektiv framstår många nyanser vad ett perifert beläget område kan vara. En perifert belägen fiskeby på nordvästra Jylland (Thorupstrand) har, trots sin ringa skala, helt andra förutsättningar än en perifert belägen fiskeby på nordvästra Island (Flatey i Breidafjörður). För de riktigt perifera områden framstår turismen och andra rekreativa ändamål som det främsta alternativet. Det blir också tydligt att turismen inte enbart är en ekonomisk möjlighet utan något som måste integreras fullständigt i den fysiska planeringen.

De perifera områdenas utsatthet för bl.a. fiskets omstrukturering och urbaniseringens effekter är tydliga men de mer centrala områdenas utsatthet för ekonomiska vinstkrav framgår också tydligt i exemplen från Holmen i Köpenhamn eller Marstrand på västkusten. Den historiska kustkulturen i städerna får i betydligt större utsträckning anpassas efter stadsutvecklingen, där

enskilda byggnader kan ingå i en stadsförnyelse men sällan immateriella miljöer eftersom industri och bostadsbebyggelse har olika förutsättningar. Bevarande av en autentisk miljö som Marstrand ställer också frågan om för vem kustkulturen är en resurs, på sin spets. Stigande huspriser tränger ut den fasta befolkningen samtidigt som det höjda värdet garanterar miljöns bevarande.

Efter fallstudierna följer några kapitel som tar upp generella erfarenheter och slutsatser av de olika exemplen samt projektgruppens rekommendationer till framförallt lokala och regionala myndigheter om hur kustkulturen kan användas som en resurs i samband med utveckling. Det främsta budskapet är att utveckling och bevarande inte ska ses som en motsättning utan som en möjlighet och för att det ska kunna genomföras krävs att myndigheter som i normala fall inte ägnar sig åt bevarande, integrerar kustkulturen i sina olika förvaltningsområden. De olika områden som berörs är fiskepolitik, transportpolitik, miljöpolitik, fysisk samhällsplanering och näringsutveckling bl.a. turism.

Projektgruppen har funnit att erfarenheterna av fallstudierna kännetecknas av fyra gemensamma nämnare. Det första är ett långsiktigt planeringsperspektiv. Det kan

ta tid innan en omvandlingsprocess ger resultat och därför måste planeringens tidsperspektiv anpassas efter detta faktum. Nästan alla fallstudier har också omfattat ett brett samarbete mellan många olika aktörer som offentliga myndigheter, näringsliv och lokalbefolkning. Viktigt är också att bevarandet utgår från flera strategier och inte enbart en. Strategierna måste också utgå från den enskilda platsens förutsättningar. Den lokala handlingskraften och den historiska kontinuiteten framstår också som viktiga framförallt för den immateriella kustkulturen bevarande.

Rapporten *Historisk kystkultur* bör kunna vara mycket användbar för alla som arbetar med eller är intresserad av kustmiljöer. Fallstudierna omfattar så vitt skilda platser att alla borde hitta något som berör. De mer allmänna och metodiska avsnitten samt slutsatserna och rekommendationerna innehåller också många intressanta uppslag och perspektiv där framförallt helhetssynen på utveckling och bevarande känns mycket tidsenlig och samhällsrelevant.

Maria Bergman

Institutionen för Livsvetenskaper
Södertörns Högskola
maria.bergman@sh.se

Anders Hansson, Carina Olson, Jan Storå, Stig Welinder & Åsa Zetterström: *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland, Jamtli, Östersund, 2005, 177 s., ISBN 91-7948-199-X.*

Ytterligare en bok om jämtlands ödegårdar, så kallade ödesbölen, har äntligen kommit i tryck. Boken har legat i manuskriptform länge. Den lämnar den traditionella forskningsinriktning som sätter strålkastarljuset på agrara förhållanden. Detta är mycket spännande och gör att forsk-

ningen om medeltida ödegårdar i Sverige har tagit ett stort kliv framåt. Agrarkris och ödegårdar i Jämtland är trevlig att läsa, den är välformulerad med ett lättfattligt och vackert språk.

Boken ska "sammanfatta arbetet och tänkandet kring de Jämtländska ödesbölena i arkeologiundervisningen vid Mitthögskolan i Östersund under åren 1997-2002 (numera Mittuniversitetet)" (s. 3). Huvuddelen av boken är resultatet av ett, på sin tid, HSFR-projekt från 1999 med titeln *Eisåsen – ett föränderligt ödesböl*.

Målet i ansökan angavs vara att "att med djupstudier i fält och laboratorium av en ödesbölemiljö studera dess småskaliga kulturmönster för att därigenom närma sig övergripande frågor om förändringar i långtidsperspektiv". Den hypotes man drev angavs vara "att kunna visa, att den klassiska ödesböleproblematiken kring kolonisation och ödeläggelse har varit en återvändsgränd, som hindrat forskningen att se, hur ödesbölena såsom tidigmedeltida gårdar är en kort episod i ett långt och komplext förändringske-

de. Det finns ödesbölen som förändrades från något annat till skattlagda gårdar och sedan åter till något annat, eventuellt så småningom till fåbodar /.../ Flertalet ödesbölen är emellertid att uppfatta som delar av komplexa gårdar i förändring". Något uttalat syfte med boken saknas men målet är identiskt med ansökan (s. 9–10).

Welinder anger i förordet att han skrivit boken. Han påpekar att de övriga fyra författarna på omslaget har bidragit med väsentliga delar av boken i form av tankar och rapporter, varför alla har blivit ansvariga för boken. Även om det inte är en stor sak i sammanhanget tycker jag att konstruktionen där Welinder omväxlande skriver "jag" eller "vi" för att peka på hur ansvaret varit fördelat, försvarar för den som väljer att hänvisa till boken.

Agrarkris och ödegårdar i Jämtland kan sägas följa tre huvudsakliga spår; dels att utmarksnäringarna var betydligt viktigare än vad tidigare forskning gör gällande, dels att den högmedeltida kolonisationen samt den senmedeltida exploateringen av utmarkerna inte var spontan utan styrd, dels att orsakerna till ödeläggelsen måste nyanseras.

Boken är i hög grad präglad av arkeologisk teori och praktik. Det framgår inte minst av de inledande teoretiska kapitlen. Människan sätts i centrum och författarna vänder sig mot den arkeologi där människan anonymiseras genom studier av spår som människorna efterlämnat i form av exempelvis odlingsrösen, hushållsavfall eller redskap. Vid sidan av arkeologi ägnas landskap hela kapitel 4. Jag tycker att kapitlet får en slagsida när internationell forskning av exempelvis Denis Cosgrove, Stephen Daniels, Donald W. Meinig eller Kenneth Olwig inte tas med i den teoretiska diskussionen. Landskap definieras som "scen, ramar och social erfarenhet ... [lik-som] mänskligt handlande" (s. 9). Vidare framgår att "människan lever i ett människoskapat landskap /.../ [samt att] händelser äger rum inom detta landskaps ramar" (s. 10). Det

är en olycklig avgränsning som mis-sar en viktig del av landskapets ingående komponenter, de naturgivna förutsättningarna. Denna begränsning är också något som framgår av de empiriska kapitlen.

I kapitel 3, 7, 11 och 12 ger boken en överskådlig och tydlig tillbakablick över den ödegårdsforskning som bedrivits i Sverige utanför Jämtland t.o.m. 2003. Att det är fler kapitel beror på att de följer olika trender och spår inom forskningen, något som underlättar läsningen. Exempelvis diskuteras kris till följd av pest, kris till följd av sämre klimat eller dåliga jordar i marginella områden, kris till följd av sociala skillnader, fokuseringen på historiska källor, bristen på arkeologiska undersökningar respektive analys av historiska kartor. På motsvarande sätt diskuteras forskningen inom Jämtlands län i kapitel 5 och 8.

Ödesbölets förändrade funktion över tiden tycker jag är ett särskilt intressant avsnitt (9.4) eftersom det s.a.s. är startskottet för diskussionen kring ett av de kommande huvudspåren, utmarksnäringarna. På samma sätt som Eva Österberg (1977) skriver Welinder om ödegården som ett bodland, en fåbod med åkerbruk. Men istället för som Österberg, se ödegården som ett underbruk eller ett bodland, ser inledningsvis Welinder ödesbölet som antingen en gård (tun med inägor) eller som ett bodland. Jag tycker det är olyckligt att det nordhälsingska begreppet bodland används som en term för förhållanden i andra delar av Sverige. Vi vet fortfarande för lite om bodland för att det ska vara rimligt. Filialjordbruk eller fåbod med åkerbruk är mer neutrala begrepp som inte leder tanken till Hälsingland och de speciella förutsättningar som gäller där.

Diskussionen om bosättningar på utmarken knyter an till en äldre forskningsfråga om ödegårdar låg perifert eller centralt i landskapet (8.4). Man ansluter sig till forskningsresultat som visar att ödesbölen låg där andra medeltida gårdar

låg och att ödegårdarna kan ses som lika marginella eller centrala som de gårdar vilka inte ödelades. Möjligen är det en korrekt slutsats, men jag är tveksam eftersom rekonstruktionen av det geografiska läget för flera av ödesbölena är oklar samtidigt som beräkningen till närmaste granne endast är mätt från ett ödesböle till en gård som inte ödelades, inte vice versa. Inte heller beaktas avståndet från de båda kategorierna till någon form av centralpunkt såsom marknadsplats, sockenkyrka eller utmarksnäringar. Genomförs sådana mätningar kan resultatet och diskussionen bli mer nyanserad (Antonson 2004, s. 117–119, 126–127).

Med bokens fjärde del (kap 13–16) inleds de empiriska studierna även om några redan presenterades i avsnitt 6.3. Boken redogör för en rad studier vid ödesbölet Eisåsen i Bergs socken söder om Östersund. En rad arkeologiska utgrävningar har genomförts i bl.a. den fossila åkermarken och de medeltida husgrunderna. Förutom fynd av stora mängder artefakter samlades data om anläggnings- och driftstid samt markens innehåll av fosfater och pollen. Det kunde konstateras att Eisåsens åkermarker röjdes mellan 800–1100 e.Kr, de var gödslade senast ca 1100 och gården bestod av ett hushåll som bebodde huset mellan 1250–1450, d.v.s. många år efter att åkrarna anlades. Huset hade två delar, ett sommarkök och ett vinterkök med en mellanliggande svale. Man höll boskap, bedrev jakt, fiskade och odlade. Kosten bestod av mjölkprodukter, bröd, gröt, öl samt kött och fisk. Fyndmönstret från husen antyder att kosten innehöll mer kött av tamboskap än av viltkött. Fynden från husets visar också på en trolig arbetsuppdelning mellan könen förlagd till de olika rummen.

I bokens femte del (kap. 18–20) diskuteras hur utgrävningsresultaten förhåller sig till sin omvärld. Här knyts lösa ändar samman i ett försök att förstå landskapsförändringarna i Jämtland. Det är framförallt i denna del som de tre huvudspåren utveck-

las. Den ena behandlar en nyansering av diskussionen kring ödeläggelsens olika orsaker, den andra utmarkens ökade roll efter att digerdöden, med efterföljande pestepidemier, hade ebbat ut under 1400-talet, och den tredje behandlar eliten som kolonisatörer.

I boken diskuteras frågan om orsaken till ödeläggelse. Här lämnar boken ett nytt och mycket intressant bidrag med koppling till utmarksbruk. Att järnframställningen ökade under medeltiden för att nå en topp under själva krisen var tidigare känt. Men i boken presenteras en övertygande koppling mellan gårdar och järnframställningsplatser. I Bergs socken inom vilken Eisåsen ligger, finns järnframställningsplatser vid de gårdar som inte kom att ödeläggas, medan de saknas vid ödesbölen (s. 35). Welinder menar att pesten var en orsak till ödeläggelse, men att det också fanns en medveten ödeläggning som styrdes av marknaden; "Eisåsen lades ner som gård, därför att den inte passade in i den nya ekonomin" (s. 160). Ödeläggelse till följd av de naturgivna förutsättningarna, såsom jordarter och terrängläge, studeras dock inte inom socknen. Trots konstaterandet att exempelvis tillförlitliga klimatdata är så motsägelsefulla (s. 99–102) testas tyvärr inte frågan, istället sammanfattar Welinder det hela med att "tillskriva klimatvariationer liten betydelse" (s. 102).

Av boken framgår att utmarken som resurs är försummad inom forskningen som rör den medeltida agrarkrisen. Welinder vill se ett komplex av företeelser som talar för ett förändrat landskap med en ny ekonomi, där bönderna inte stannade kvar i det gamla utan var flexibla den nya tiden. Utmarken har där en central roll. Ödesbölen började efterhand brukas som ängar eller fåbodar i en extensiv jordbruksekonomi med en ökad tyngdpunkt på boskapskötsel, järnframställningen ökade och jakten vann åter terräng. Det är tvivelsutan så att många ödesbölen vid sidan av att växa igen till skog blev fåbodar och ängar. Ett

av de säkraste belägg för en relativ driftsomläggning mot mer boskap torde vara pollenundersökningar. Av de befintliga finns sådana som talar både för och emot att landskapet växte igen under krisen, vilket Welinder formulerar som att "varken de äldre eller yngre, tillåter en läsning av vad som hände, eller inte hände, på 1300- och 1400-talen" (s. 144). Jag har konstaterat att det i Jämtland saknas ett pollenprov som detaljerat kan beskriva vegetationsutvecklingen under medeltid. Även om jag inte tycker att Welinder diskuterar just denna fråga tillräckligt ingående, så har han på ett övertygande sätt förtydligat bilden av förändring, där järnframställning och jakt på utmarkerna fick en ökad betydelse för gårdsekonomin till följd av en ökad efterfrågan på marknaden. Han menar att det inte är säkert att perioden kan klassas som en kris, förvisso en agrar kris i odlingsbygder, men det "var dock ingen total ekonomisk kris" (s. 94) "skogslandskapen innehöll möjligheter till förändringar /.../ som saknades i mer utpräglade jordbruksbygder" (s. 161).

Vem var det som initierade expansionen av gårdarna under högmedeltid? Var det "en bonde som /.../ placerade en yngre son där /.../ eller var det en storman som såg ett tillfälle att öka sina inkomster genom att befalla dit en klient eller landbo" (s. 158, även 161)? Welinder diskuterar frågan ingående i hela kapitel 20. Han medger att spåren av en elit är sämre i Jämtland än i andra delar av Skandinavien. Det fanns inget frälse respektive stormän med kopplingar till den världsliga makten i Sverige respektive Norge (s. 155). Inte heller vet man om den stora majoriteten bönder var självägande under högmedeltid även om Welinder menar att det brukar vara enkelt för forskarna att omtövat anamma den tolkningen (s. 85), något jag själv gjorde i min avhandling. Dock finner han visst stöd för en ekonomiskt stark samhällselit under perioden 900–1200 e.Kr. i form av ortnamn, gravskick och kyrkobyggen. Från 1300-talet

och framöver försvinner aristokratin ur källmaterialet. Det finns därmed en besvärande tidslucka som motsäger att eliten också var de som organiserade och styrde den nya förändrade utmarksekonomin. Även om Welinder konstaterar att det saknas arkeologiska källor som tillåter en diskussion kring det senare menar han att det dock finns visst stöd för denna syn i form av att det vid sidan av kungamaktens och kyrkans intressen av skatteintäkter fanns en elit som bedrev handel (s. 161). Jag menar att få belägg också kan tala emot ståndpunkten, att agrarkrisen löser upp en eventuell elits varande. I sammanfattningen är det också med denna öppna fråga som Welinder avslutar boken: "Fanns 1600-talets självägande bönder i Jämtland redan före den medeltida krisen eller växte den gruppen fram som ett resultat av krisen?" (s. 162). Frågan förblir således än så länge obesvarad.

Agrarkris och ödegårdar i Jämtland är en mycket bra och inspirerande bok. Den har lyft upp obesvarade frågor i luset och kommit att besvara många andra. Den har visat på möjligheten att utifrån djuplodande undersökningar av en liten plats, svara på stora frågor. Jag tror att boken kommer att betraktas som ett standardverk för de forskare vilka arbetar med frågor som rör utmarksbruk och medeltida agrarkris i norra Skandinavien.

Litteratur

- Antonson, Hans, 2004, *Landskap och ödesbölen, Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*, Meddelande från Kulturgeografiska institutionen 129, Stockholms universitet, Stockholm.
- Österberg, Eva, 1977, *Kolonisation och kriser, Bebyggelse, skatte-tryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland o. 1300–1600*, LiberLäromedel/Gleerup, Lund.

Hans Antonson
vti, Linköping
hans.antonson@vti.se

● Nästa nummer:

Nummer 51 av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* belyser 1900-talets moderna boende – från glesbygd till storstad. En tyngdpunkt ligger i de boendes egna upplevelser. Genom artiklarna tecknas en bild av hur Sverige förändrats under samma tid. Efterkrigstidens paroll var ”goda bostäder åt alla”. Den unga familj som tog en nybyggd lägenhet i besittning, tog samtidigt steget från omodernt till modernt. 60 år senare har nya boendemönster utvecklats. Framtidstron tycks vara vänd till sin motsats när allmännyttans bostäder rivs i mindre tätorter. Protesterna uteblir i stort sett – men byggnaderna får ett nytt värde genom de boendes berättelser. Flyttlassen går alltmer till storstäderna – men byn i glesbygden är kanske större än vad som syns i statistiken. Trots den stora utflyttningen finns sociala och historiska band kvar. Gamla och nya relationer bildar en väv som ger byn liv.